ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA

BEHAR

GODINA XXII • 2013. • BROJ 115 • CIJENA 20 KN

BEHAR

Sead Begović:
Mudro "zijevanje" ponad bošnjačkih manjinskih problema

Faris Nanić:
Sukob agresivnih manjina – umjetna društvena podjela i marginalizacija tihe većine

Filip Mursel Begović:
"Braniti Isusa od pedera" – treba li vjerskim zajednicama dijalog sa homoseksualcima?

Anđelko Vlašić:
Doğu ve Batı, jedini hrvatski list na turskom jeziku (1943. - 1944.)

Senad Nanić:
Hrvaćani – Izgubljeni u prijevodu i tranziciji

Edin Urjan Kukavica:
Politička i vjerska etnogeneza bosanskih muslimana

INTERVJU:
ŽELJKO STANETIĆ

LIKOVNO OKNO:
Milomir Kovačević Strašni – Vječni nomad *strašnog* oka

Islamski utjecaj na iluminacije srpskih rukopisa 16. i 17. stoljeća

KNJIŽEVNI PODLISTAK: Ismet Rebronja • Jasna Šamić • Darko Cvijetić • Enes Topalović • Mara Matočec • Sead Husić Beli• Ajka Tiro Srebreniković • Naval al-Saadavi

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Uredništvo:
Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Ervin JAHIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ulica Grada Vukovara 235,
10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
casopisbehar@gmail.com
web: www.kdbhpreporod.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 100 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 20 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Grafički dizajn i prijelom: **Selma Kukavica**

Korektura: **Damir Muharemović**

Tisak: **top grafika, Velika Gorica**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

SADRŽAJ

Na naslovnici: Milomir Kovačević Strašni, "Strašni Izbori 1990."

RIJEČ UREDNIKA
3 Sead Begović: **Mudro "zijevanje" ponad bošnjačkih manjinskih problema**

ESEJ–TOKOVI MISLI
5 Faris Nanić: **Sukob agresivnih manjina – umjetna društvena podjela i marginalizacija tihe većine**

CENTAR ZA URGENTNU MEDICINU
11 Filip Mursel Begović: **"Braniti Isusa od pedera" – treba li vjerskim zajednicama dijalog sa homoseksualcima?**

ČASOPISI: Nezavisna država Hrvatska
16 Anđelko Vlašić: ***Doğu ve Batı*** **(Istok i Zapad), jedini hrvatski list na turskom jeziku** (1943. - 1944.)

LIKOVNO OKNO
24 Zoran Rakić: **Islamski utjecaj na iluminacije srpskih rukopisa 16. i 17. stoljeća**
31 Aida Abadžić Hodžić: **Milomir Kovačević Strašni – Vječni nomad *strašnog* oka**
33 Milomir Kovačević Strašni: **U osvit rata: "Strašni Izbori 1990."**

INTERVJU: Željko Stanetić
37 **Prijetnje su nešto na šta se ne treba obazirati ukoliko se smatrate nekim ko brani ljudska prava** (Razgovaro Edvin Kanka Ćudić)

JEZIČNA PITANJA
42 Indira Smajlović–Šabić: **Disfemistička ili verbalna agresija bosanskoga razgovornog jezika**

PUTOPIS
47 Juraj Bubalo: **Dodir Orijenta**

KNJIŽEVNI PODLISTAK
55 Sead Begović: **Poezija i glazba žive u ljubavi**
56 Ismet Rebronja: **Slovo sliveno stravom**
61 Jasna Šamić: **Na postelji do sna (gradovi pustinja i san)**
68 Darko Cvijetić: **Kada sam glumio Raskoljnikova u Pozorištu Prijedor**
72 Enes Topalović: **Kakav si ovo sat poklonio mi Oče kad kazaljke idu naopačke**
77 Mara Matočec: **Budimo ljudi, priznajmo čovjeka čovjekom**
78 Sead Husić Beli: **Čovjek koji piše priče**
81 Ajka Tiro Srebreniković: **Ključevi avlijskih vrata**
84 Naval al-Saadavi: **Zejna**

ZOON POLITIKON
87 Faris Nanić: **Ne ćirilici ili ne manjinama ili ne vladi**

MULTIMONOLOG
91 **Senad Nanić: Hrvaćani – Izgubljeni u prijevodu i tranziciji**

PRIJEPORI HISTORIOGRAFIJE
93 Edin Urjan Kukavica: **Politička i vjerska etnogeneza bosanskih muslimana (2): opstanak kao pitanje izbora između "europeizacije" i radikalizacije**
103 Husnija Kamberović: **Smrt Mehmeda Spahe i Džemala Bijedića u kontekstu mitskih konstrukcija**

ISLAMSKA ZNANOST: Reformatori
113 Adil Jusić: **Redefiniranje prava žene u islamskom reformizmu – Kasim Amin i Mumtaz Ali**

PRIKAZI I KRITIKE
122 Cvjetko Milanja: **Pjesnik svjestan da bez odnosa prema Drugom ne može izgraditi svoju poziciju** (O Seadu Begoviću)
123 Zvonko Kovač: **Zanimljiv pokušaj tumačenja jednog zaboravljenog i nedovoljno valoriziranog pisca** (O Emsudu Sinanoviću)
126 Sead Begović: **Zavežljaj mladosti, ljubavni krajolik božanske bitnosti i u nevakat prazni džepovi snova** (O Ajki Tiro Srebreniković)
128 Fahrudin Novalić: **Liberalni i socijalistički pristup ekonomiji i društvu mogu i moraju biti kompatibilni** (O Vjeranu Katunariću)

BERIĆET RIJEČI
132 Faruk Šehić: **Ja nisam čovjek iz Sarajeva**

Mudro "zijevanje" ponad bošnjačkih manjinskih problema

Sead Begović

Od početka ove godine bilježimo odista mnogo kulturnih vibracija. Neke od njih "Behar" uspije registrirati posredstvom raspoloženih suradnika koji su spremni "oprżiti prste" ili "slomiti ih" ponad zamršenih društvenih igara. Neke i nisu predmet znatiželje ovog časopisa jer ga tematski nadilaze ili ga svojim kratkoročno spektakularnim nastupom promašuju te su izvan koncepcije uredništva, a ono je pak prisiljeno prije svega brinuti o sebi i svoj kritički pogled uprijeti u one koji odjednom nezainteresirano promatraju bošnjačke probleme. Njih treba, kao i sve drugo u Hrvatskoj, komplementarno s drugim manjinskim i većinskim pitanjima ubrzano rješavati, a ne stati samo na deklarativnom izjašnjavanju i mudrom zijevanju od kojega ni država ni manjine nemaju ama baš ništa.

Od premijera Milanovića se iskalo da jednog zaslužnog Bošnjaka postavi u Vijeće za elektroničke medije jer je aktualan bio već raspisani natječaj. Međutim, do danas nikakvog odgovora nije bilo. Zar zaista SDP misli da će 30 000 deklariranih Bošnjaka, uz ovakvo tretiranje, ubuduće glasovati za njih, dok oni bezobrazno ignoriraju vjerske, političke i kulturne prvake bošnjačke nacionalne manjine u Hrvatskoj. Za razliku od premijera, gradonačelnik Milan Bandić i nadalje svojim neposrednim djelovanjem pokazuje da zna biti prijatelj Bošnjaka.

Spomenimo kao prvo emotivni govornički istup saborskog zastupnika bošnjačke nacionalne manjine Nedžada Hodžića, koji je održan kao prilog u obranu uvođenja dvojezičnosti u Vukovaru, u čiju bit ne ulazimo jer i to ne ulazi u radijus naše kompetencije, ali nas u svakom slučaju zanimaju uzroci i posljedice tog govora koji je izazvao nekog anonimnog luđaka da Hodžiću prostačko-nacionalistički, kao posljednjem šljamu u Hrvatskoj, prigovori o zauzimanju stava "za" ćirilicu. Konstatiramo – pacijenata će uvijek biti na svim stranama ovog "osunčanog" svijeta u kojem već odavno "luđaci" kreiraju našu životnu infrastrukturu, i to nimalo fikcionalno, a svaka zajednička inicijativa i suradnja manjinskih saborskih zastupnika je dobrodošla. Braniti ustavno pravo manjinskih Srba da se u Vukovaru postave dvojezične ploče, smatramo, može se problematizirati i iz rakursa manjinskih Bošnjaka; međutim, prije toga treba istaknuti i uvažiti tekuće probleme integracije bošnjačke nacionalne manjine u hrvatsko društvo. Naime, istodobno, naša doktorica znanosti i jezikoslovka Remzija Hadžiefendić Parić, zajedno sa suradnicima, nailazi na zid nerazumijevanja u vezi uvođenja fakultativne nastave bosanskog jezika i kulture u hrvatsko školstvo.

To su realni problemi bošnjačke manjine u Hrvatskoj za koje bi se bošnjački saborski zastupnik trebao javno i glasno zalagati u sabornici prije svakog govora o ćirilici ili barem to činiti sukladno uz jasno i glasno zalaganje za implementaciju plana nastave bosanskog jezika i kulture. Potom je "sjajni" politički strateg Milorad Pupovac zaštitnički preuzeo inkriminiranu poruku

(solidarizirajući se s Hodžićem) i pročitao je, uz dramatično recitativno umijeće, saborskim zastupnicima ne bi li izazvao javnu sablazan. Zaista, pohvalna solidarizacija dva zastupnika nacionalnih manjina, koja bi bila sasvim legitimna da se Hodžić primjetnije bavi bošnjačkim manjinskim problemima, koji postoje i poznati su, no nisu u fokusu javnosti. No, ukoliko se na sljedećem dnevnom redu Sabora, na inicijativu Milorada Pupovca, nađe problem uvođenja fakultativne nastave bosanskog jezika u hrvatsko školstvo – halal olsun Nedžadu Hodžiću.

Nadalje, ljetos je predsjednik KDBH "Preporod" Senad Nanić, zajedno s predsjednikom Mešihata Islamske zajednice RH Hrvatske, muftijom Azizom ef. Hasanovićem i saborskim zastupnikom bošnjačke nacionalne manjine Nedžadom Hodžićem uputio Uredu premijera Zorana Milanovića pismo u kojem ga se upozorava na nedostatnu zastupljenost Bošnjaka, kao druge po veličini nacionalne manjine, na svim razinama državne uprave jer se stječe dojam o njihovoj zapostavljenosti. Ustvari, od premijera Milanovića se iskalo da jednog zaslužnog Bošnjaka postavi u Vijeće za elektroničke medije jer je aktualan bio već raspisani natječaj. Međutim, do danas nikakvog odgovora nije bilo. Zar zaista SDP misli da će 30 000 deklariranih Bošnjaka, uz ovakvo tretiranje, ubuduće glasovati za njih, dok oni bezobrazno ignoriraju vjerske, političke i kulturne prvake bošnjačke nacionalne manjine u Hrvatskoj. Za razliku od premijera, gradonačelnik Milan Bandić i nadalje svojim neposrednim djelovanjem pokazuje da zna biti prijatelj Bošnjaka, a to je prepoznato i u Sarajevu, gdje je poprilično popularan, bez obzira na različite interpretacije te "ljubavi". Naime, nedavno je u palači Dverce primio sudionike Međunarodnog simpozija povodom 100. godišnjice rođenja zaslužnog književnika Envera Čolakovića, po kojemu bi se uskoro trebala imenovati i jedna zagrebačka ulica, a kojega su organizirali KDBH "Preporod", Društvo hrvatskih književnika i Bosansko filološko društvo.

Braniti ustavno pravo manjinskih Srba da se u Vukovaru postave dvojezične ploče, smatramo, može se problematizirati i iz rakursa manjinskih Bošnjaka; međutim, prije toga treba istaknuti i uvažiti tekuće probleme integracije bošnjačke nacionalne manjine u hrvatsko društvo. Naime, istodobno, naša doktorica znanosti i jezikoslovka Remzija Hadžiefendić Parić, zajedno sa suradnicima, nailazi na zid nerazumijevanja u vezi uvođenja fakultativne nastave bosanskog jezika i kulture u hrvatsko školstvo.

Iako je simpozij održan u sjedištu Društva hrvatskih književnika (uz pozdravni govor i referat predsjednika Društva Božidara Petrača) i pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture RH (bez nazočnosti ministrice niti njenog izaslanika i bez ikakve isprike), te Ministarstva kulture i sporta Federacije BiH (uz nazočnost ministra Salmira Kaplana, koji je također održao pozdravni govor) i sudjelovanje šesnaestak govornika, nismo vidjeli ni jednog predstavnika hrvatskih medija (televizije, radija i dnevnih novina) osim novinara turske državne Agencije Anadolija. Kao da nije riječ o književniku koji je samo sa svojom prijevodnom književnom djelatnošću zadužio, prije svega, Hrvate, a zatim i Bošnjake, Mađare, ali i Austrijance. Pa što reći? Tko "šljivi" kulturu! Navedene medije više bi privukao znanstveni simpozij pod naslovom: "Akceleracija lopte u šutu Darija Srne". ■

114 GODINA TRADICIJE

bošnjačkog časopisa za kulturu i društvena pitanja

BEHAR

Dragi čitatelji, sa zadovoljstvom Vas obavještavamo da su pojedinačni članci dostupni na web adresi

www.behar.hr

Tertium non datur – ili *Ili ste s nama ili protiv nas*

Sukob agresivnih manjina – umjetna društvena podjela i marginalizacija tihe većine

Piše: **Faris Nanić**

Klizne li se u eksperimentiranje s društvenim odnosima priznavanjem legitimnosti nagona kao pokretača radikalnih promjena, dakle spolnog nagona ili sklonosti kao izvora prava, umjesto nastavka vrste i zakonomjernog rasta i prosperiteta, imat ćemo bespolno totalitarno društvo strogo nadziranih siromašnih pojedinaca, otetih duša o čijoj će prokreaciji računa voditi Veliki brat.

Početkom radikalnih društvenih pomjena u bivšoj Jugoslaviji, propašću eksperimenta socijalističkog samoupravljanja te nestankom bipolarne podjele svijeta, u Hrvatskoj se aktualizirala rasprava o "ustaškom" ili desnom, nacionalističkom, regresivnom i ekonomski liberalnom... kao i "partizanskom" ili lijevom, internacionalističkom, progresivnom, politički liberalnom spektru društvenog i političkog djelovanja te nastanku dva tabora koji se tradicijski vežu na jedan ili drugi totalitarni režim, od kojih je onaj prvi, profašistički, bio kratkoga vijeka jer je 1945. bio na gubitničkoj strani u svjetskom sukobu, dok je onaj drugi, prokomunistički, bio duga vijeka te ovisio o poslijeratnoj bipolarnoj podjeli svijeta na dva ideološka, vojno-politička bloka. Tako su se sve novonastale političke stranke morale prema tomu i odrediti, a zbog atmosfere društvenog propitkivanja svakog naslijeđa, vrlo često i taktički neutralno postavljati.

Čuvena i paradigmatska je izjava bivšeg predsjednika Mesića, dok je još bio tek partijski *gauleiter* Tuđmanova HDZ-a, na jednom stranačkom skupu u Australiji o hrvatskoj dvostrukoj pobjedi u 2. svjetskom ratu: prvoj 1941. kada je uništena Kraljevina Jugoslavija i uspostavljena NDH, i drugoj 1945. kada je propala NDH i uspostavljena nova federativna Jugoslavija. Iako uvjereni antifašist, čiji je otac bio partizanski borac i predratni lijevi, a kasnije i komunistički aktivist te poratni funkcioner socijalističkog režima, u svrhu prikupljanja političke podrške, uglavnom antijugoslavenske organizirane emigracije u Australiji, Mesić je "dao za pravo" i jednima i drugima. Istovremeno, u zemlji su se oštrila pera i neki drugi alati za jačanje argumenata u raspravi o desnom i lijevom, dok je njegov tadašnji šef Franjo Tuđman nastojao od HDZ-a izgraditi politički kišobran koji će objediniti naciju, bez obzira na nepomirljivost vrijednosnih sustava "ustaša" i "partizana". U Preambulu novog, demokratskog, tzv. Božićnog Ustava NDH je, po Tuđmanovom nalogu, uvrštena kao jedna od etapa razvoja hrvatske državnosti, odnosno izraz povijesne težnje hrvatskog naroda za svojom državom. Eksperiment ideološkog kišobrana nije uspio, podjela na lijeve i desne je prošla svoje metamorfoze u skladu s tendencijama na Zapadu, ali je u gromoglasnoj galami političke rasprave probuđenog demosa i etnosa nezamijećen ostao vapaj ondašnjeg čelništva HSLS-a, koji je elektriziranoj javnosti, s osjećajem ugroze od Miloševićeve velikosrpske najezde, pokušao reći da velika većina hrvatskih građana nije pripadala niti jednom niti drugom bloku, niti jednom niti drugom totalitarizmu. Ta je "tiha", zapravo terorom oba režima utišana većina htjela normalan politički sustav u kojem će različiti interesi i potrebe društvenih slojeva i grupa biti kvalitetno zastupani, a glavni cilj društva bit će, u temeljnim slobodama i pravima, uravnotežen ekonomski i kulturno-civilizacijski razvoj svih.

Pad režima 1990. probudio je nadu tihe većine da je sazrelo vrijeme za baš takav, dugo priželjkivan scenarij. No, izbijanje rata i način upravljanja političkim sustavom za vrijeme i poslije

rata samo je zaoštrio raspravu manjinskih, ali dobro organiziranih snaga, koja se svodila na stare podjele kojima su se pripisivale opće, a vremenom i posebne karakteristike. Društvo se našlo rascijepljeno između sumnjičavosti u čitav sklop, odnosno svaki dio sklopa vrijednosti i karakteristika svakog tabora ponaosob i prevalencijske naklonosti za većinu vrijednosti koju je iskazivao svaki tabor ponaosob. Građani su bili prisiljeni opredjeljivati se, a ne tražiti alternative i jednom i drugom, čak i kada se s nekim bitnim sastojcima političkih platformi idejno i vrijednosno nisu slagali. Vremenom su potvrdili status utišane većine i pristali biti klasificiranima. Onaj neutišani dio većine s drukčijim stavovima, posebno s idejnim setovima koji se nisu mogli uskladištiti i uokviriti, nabijanjima ideološkog čekića utisnuti u dva razreda – lijevi ili desni, odnosno reducirano partizansko-komunistički ili ustaško-nacionalistički, nisu naprosto imali prostora za artikulaciju.

Odgoj i obrazovanje

Započeta, a za nadati se, još uvijek nedovršena javna rasprava o 4. Modulu zdravstvenog odgoja u hrvatskim školama i posljedičnom setu novih i sve ozbiljnijih društvenih kontroverzi, poput homoseksualnih brakova i usvajanja djece od strane homoseksualnih parova, na površinu je javnog interesa i u središte foruma izbacila i pokazala matricu društvenog sukoba u zemlji. Ta matrica ocrtava dva stubokom podijeljena tabora, koji se, s više ili manje taktiziranja, nadmeću za naklonost većine i njihovu podršku iznošenjem setova naizgled konzistentnih vrijednosti i obrazaca ponašanja. Kao takvi, oni predstavljaju refleksiju ili projekciju dva ranije konstruirana pola društvene zbilje, nepomiriljivo sukobljena oko daljnjeg puta, posebno u kontekstu punopravnog članstva u Europskoj Uniji. Jedna strana, ona koja se karakterizira kao desni ili desnocentristički pol, projicira se kao nacionalistički, protuliberalan, slobodnotržišni, tradicionalistički i, u krajnjoj konsekvenci, religijski, a druga strana, ona koja se označava lijevim ili lijevocentrističkim polom, projicira se kao globalni, konsekventno liberalan, modernistički ili postmodernistički, te u krajnjoj konsekvenci agnostički, zasigurno antiklerikalan u svim aspektima te ideološke označnice.

Tako, ako ste klasificirani u onaj prvi, vi ste zasigurno ZA Hrvatsku kao državu Hrvata i gostiju, ZA ograničavanje ljudskih sloboda i ravnopravnosti, zarobljeni ste u tradiciji i sljedbenik ste svega što naučava i prakticira Crkva i ostale tradicionalne monoteističke vjerske zajednice, a istovremeno ste pobornik nesmiljene konkurencije, ograničavanja radnih prava i socijalne sigurnosti. Vi ste tada nužno seksualno opresivni i protugay, manjinski neosjetljivi, a – po optužbama iz drugog tabora – i šovinisti. Ako ste, pak, klasificirani u drugi tabor, onda ste nužno pobornik globalizacije, ZA sva zamisliva i nezamisliva ljudska prava i slobode, uključivši i pravo seksualne preferencije te sve što iz toga proizlazi, u skladu ste s vremenom i njegovim tendencijama i PROTIV stavova vjerskih zajednica, odnosno klera. Tada ste svakako socijalno i manjinski osjetljivi, naklonjeni seksualnoj permisivnosti i *gay friendly*, a – po optužbama iz drugog tabora – i boljševici.

Kako je aristotelijanska sudbinska klasifikacija i konačna, te (želi biti) sveobuhvatna, pojedinac ili grupa ne mogu istovremeno, slijedeći načela i vrijednosti, biti socijalno osjetljivi a neskloni seksualnoj permisivnosti, ili biti borci za ljudska prava a protivnici globalizacije. Ne može principijelan pojedinac, građanin koji misli svojom glavom, istovremeno biti manjinski senzibiliziran, a poštovati konsekventno pravilo većine. Prateći veliku većinu hrvatskih medija, uključiv i državnu televiziju kao najmoćniji društveni, odnosno javni medij, stječe se dojam da se može pripadati samo jednom od ta dva tabora, da "tertium non datur". Pri tomu se koriste sve metode političke i ideološke propagande, koje se sada eufemistički nazivaju *spinom*, i to od obje strane.

Ljevičarski, tako, spin tvrdi da bi oni drugi iz drugoga tabora zabranili zdravstveni odgoj, a zapravo riječ je samo o izboru na jedan od dva modula seksualnog odgoja kao dijela programa Zdravstvenog odgoja, gdje se spominju i apstinencija kao oblik prevencije spolnih bolesti i neželjenih trudnoća, što ima veze s nečim sasma drugim – što se lijevim liberalcima ne sviđa – svojevoljnim, moralno utemeljenim i poticanim ustezanjem od spolnih odnosa prije odgovornog braka, što je posve u neskladu s tekovinama seksualne revolucije i permisivnosti kao norme ponašanja. Konačno, ljevičarski prigovor kako se roditelje ne pita o nastavnom programu zemljopisa ili povijesti ili matematike ne stoji jer se ovdje radi o ustavnom pravu na odgoj (ne obrazovanje) vlastita djeteta, odnosno izbor odgoja djeteta. Svi se moduli ovoga programa i zovu odgojnim, a ne obrazovnim. Problem i iritacija crvenom krpom nastaje zapravo kada se opravdani i demokratski izneseni zahtjevi "drugog tabora" nekim blesavim političkim i crkveno-političkim procjenama dobivanja masovne podrške umataju u celofan ugroze nacionalnog, hrvatskog, a time, zna se, po statusu Antemurale Cristianitatis, i katoličkog, pa se svi oni koji nemaju taj istančan osjećaj isključuju iz "tabora" jer im se takav diskurs neistine i kič nacionalromantizma naprosto gadi.

Baš u takve spada tiha ili utišana većina. Ona koja se grozi svakog ekstremizma, pretjerivanja, svakog, dakle,

Ako se brak, pa i homoseksualni, promatra kao osnovno ljudsko pravo, onda o tome ne bi, barem iz perspektive evropske kontinentalne, ali i otočke pravne tradicije i znanosti, trebalo biti rasprave niti referendumskog odlučivanja. Jedan od argumenata je i famozni švicarski referendum o zabrani gradnje munara, koje su, kako su tvrdili zagovarači referenduma, svjetionici terorizma. Referendum je uspio, većina izašlih je glasala za zabranu gradnje munara, a protivnici su tvrdili kako je riječ o temeljnom ljudskom pravu na vjeroispovijest, pa je referendum nelegitiman. Međutim, brak, pa niti homoseksualni, nije nigdje, niti u evropskim niti u dokumentima Ujedinjenih nacija, definiran kao osnovno ljudsko pravo.

kiča po definiciji da je kič sve ono što se gradi da jest, a nije. Nikakva redukcija ili samo jedna verzija 4. Modula neće štititi ljudska prava, ma kako široko ona bila shvaćena, kao što niti bilo kakvo nacionaliziranje ili etnicizacija svakog pitanja ili društvene dileme neće promijeniti stalni trend negativnog demografskog rasta, odnosno izumiranja hrvatskog stanovništva, i time masovnošću, velikim kvantitetom promijeniti kvalitet, kako je to tvrdio Marx, a očito oduševljeno prihvatili sljedbenici "desnog" tabora u Hrvata. Ta kič-politika i njezina propaganda onda dovodi do sinkronijskog paradoksa u kojem konzervativni desničari počinju vjerovati u dogme ili barem metode dijalektičkog materijalizma, dok lijevi agnostici sve više zazivaju i citiraju Boga.

Zahtjevom da se homoseksualni odnos može zakonski tretirati brakom jeste promjena višetisućljetne definicije braka u svim društvima i civilizacijama koji su nam poznati. Većina to smatra ugrozom svojih prava i ovakvom inicijativom samo štiti to pravo, a ne ugrožava drugo. Nitko ne dovodi u pitanje pravo sklapanja zakonski uređene homoseksualne zajednice i sva prava koja iz toga mogu proizaći. Nitko ne ugrožava pravo na različitost i jednakost pred zakonom jer se ne zabranjuje niti homoseksualizam niti homoseksualne zajednice, niti i jedno pravo građanina pojedinca - homoseksualca. Inicijativa ništa ne zabranjuje, već samo štiti.

Dijalektika materijalizma ili put u fašizam

Isforsiran je, nepotreban i opasan sukob Crkve i većeg dijela vjerskih zajednica s državom, odnosno vladajućom politikom čiji legitimitet, ne zaboravimo, ne potječe od koncenzualne podrške javnosti za *gay* brakove i *gay friendly* zakonodavstvo kao niti za *gay friendly* odgojne module za osnovnu školu, koji uključuju i vježbe naticanja kondoma na krastavce te definicije i živopisne prikaze analnoga seksa za osnovnoškolce, već isključivo za izvlačenje zemlje iz ekonomske krize. A što se tu događa? Osim fiskalne discipline za manje moćne ili nemoćne te fiskalnog sljepila za one moćne i bahate – zapravo ništa. Zato je potrebno i dobrodošlo u prvi plan isticanje još uvijek društvene marginalije kao navodno životnog pitanja za demokratski legitimitet zemlje, nove članice navodno ekskluzivnog EU kluba, kluba prezaduženih bogataša koji svoje kockarske obaveze prevaljuju na građane i njihova osnovna ljudska prava i slobode – ona na život, rad, dostojanstvo, imetak, krov nad glavom, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu. I odgoj vlastite djece. Baš ona koja su nabrojana u Ustavu Republike Hrvatske.

Vlast nam poručuje – gubite davno definirana temeljna prava – izmislite nova, pa se oko njihove osnovanosti prepirite. Za to vrijeme mi ćemo vam temeljito skresati stara. A znate zašto? Ne zato što mi stvarno u te besmislice vjerujemo, već zato što su neki drugovi, a i gospoda potrošili jako puno tuđeg novca, zatajili zgrtanje svoga, pa novca iz naše akumulacije više naprosto nema za vaša temeljna prava. *Sorry*, rekao bi premijer. *Shit happens*, dodao bi bivši vicepremijer. Tuđu akumulaciju dobit ćemo iz banaka koje smo prodali, a vi ste ih sanirali nakon što su oni prije nas, oni dijalektički materijalisti, slično uradili ali drukčije to prikazali. Dobiti ju na kredit možemo nakon što mjere "štednje" i discipline provedemo konsekventno, na vaš račun, s velikim kamatama. Čudi nas, pri tomu, da Crkva kao recipijent velikoga povrata imovine i manjeg dijela budžeta, udara na naše mjere proširivanja temeljnih ljudskih prava. Jer, kako kaže stara pragmatična izreka američkih Židova – *Moses is Moses, but business is business*.

No, budimo pošteni. Crkva, ona katolička jer su druge vjerske zajednice marginalne, jest kriva za lošu javnu percepciju i kod dobrog dijela svoje pastve zbog jedva prikrivene pohlepe za nekretninama, loše sakrivene ambicije da aktivno utječe na politička (s)kretanja, ali i na dnevnu politiku u društvu. Međutim, i dio liberalnih krugova, posebno lijevog krila Occupy derivata u Hrvatskoj, snosi odgovornost za histeriju protiv crkava i pokušaj nove ateizacije društva, prilično u skladu s Budišinom kako nema goreg dogmatizma od liberalnog jer je on utemeljen na uvjerenju kako sloboda nema granica niti konačnosti, a onaj tko je liberalan priznaje pravo drugima na gotovo sve, dok oni koji ograničavaju slobode krše prava. Pri tomu se zaboravlja da sloboda, kao i prava, ima ograničenje u pravima drugih. Kada je riječ o društvenom sporu oko 4. Modula, rješenje bi, razumski, bilo u priznanju prava na dva različita programa tog odgoja – i u potvrdi prava roditelja koji su po Ustavu odgovorni za odgoj djece da biraju koji će prihvatiti, odnosno koji je optimalan za njihovu djecu u odnosu na idejni okvir u kojem ih odgajaju. Koncenzus ionako postoji za sve dijelove zdravstvenog odgoja, osim modula 4. Zar je tako teško postići kompromis?

Odgovor je: "Da", jer onda utišanu većinu ne bi više politički bilo moguće kontrolirati, a ona bi već iznjedrila stvarnu i realnu političku alternativu, bez nasilja, dogmatizma i ideologizacije. Zbog toga se oba artificijelna tabora nalaze na istom zadatku, s istim ciljem – održati *status quo* društvenih odnosa permanentnog sukoba nepomirljivih opcija, uz korištenje svih sredstava iz *quasi* demokratskog arsenala. Jedino u takvim društvenim suprotnostima izniknut će nova kvaliteta, novi pravičniji odnosi, odnosno, kako to danas zastrašujuće kažu – vladavina zakona ili prava. Nije li to ona dijalektika materijalizma o kojoj smo, uz stalno izmišljanje unutarnjih i vanjskih neprijatelja revolucije i napretka, slušali desetljećima.

Nedavno je na, zaista paradoksalno, bh. Federalnoj TV repризirana serija *Nepokoreni grad*. To je tipičan ideološki, izrazito nekvalitetan srednjebudžetni uradak bivše TV Zagreb o revolucionarima u tom gradu za vrijeme NDH tragične farse i njemačko-talijanske okupacije. U jednoj se epizodi govori o sudbini hrvatskih komunističkih intelektualaca koje je ustaška vlast potrpala u zatvor u obližnjem Kerestincu te ih kasnije, kada joj je iz komunističkih redova dojavljeno o planu za njihovo oslobađanje, jednostavno sve

pobila. Poznata su ta imena: Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Božidar Adžija, August Cesarec... U jednoj sekvenci jedan od zatvorenih revolucionara mentora objašnjava mlađem i očito neobrazovanom sljedbeniku poželjnog radničko-seljačkog porijekla da su suprotnosti feudalizma, gdje je 2 posto stanovništva živjelo u izobilju, a njih 98 u bijedi, zapravo bile dobre jer su stvorile revolucionarni ferment i feudalizam je ugušen. Mase su se pokrenule, kvantitet je prešao u kvalitet. Došlo je novo doba. Ono doba koje će oni, komunisti, istim tim dobrim i poželjnim suprotnostima zamijeniti još novijim. Još boljim i pravičnijim. I tako u nedogled. Mladi revolucionar početnik nije dalje pitao, posebno ne za ljudske žrtve na tom svijetlom putu. Ne zaboravimo također da je Hitler genocid proveo po zakonima, odnosno vladavini prava. Njihovu pravičnost i razumsku utemeljenost, a time i smisao valjda nitko s iole pameti ne brani.

Argument legitimiteta

Ulazak bilateralnog sukoba dva tabora u novu fazu označila je inicijativa novostvorene udruge "U ime obitelji", iza koje stoji Katolička crkva, a podršku joj diskretnije pružaju i ostale monoteističke vjerske zajednice skupljanjem potpisa za raspisivanje referenduma o uvrštenju u Ustav definicije braka kao zajednice muškarca i žene. Nakon konačne odluke Ustavnog suda koji je legitimnima proglasio i referendumsko pitanje i zahtjev za uvrštenjem ustavne odredbe o braku kao zajednici muškarca i žene, ali i naglasio kako, prođe li referendum, taj fakat ne može utjecati na prava drugih, dakle istospolnih parova, nije zgorega pokušati zajednički razmisliti o argumentima legitimiteta manjine koja nije politička i većine koja zagovara promjenu Ustava, dakle daje *par excellence* politički zahtjev, kao i postaviti neka razumski utemeljena pitanja za sve nas.

Prvenstveno treba poći od pitanja političkog kapaciteta prava koje se traži. Politički kapacitet nije uvjetovan samo ili isključivo trenutnim trendom ili jakošću medijskog nastupa ili pak artikuliranom voljom nepoznatog broja ljudi, već i historijskom komponentom prisustva, društvenom utemeljenošću, izvorima prava. Često posezan argument je sintagma iz Evropske konvencije – osnovno ljudsko pravo i temeljne slobode. Tako se iz univerzalno zajamčenog prava na život derivirala zabrana smrtne kazne u mnogim zakonodavstvima, iako neka najrazvijenija, poput američkog, ne stavljaju u korelaciju pravo na život i pravo na zaštitu drugih smrtnom kaznom za najteže prijestupnike, nasilnike i recidiviste u nasilju. Nadalje, ako se brak, pa i homoseksualni, promatra kao osnovno ljudsko pravo, onda o tome ne bi, barem iz perspektive evropske kontinentalne, ali i otočke pravne tradicije i znanosti, trebalo biti rasprave niti referendumskog odlučivanja. Jedan od argumenata je i famozni švicarski referendum o zabrani gradnje munara, koje su, kako su tvrdili zagovarači referenduma, svjetionici terorizma. Referendum je uspio, većina izašlih je glasala za zabranu gradnje munara, a protivnici su tvrdili kako je riječ o temeljnom ljudskom pravu na vjeroispovijest, pa je referendum nelegitiman. Međutim, brak, pa niti homoseksualni, nije nigdje, niti u evropskim niti u dokumentima Ujedinjenih nacija, definiran kao osnovno ljudsko pravo.

Evropski sud za ljudska prava u tri je presude iz 2012. to potvrdio. Ako nije temeljno ljudsko pravo, o njemu se može odlučivati na referendumu, kaže evropska jurisprudencija. Sam homoseksualni odnos jeste osnovno ljudsko pravo, čak ga takvim smatraju i neke tradicionalne vjerske zajednice. Katolička crkva tvrdi da ne osuđuje homoseksualnu sklonost, već praksu. Problem, s njihova aspekta, nastaje kada se taj odnos nastoji institucionalizirati po istoj definiciji kao i civilizacijski, historijski i po pravnoj tradiciji utemeljen i ustrojen heteroseksualni brak. Zbog toga, bez potiranja prava homoseksualaca da zakonski ozvaniče svoju zajednicu, inicijatori referenduma traže zaštitu institucije braka, a ne negaciju prava homoseksualaca na zakonski uređenu zajednicu koja omogućuje uživanje ostalih prava kao kod heteroseksualne zajednice – nasljeđivanje, skrb... Uostalom, masovne progone homoseksualaca kao ideološki nepodobne manjine provodili su nacisti i boljševici, drugi, ma kako nedemokratski režimi u povijesti, homoseksualne su odnose i pojedince tolerirali, s više ili manje inkluzivnosti u javni život, posebno ako se homoseksualnost nije javno deklarirala ili nametala.

Prema principu pozitivne diskriminacije manjina, pripadnici nacionalnih i vjerskih manjina imaju određene olakšice kako bi se u nesavršenom društvu osigurala njihova razmjerna participacija u javnim službama. Koliko je poznato, homoseksualcima se nisu zbog toga postavljale prepreke da bi se trebali tretirati kao manjina ugrožena u svojim političkim, dakle građanskim pravima. To u prvi plan postavlja pitanje političkog legitimiteta manjinskog statusa homoseksualaca. Njihova osnovna ljudska prava se ne krše kao što je to slučaj s nacionalnim i vjerskim manjinama, pa su političke organizacije američkih crnaca godinama s gnušanjem odbacivale poistovjećivanje statusa zajednica koje su zastupale s homoseksualnim udrugama. Njihovim članovima bilo je zabranjeno glasanje, potpuno slobodno kretanje, studiranje

po izboru, bili su segregirani itd., dok se homoseksualni parovi nisu mogli vjenčati, ali niti jedno drugo pravo nije im zakonski ili nezakonski bilo uskraćeno. Naprosto nije bio isti, pa ni usporediv etički niti historijski motiv. Homoseksualci su masovno bili proganjani samo u totalitarizmima 20. stoljeća, dok su kroz povijest bili tolerirani, u nekim društvima bez ikakvih posljedica živjeli i radili, čak i s dosezanjem karijernih vrhunaca.

Homoseksualizam je pokušajem utiskivanja u manjinski politički okvir postao političkim pokretom, ideologijom, a vremenom i vrlo snažnom političkom opcijom, lobijem koji su politički konformistički počeli podržavati i neistomišljenici. Američki Civil Rights Act iz 1965. dokinuo je segregaciju i diskriminaciju jedne manjine i trasirao put za političku ravnopravnost svih građana. Time je zaštitio prava manjine, ali ne do razine da ona ugrožavaju prava većine, što i jeste osnovna, ako ne i jedina svrha pozitivne diskriminacije i ovakvih zakona. Znači, prava se manjina nameću zakonski do razine njihove potpune zaštite, a ne do razine prava koje većina odbija jer nisu temeljna ili se kose s općeprihvaćenim društvenim vrijednostima i normama. Odnosno, referendumsko pitanje utemeljeno je ako ishod referenduma ne ugrožava druga prava. Ugrožavaju li se stvarno ičime prava homoseksualaca pozitivnim ishodom referenduma o ustavnoj definiciji braka kao zajednice muškarca i žene? Argument da većina ugrožava manjinu ovakvom inicijativom postaje upitnim kada se promatra iz malo drukčijeg kuta. Naime, zahtjevom da se homoseksualni odnos može zakonski tretirati brakom jeste promjena višetisućljetne definicije braka u svim društvima i civilizacijama koji su nam poznati. Većina to smatra ugrozom svojih prava i ovakvom inicijativom samo štiti to pravo, a ne ugrožava drugo. Nitko ne dovodi u pitanje pravo sklapanja zakonski uređene homoseksualne zajednice i sva prava koja iz toga mogu proizaći. Nitko ne ugrožava pravo na različitost i jednakost pred zakonom jer se ne zabranjuje ni homoseksualizam niti homoseksualne zajednice, niti i jedno pravo građanina pojedinca – homoseksualca. Inicijativa ništa ne zabranjuje, već samo štiti.

Isforsiran je, nepotreban i opasan sukob Crkve i većeg dijela vjerskih zajednica s državom, odnosno vladajućom politikom čiji legitimitet, ne zaboravimo, ne potječe od koncenzualne podrške javnosti za *gay* brakove i *gay friendly* zakonodavstvo kao niti za *gay friendly* odgojne module za osnovnu školu, koji uključuju i vježbe naticanja kondoma na krastavce te definicije i živopisne prikaze analnoga seksa za osnovnoškolce, već isključivo za izvlačenje zemlje iz ekonomske krize.

Konačno, ako živimo u demokratskom društvu, onda svatko ima, bez nasilja, pravo na svoje mišljenje i iskazivanje svoga mišlljenja bez posljedica po svoj društveni status ili prava. Zašto se onda ova inicijativa proglašava homofobnom, bez posljedica? Zašto se napadaju stavovi o prirodnosti heteroseksualnih odnosa, a istovremeno kao argument legalizacije homoseksualnog braka navodi prirodnost homoseksualnog odnosa? Konačno, kako to manjina, čija prava nisu ugrožena ili će barem dosadašnja ugroza prava grupe koju podržavaju biti okončana zakonom o istospolnim zajednicama, može tvrditi da je većina, a kada većina to želi osporiti referendumom, onda se pozivaju na protuustavno djelovanje. Ovakav pristup društvenom fenomenu i ozbiljnoj aporiji izlazi iz bilateralne sheme sukoba dva strogo definirana i klasificirana tabora – desnog i lijevog. Možda zato ovi paradoksi više govore o nervozi manjinskih grupa i vlasti kojima se tiha većina suprotstavlja ili potpunim bojkotom kao na proljetnoj *gay* paradi u Splitu, ili malo drukčije prezentiranim argumentima koje više ne brane neoženjeni muškarci u haljinama kojima su brak i seks zabranjeni, a dio njih je zaglibio u homoseksualnu pedofiliju, već uspješni heteroseksualci s mnogo djece.

Pandorina kutija

Kur'an Časni je dozvolio uživanje u blagodatima ovoga svijeta, ali s mjerom i uz svijest da blagodati nisu uvijek svima dostupne, i preporučio umjerenost kao put, te upozorio – ne prelazite granice. Grčki mit o Pandori i njezinoj kutiji zala koja, ženskom znatiželjom otvorena, u svijet pušta zloduhe propasti samo je pokušaj da se antičkom društvu slikovito prikažu opasnosti prelazaka granica dopuštenog i prihvatljivog. Uostalom, veliki povjesničar staroga vijeka Herodot bilježi prelazak tih granica jednim od glavnih pokretača propasti antičkih civilizacija. Doista, spekulirajmo malo, na čas. Hoćemo li se sutra probuditi u društvu u kojem će legalan biti bračni odnos majke i punoljetna sina, sa svim pravima koja iz toga proizlaze? Oca i punoljetne kćeri? I još dalje – oca i punoljetnog sina? Što je s, kršćanima nezamislivom, poligamijom, ili muslimanima nezamislivom poliandrijom? Hoće li se te zajednice polako pretvoriti u hedonističke kružoke, gdje će jedan poligamist biti u braku i s poliandrijskom ženom, a njena kći u braku sa svojim ocem ili sestrom i svi zajedno živjeti i odgajati djecu, svoju i usvojenu? Kamo to vodi?

Zanimljiva je sudbina *hippie* zajednica slobodne ljubavi iz druge polovice šezdesetih godina. Velika većina njih raspala se nakon nekoliko godina zbog krize bilateralnih odnosa jer se ubrzo izgubila atraktivnost relacija *koitum omnium cum omnes*, a na njihovo mjesto nepozvani vratili su se privrženost jednom heteroseksualnom partneru, posebno ako je on ili ona drugi roditelj zajedničkog djeteta, ljubav i ljubomora – jednom rječju obitelj. Taj eksperiment ljudskih zajednica slobodne ljubavi, nerestringiranog spolnog odnosa u svim varijantama pao je na samom početku, a društvo je nastavilo živjeti po uzusima obitelji kao osnovne ćelije svakog društva, ma kako to otrcano zvučalo. Također, djeca rođena i jedno vrijeme odgajana u zajednicama slobodne ljubavi nisu svjedočila o sretnom djetinjstvu. Možda baš zbog ovih bojazni posljedica prijelaza granica pet država članica Europske Unije ima Ustavom zakonski definiran brak kao zajednicu muškarca i žene. I u našem Obiteljskom zakonu brak je definiran kao zajednica muškarca i žene. Ali nije u Ustavu. Kako je rekla profesorica Ustavnog prava iz Rijeke Sanja Barić, nikakva se prava ovom inicijativom dodatno ne mogu ostvariti, jer su regulirana Obiteljskim zakonom, koji, u slučaju ako je to u posebnom interesu djeteta, dopušta čak i usvajanje djeteta od pojedinca, a ne bračne zajednice, pa je tako zamislivo i moguće tako što ostvariti i homoseksualcu. Stvarni i praktični cilj inicijative za refendum jest osigurati da se ustavnom definicijom spriječi promjena pojma braka u Zakonu tek natpolovičnom većinom u Saboru. Nadalje, da je zakonska procedura usvajanja djece lakša i nekomplicirana, znatno bi se više djece posvojilo po heteroseksualnim parovima, tvrde protivnici prava homoseksualaca i homoseksualnih parova na usvajanje djece.

Argument zagovarača homoseksualnih brakova i svih pravnih posljedica te zajednice jeste da je istospolni odnos dobrovoljan odnos između dviju punoljetnih osoba pa je skliznuće u pedofiliju, zoofiliju i slične zločine time sankcionirano. Naime, kod pedofilije i zoofilije, iako se u potonjem ne radi o ljudskim pravima, važno je kako je riječ o prisilnom odnosu punoljetne osobe s maloljetnom ili sa životinjom, bez njezina pristanka. Dakle, silovanju. Bojazan je inicijatora referenduma o braku da će ta institucija, ostane li samo na sadašnjoj zakonskoj definiciji, u budućim agresivnim kampanjama biti relativizirana, pa Ustav vidi posljednjim utočištem za trajniju zaštitu. Nadalje, advocatusi homoseksualnih brakova i deriviranih prava usvajanja djece po tim brakovima na protivnički argument o heteroseksualnom činu kao jamcu prokreacije odgovaraju tezom o mogućnostima umjetne oplodnje, bankama sperme, čak i samooplodnje (kao da su čitali Božje objave), što, po njima, eliminira nužnost heteroseksualnog braka.

Iako je iz dosadašnjih iskustava jasno da su metode umjetne oplodnje vrlo nepouzdane i daju rezultata samo u manjem broju slučajeva i to nakon mukotrpnih terapija i sa zdravstvenim posljedicama po majku, te tlapnje opstaju i perpetuiraju se u propagandnom ratu spinovima. Što se tiče banki sperme, etička upitnost takve prokreacije u kojem dijete nema pravo niti mogućnost spoznaje vlastita oca upravo je zabrinjavajuća, a odgovornost majki pred svojom tako začetom djecom je nemjerljiva. Što će se desiti kada ta djeca masovnije zatraže svoja stvarna prava, ostaje za vidjeti. Na koncu, kako spriječiti zlouporabe različitih režima i totalitarizama. Važno je tu ispravno definirati područje prava. Kako je upozorio jedan francuski gradonačelnik, inače deklarirani homoseksualac: "Strogo odvojite dječja prava od prava na djecu", i izjasnio se protiv usvajanja djece po homoseksualnim brakovima.

Na koncu, sva dosadašnja iskustva s demokratskim i nedemokratskim režimima svjedoče o postojanju grupe ili grupa koje imaju razloge za osjećaj diskriminacije po različitim osnovama. No, važno je napomenuti da osjećaj diskriminacije ne znači da ona doista i postoji ili da će postojati. U Hrvatskoj, nakon usvajanja Zakona o istospolnim zajednicama, eventualno uvrštenje definicije braka kao zajednice muškarca i žene neće značiti diskriminaciju homoseksualaca i njihovih zajednica, već samo njihov subjektivni osjećaj iste. Jer, na pitanje nisu li agronomi diskriminirani jer ne mogu prakticirati kirurgiju, odgovor je prilično jasan, iako je njihovo ljudsko pravo da prakticiraju kirurgiju. No, uz određene uvjete, neispunjenje kojih ne znači diskriminaciju, već zaštitu tuđih prava. Analogiju nije potrebno posebno obrazlagati.

Nekako se čini da je rasprava o ovim pitanjima ponovo pokazala probleme s percepcijom fizikalne stvarnosti i njezinim iskrivljenim projekcijama na društvene odnose, etiku i pravo. Krene li se u područje eksperimentiranja sa spoznatim fizikalnim zakonima, umjesto dostupne nuklearne energije fuzije za sve, imamo prijetnje atomskim arsenalima za masovno uništenje, a umjesto dovoljno hrane za sve, imamo GMO i glad milijuna. Klizne li se u eksperimentiranje s društvenim odnosima priznavanjem legitimnosti nagona kao pokretača radikalnih promjena, dakle spolnog nagona ili sklonosti kao izvora prava, umjesto nastavka vrste i zakonomjernog rasta i prosperiteta, imat ćemo bespolno totalitarno društvo strogo nadziranih siromašnih pojedinaca, otetih duša o čijoj će prokreaciji računa voditi Veliki brat. ■

centar za urgentnu medicinu

Piše: **Filip Mursel Begović**

“Braniti Isusa od pedera“: Treba li vjerskim zajednicama dijalog sa homoseksualcima?

Je li BiH sekularnija država od Hrvatske i jeste li za to “da se u Ustav BiH unese odredba da je brak životna zajednica muškarca i više žena“? Mogu li se vjerski, nacionalni i spolni manjinski identiteti trpati u isti koš? Hoće li Islamska zajednica u BiH biti eliminirana iz javnog života nakon što se u Bosni aktiviraju pitanja prava LGBT populacije i koje su mogućnosti da se preveniraju sukobi?

Neka od manjinskih prava zastupamo, za neka se borimo, a neka nas zbunjuju. Tko ne bi ustuknuo pred slikom mladog homoseksualca kojemu se na *gay prideu* u Zagrebu u lice agresivno unosi razjareni B.B.B. *pit bull*, a ovaj mu prkosno odgovara: “Pa kaj ‘oćeš – moja guzica, moja slobodica!“ Ovaj prilično nadrealni događaj na svoje oči svjedočio sam kao novinarski izvjestitelj na okupljanju, odnosno masovnom protestnom ljubljenju LGBT populacije pred Zagrebačkom katedralom početkom 2013. godine. Tako je to bilo na užarenoj liniji razgraničenja između heteroseksualaca i homoseksualaca. Nešto dalje, grupa vjernika upadljivo je molila “Zdravo Marijo“ i “Oče naš“ ispred ulaza u katedralu, u rukama držeći zapaljene svijeće sa hrvatskim grbom i veliki transparent na kome je bila slika Isusove majke Marije. Upitao sam ih zašto stoje pred ulazom u katedralu. Odgovor je bio: “Branimo Isusa od pedera!“

Međutim, ako zanemarimo ova komediografska, a u biti otužna zapažanja, dolazimo do konstatacije da je u sklopu aktualnih polemika u vezi manjinskih identiteta riječ zapravo o nacionalnim, vjerskim i spolnim manjinskim pravima, a što se uoči i nakon Referenduma građanske inicijative “U ime obitelji“ u vezi pitanja: “Jeste li za to da se u Ustav RH unese odredba da je brak životna zajednica muškarca i žene?“, sve trpa u isti koš. E, upravo je to nekima malo teže shvatljivo. Neki se manjinski “tretmani“ naprosto teško mogu svesti pod zajednički nazivnik.

Miješanje manjinskih identiteta i sekularno uređenje države

Iz moga rakursa, primjerice, pravo padanja na “sedždu“ i pravo na bosanski jezik, pravo na mjesto za molitvu u pravoslavnoj crkvi na Cvjetnom trgu i uvođenje dvojezičnosti, pravo na izučavanje Tore u židovskoj zajednici i mogućnost da židovska djeca pohađaju svoju školu, pravo na pjevušenje Hare Krishna mantre na Trgu bana Jelačića itd. – ne bi trebalo miješati s pravima LGBT populacije. Međutim, pogled iz moje perspektive, za koju bi neki rekli da je “uvjetovana“ religijskim, pa time i konzervativnim gledištem, nije nužno obavezujuć za sekularnu državu. Pravo svake manjine jeste da joj većina ne govori šta da jede, s kim da spava, kojim pismom da piše, kojim jezikom da govori, kako da se moli Bogu ili koji će seks upražnjavati sa svojim partnerom. Riječ je o potpuno privatnim stvarima s kojima sekularna država nema ništa. Nadalje, pravo manjine da ne radi ono što radi većina, pravo ateista da ne budu teisti, pravo muslimana da ne budu kršćani, pravo homoseksualaca da ne budu heteroseksualci... Sekularna država, simplificirano objašnjeno, služi da kupi pare za struju, a ne da osigurava spas i pristup na drugi svijet.

Na ova pitanja treba odgovoriti, naravno dijalogom, a ne sukobom. Podijeljeni stavovi su mogući u svim pravcima, pa će netko iz svojih patrijahalnih i vjerskih zadatosti biti za građansku inicijativu “U ime obitelji“, a istom će biti protiv zabrane uvođenja dvojezičnih ploča u Vukovaru, čime se smanjuju ustavna manjinska prava. Iako se načelno slažemo da su radikali spremni izjednačavati vjersko, nacionalno i spolno te svim manjinama podjednako poručiti *raus,* trebaju li oni obdareni razumom pristajati na te zaključke i zanemariti mnoštvo podkonteksta koji se suprotstavljaju takvom viđenju manjinskih identiteta.

Naprosto je nemoguće zanemariti da su sve dominantne vjerske zajednice na našim prostorima uvriježeno složne oko, za svako društvo, uvijek prijepornih pitanja u rasponu od homoseksualizma do abortusa i eutanazije. Bili manjina ili većina, bez obzira na često licemjerje, isto možemo posvjedočiti kod svih etničkih grupa na Balkanu, koje su i dalje dominantno patrijarhalne i tradicionalne. Stoga, često se događa i neprihvatljivo poistovjećivanje retrogradnih patrijarhalnih načela sa onim vjerskim, a da one u

stvarnosti zastupaju sasvim druge vrijednosti.

Također, teško je povjerovati u krajnje zaključke koji su nametani u hrvatskim medijima, ali i od strane nekih predstavnika nacionalnih manjina: "Danas homoseksualci, sutra Srbi i Židovi!" Zanimljivo bi bilo čuti šta o tome misle čelnici Pravoslavne crkve u Hrvatskoj, ali i neki tradicionalni Srbin sa Korduna kojemu je vjerojatno draža pomisao na samoubojstvo od one da mu se sin oženi za muškarca. Oni su, naravno, uglavnom šutjeli jer ono što je uslijedilo bila je referendumska inicijativa za ukidanje prava manjina, konkretno dvojezičnosti, što se direktno odnosi na uvođenje ćirilice u Vukovaru. Ta inicijativa, druga u samo šest mjeseci, ujedno je opravdani argument onima koji tvrde da je u Hrvatskoj pitanje razumijevanja i poštivanja manjinskog prava ozbiljno narušeno.

U biti, bez obzira na podijeljena stajališta, iz perspektive sekularne države postavlja se pitanje da li bi trebala postojati mogućnost da se utječe na stečena manjinska prava, jer su ona u slučaju nacionalnih manjina ustavna činjenica, a što se tiče LGBT populacije nisu krivično djelo. Ako se državu pusti da određuje prava manjina pod argumentacijom da je to volja većine, govorimo li onda uopće o sekularnoj državi koja garantira manjinska prava? Ne postoji polukatolička sekularna država, kao što ne postoji ni polunevina djevojka. Ako je sekularna, onda se ne petlja u teološka pitanja i obrnuto. Iako se većina izjašnjava vjernicima, postavlja se i pitanje može li se država koja počiva na vjerskom moralu zvati sekularnom? Osobno, vidim razlike između manjinskih identiteta i nije mi milo kada se trpaju u isti koš, istom si postavljajući pitanje nisu li ono što ih objedinjuje neotuđiva ljudska prava za koja se većini ne bi trebalo dopustiti da ih umanjuje. Međutim, glavni razlog pokretanja inicijative ustavne zaštite braka u Hrvatskoj bila je glasna propaganda *gay* udruga o promjenama Obiteljskog zakona, a u smjeru reguliranja prava homoseksualnim parovima na usvajanje djece. Dakle, pravo na djecu i pravo djece, što je ponajviše zasmetalo heteroseksualnu većinu.

Nemoguće je zamisliti da bi se zakoni regulirali po principu red islamskog, red katoličkog, red pravoslavnog. Prije toga bi zasigurno uslijedio neki novi sukob do istrebljenja. Za one koje misle da je rješenje bilo u komunizmu reći ćemo da je i to uređenje propagiralo jednu vjeru – ateizam, dakle nevjeru. Čini se da je sekularno uređenje za Bosnu do sada s najvećim potencijalom za uspjeh, jer ekskluzivistički ne promovira nijednu vjeru i naciju.

Nitko ništa nije imao protiv uređenja homoseksualnih zajednica i niti jedna inicijativa nije išla tomu u protiv. Postavlja se i pitanje može li sekularna država izjednačavati kapacitete i izvore prava samo zato što je neki skup ljudi homoseksualna prava proglasio manjinskima. Stoga je teško i sa stajališta sekularne države izjednačiti prava homoseksualaca i vjerskih manjina. S druge strane, uvjereni smo i da se sama *gay* populacija ne želi poistovjećivati sa vjerskim i nacionalnim manjinama. *Gay* populacija ima svoje pjesme, praznike, festivale i druge običajnosti i nemoguće je zamisliti nekog Bošnjaka, koji bi na kakvoj manjinskoj smotri, obučen u tradicionalnu muslimansku nošnju pjevao: "Kad ja pođoh na Bentbašu", a iza njega bi nastupio živopisni lik umjetničkog imena Žorž, koji bi prigodno otpjevao pjesmu Eltona Johna.

I još nešto, izrazito bitno, treba dodati čitavoj mreži suprotstavljenih pitanja. Iako je Katolička crkva (odnosno njena laička ekspozitura, među kojima se našao i jedan *flower-power* Hrvat musliman) tradicionalno očekivala da će dobiti podršku muslimana na Referendumu o definiciji braka, što se i dogodilo, ali potonji nisu primijetili da je definicija braka jednog muškarca i jedne žene jednim svojim dijelom protivna šerijatu. Isti slučaj je kada govorimo i o judaističkoj halahi. Iz perspektive islama i judaizma, druga polovina rečenice "brak je zajednica (jednog) muškarca i (jedne) žene" nije točna jer, po vjerozakonu obje religije, brak je Bogom ustanovljeni ugovor između jednog muškarca i jedne ili nekoliko žena. Ovdje je bez sumnje riječ o katoličkoj definiciji braka, koja je u jednom dijelu suprotstavljena sa vjerozakonom islama i judaizma. Tu su nelogičnost primijetili zagrebački židovi i distancirali se od te vrste građanske inicijative iza koje se krije katolički vjerozakon.

Primjerice, iz perspektive islama i judaizma daleko je gore što je ljudima dozvoljen širk (obožavanje kipova i likova) nego istopolni seks, pa to još uvijek ne znači da bi sekularna država trebala spaliti sve katoličke i pravoslavne crkve ili hinduističke i budističke hramove, ali ni da je muslimanima i židovima zabranjen, uvažavajući dijalog sa kršćanskim zajednicama. Pravo na širk je neotuđivo ljudsko pravo. Da ga je Bog htio spriječiti, ljudi bi bili u nemogućnosti da ga provode. Naravno, u šerijatskoj ili u halahičkoj državi širk se kažnjava gubitkom glave. No, mi ne govorimo o šerijatskoj ili o halahičkoj državi, a bome ni o katoličkoj, nego o sekularnoj. Stoga, čini se da je Bosna kudikamo sekularnija država, jer je gotovo nemoguće zamisliti da bi nekome palo na pamet da pokrene referendumsku inicijativu u kojoj bi stajalo: "Jeste li za to da se u Ustav BiH unese odredba da je brak životna zajednica muškarca i više žena?" Što se Hrvatske tiče, iako takve tendencije nisu primijećene, neki bi muslimani i židovi mogli uskoro reći da im se nameće većinska kato-

Pitamo se, uspoređujući dva susjedna društva, zašto ćirilica nije znak opsade i okupacije u Sarajevu, koje je podnijelo deset puta više žrtava i koje je bilo četiri godine pod opsadom. Kako je to moguće? U Sarajevu je dvojezičnost sasvim neupitna stvar! Zar su vukovarske žrtve vrjednije? Gorko je to i doista anticivilizacijski.

lička samovolja i da su njihova manjinska prava da u punini upražnjavaju svoju vjeru, stoga, ugožena. Iako definicija braka kao zajednice jedne žene i jednog muškarca u biti nije protivna šerijatu, već je u njem sadržana, građanska inicijativa isticala je i to da je riječ o prirodnoj(!) zajednici, čime bi mogli doći i do zaključka da se šerijatski i halahički brak smatra neprirodnim, a što može biti uvreda i za muslimane i za židove. Šta bi na to rekao srbijanski muftija Muamer Zukorlić koji se nalazi u bračnoj zajednici sa dvije žene? Vjerojatno bi ljutito rekao: ne petljajte se u naša vjerska prava i ne vrijeđajte islam. Time se vraćamo do stajališta da vjernicima nije prihvatljivo da se spolni, nacionalni i vjerski identiteti trpaju u isti koš, ali da postoji određena poveznica kada je riječ o narušavanju ljudskih prava.

Otvorena je Pandorina kutija, gdje je tu kraj?

"Vukovarskoj" Hrvatskoj treba malo više duha "sarajevske" Bosne

Krajem 2013. godine stotine građana Bosne i Hercegovine okupile su se ispred zgrade Parlamentarne skupštine BiH kako bi protestirale protiv izmjena Zakona o zaštiti i dobrobiti životinja. Čuli su se uzvici: "Danas psi, sutra mi." Je li uzrok tog uzvika činjenica da će svi sarajevski psi završiti u šinteraju, gdje će im se ubrizgati smrtonosna injekcija, ili loše ekonomsko i društveno stanje u BiH? Vjerojatno i jedno i drugo.

Ovaj uzvik na neobičan način koincidira sa uzvikom koji se tiče manjinskih Srba u Hrvatskoj. Ako hoćete, čak i doslovno, jer sjećamo se vremena kada je u nekim hrvatskim gradovima bio istaknut natpis, sa pripadajućom karikaturom: "Psima i Srbima ulaz zabranjen!" Želimo istaknuti paradoks u susjednoj BiH, gdje se građanska većina uspoređuje sa životinjama, opravdano, budući da se osjeća ugrožena od manjine – vladajuće uzurpatorske političke oligarhije sva tri naroda. Istodobno, zbog iracionalnog straha da će neki Hrvati ponovo započeti program jasenovačkog "šinteraja" za Srbe i Židove, dopustilo se nekontrolirano i neprihvatljivo poistovjećivanje spolnih, vjerskih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj, bez da se objasne nijanse i razni podkonteksti. Pritom se zanemaruje da u vladajućoj hrvatskoj stranci (SDP), kao ni u najjačoj opozicijskoj stranci (HDZ), takve tendencije ne postoje ni u primisli.

Međutim, u BiH dvojezičnost nije problem. Naime, tzv. vukovarska Hrvatska smatra da je ćirilica znak i simbol srpske okupacije i ratnih zločina koje su počinili Srbi i da je stoga nepoželjna u Vukovaru. Pitamo se, uspoređujući dva susjedna društva, zašto ćirilica nije znak opsade i okupacije u Sarajevu, koje je podnijelo deset puta više žrtava i koje je bilo četiri godine pod opsadom. Kako je to moguće? U Sarajevu je dvojezičnost sasvim neupitna stvar! Zar su vukovarske žrtve vrjednije? Gorko je to i doista anticivilizacijski. Je li onda i arapsko pismo simbol "islamskog" terorizma, je li latinica simbol britanskog imperijalizma i nacističkog progona Židova, je li konzumacija dvojezičnih prava manjinskih Talijana u Istri znak fašističke okupacije i aspiracija da se čitava hrvatska obala pripoji Italiji... Je li? Naravno da nije. Trebalo bi možda tzv. vukovarskoj Hrvatskoj malo više duha tzv. sarajevske Bosne.

Islamskoj zajednici u BiH prijeti potpuna eliminacija iz javnog života

Budući da je prevladavajući stav bosanskih političara da budućnost BiH vide kao dio europskih integracija, može se očekivati da će pitanje spolnih manjina, kao usvojeni europski standard, biti izrazito bolan proces, koji bi mogao dovesti do potpune eliminacije vjerskih zajednica iz javnog života. Ovdje, prije svega, mislimo na Islamsku zajednicu. Ne slažemo se sa konstatacijom da će se pitanja spolnih manjina iz Hrvatske preseliti u Bosnu, jer ona su prisutna ali još uvijek nisu aktivirana kao društveni problem. Uostalom, katolička definicija braka neprimjenjiva je na Bosnu u kojoj živi veliki broj muslimana, pa ne možemo govoriti o "prelijevanju", kao što su neki sugerirali. Jedino što taj proces može zaustaviti je neki novi pogubni međunacionalni sukob ili čak ponavljanje primjera, koji bi mogao opravdati status Sarajeva kao europskog Jeruzalema. Zašto Sarajeva? Zato što je mala mogućnost da će se *gay pride* održavati u Banjoj Luci, Trebinju ili Širokom Brijegu.

Primjer *gay pridea* u Jeruzalemu iz 2007. godine svjedoči jednu začudnu međukonfesionalnu solidarizaciju. Tada su muslimanske i kršćanske vođe pozvali vjernike da bacaju smeće i kamenje na sudionike, a vjerske vođe židovske ortodoksne zajednice javno su proklele sve nečiste duše u povorci, koje će proganjati zao duh te se nikad, po Božjem nalogu, neće očistiti od grijeha koji će ih pratiti u tijelu, duši i njihovim financijama. Netko bi mogao reći da je riječ o pohvalnoj solidarizaciji u vezi zajedničkih vrijednosti tri glavne svjetske monoteističke religije, no nas zabrinjava činjenica da ni jedan dijalog ne može započeti ispoljavanjem mržnje. Nije li to upravo i degradacija teističkog morala koji u bilo kojoj tradi-

ciji ima kao polazišnu točku riječ *ljubav*. Takva vrst zajedništva, ukoliko se ostvari u BiH, bit će ništa drugo nego li uvod u nove sukobe, ako se vodimo provjerenom istinom da mržnja rađa samo mržnju. Uostalom, trebalo bi se upitati je li uopće moguće neko drugo državno rješenje u BiH osim sekularnog. Nemoguće je zamisliti da bi se zakoni regulirali po principu red islamskog, red katoličkog, red pravoslavnog. Prije toga bi zasigurno uslijedio neki novi sukob do istrebljenja. Za one koje misle da je rješenje bilo u komunizmu reći ćemo da je i to uređenje propagiralo jednu vjeru – ateizam, dakle nevjeru. Čini se da je sekularno uređenje za Bosnu do sada s najvećim potencijalom za uspjeh, jer ekskluzivistički ne promovira ni jednu vjeru i naciju.

Usred balkanskih država, u kojima je većina ljudi siromašno, u kojima se tisuće mladih muškaraca i djevojaka prostituira da bi se školovalo i u kojima su korupcija, mito i otimačina pravilo, stoji pitanje na koje treba odgovoriti: "Je li naša odluka, kao vjernika, da se ne borimo protiv siromaštva, ili protiv nepravde, ili, gluho bilo, protiv sile – nego prioritetno protiv toga da se sekularna država počne odnositi prema životnoj zajednici homoseksualaca kao prema heteroseksualnoj?" Mi znamo da će ti ljudi i ovako i onako konzumirati homoseksualni odnos i da imaju svoja *gay* okupljališta, ali smo smrtno ozbiljni kada je riječ o tome da sekularna država omogući status braka njihovom monogamnom zajedničkom domaćinstvu. Stav islama, primjerice, posve je jasan i ne ostavlja dvojbe – homoseksualnost je strogo zabranjena, što uključuje i mogućnost da posvajaju djecu. Vjerske zajednice moraju artikulirati svoj stav, a vjerozakon se ne može mijenjati. Međutim, nešto smo dužni konstatirati – živimo u sekularnoj državi gdje taj zakon ne vrijedi.

Mi znamo da u istim svetim knjigama u kojima piše da je strogo zabranjeno da dva muškarca liježu zajedno i šta je pripadajuća kazna, piše i da društvo treba biti pravedno, sirotinja zaštićena, sila pod kontrolom, ali, budimo realni, tada bismo se trebali boriti protiv silnika koji vladaju ovim društvom, a nama je lakše da se prije toga bavimo

Nesumnjivo zaključujemo i upozoravamo da će se scenarij iz 2008. godine s puno gorim posljedicama ponoviti ukoliko se, prije svega mislimo na Islamsku zajednicu, ne nađe adekvatan model koji će prevenirati sukobe. Naime, na koncu priče krajnja žrtva bit će upravo Islamska zajednica i svi njeni članovi bit će označeni kao ekstremisti i radikali. U tome će svesrdno pomoći radikalno sagledavanje stvarnosti nekih pojedinaca koji se vide kao lučonoše ideja bošnjačko-muslimanske građanštine, a zapravo su svojom nepromišljenošću monstruozne štetočine upravo za one vrijednosti koje brane.

grupicom ljudi s drugačijim hormonima. Dakle, trebamo se zapitati je li potrebno pridavati toliko emotivne važnosti onome što se realno ne nameće kao prioritetni društveni problem, a izaziva goleme podjele, prijepore i u centru je pažnje javnosti kao u Hrvatskoj? Gdje smo bili kada je bio rat u Bosni? Gdje smo bili kada se rušila Ferhadija? Gdje smo bili dok se događao genocid u Srebrenici, Škabrnji i Vukovaru, dok su se ubijali civili u Pakračkoj Poljani i Gospiću? Gdje su u svemu tome vjerske zajednice na Balkanu? Počesto na strani sile, nerazumijevanja i nametanja.

Pasivni otpor, dijalog ili zastrašujuće posljedice

Ustalila se praksa da razni europski fondovi za zaštitu ljudskih prava preko LGBT populacije testiraju demokraciju u balkanskim državama. Nakon što homoseksualci dobiju batine na *gay prideu*, europske komisije izdaju memorandume u kojima oštro upozoravaju na nepoštivanje osnovnih ljudskih prava te se potom dotična država upućuje na daljnji proces demokratizacije, koji će se pomno pratiti i ocjenjivati. Očito je da je i homoseksualnoj populaciji potrebna svijest o samopreispitivanju vlastitog udjela u politiziranju ionako uzavrelih balkanskih društava i izazivanju sukoba, umjesto neprestanog plakanja nad svojim ugroženim identitetom, dok neki iz njihovih redova istodobno provode izrazito agresivnu i provokativnu retoriku. Nemoguće je očekivati od vjerničke populacije da će imati ikakvog razumijevanja prema onoj homoseksualnoj ukoliko će ona nastaviti vrijeđati njihove svetinje. Štoviše, LGBT-ovci sami sebe percipiraju kao tolerantne, vesele i "otkačene" ljude koji prihvaćaju svaku različitost, a tražeći svoja prava, nekim postupcima vrijeđaju tuđa intimna uvjerenja. Naime, jedno je upozoravati na sveprisutno društveno licemjerje, a sasvim je drugo prikazivati majku Mariju i muslimanke kao lezbijke ili objavljivati neukusne karikature na kojima se svećenici i opatice ljube, ili još gore. Bez da opravdamo takvu vrstu dosadašnje komunikacije heteroseksualaca i homoseksualca, uopće se ne treba čuditi kada se na agresiju uzvrati agresijom. Reći će neki da je riječ o sekularnoj i demokratskoj državi u kojoj je "sve" dopušteno, no to ne podrazumijeva da ono što je izraz vrijeđanja i agresije nazivamo borbom za ljudska prava i tolerantno društvo.

Obzirom da u BiH ne postoji razvijen sustav građanskih inicijativa, već je on prepušten otuđenim pojedincima koji će prezentirati krajnje zaključke, svjedočimo radikalne generalizacije na nacionalnoj i vjerskoj osnovi, ali i one na spolnoj. Homoseksualna populacija uspoređuje se sa terorističkim organizacijama, a istodobno je od istih primijetno i udivljenje sa hrvatskom inicijativom "U ime obitelji". No, ovdje je prisutno potpuno odsustvo svijesti o radikalnim porukama koje se šalju u javnost, koje ni približno ne korespondiraju sa onima koje šalje konzervativna katolička građanština u Hrvatskoj. Katolička crkva, suočena sa kritikom Europske Unije da krši ljudska (spolna) prava, ali i s velikim brojem slučajeva pedofilije i homoseksualizma u vlastitim redovima, pa joj se ujedno spočitava i licemjerje, svoje djelatnosti u vezi očuvanja tradicionalnih obiteljskih vrijednosti prepustila je laicima (građanima vjernicima) koji ni u jednom trenu nisu nastupali s radikalnih pozicija, iako im je pripisivan fašizam i skriveni politički motiv.

Takva vrstu građanskog djelovanja u BiH je nezamisliva, jer je taj sloj društva (i lijevi i desni), što zbog trauma rata i raznih migracijskih procesa, što zbog apatije i intelektualne lijenosti, potpuno razbijen i neaktivan. To je bilo vidljivo i 2008. godine kada je homoseksualna populacija izazivački započela *gay pride* tijekom svetog muslimanskog mjeseca Ramazana, što je bio povod da ih fizički napadnu pripadnici vehabijske zajednice i navijačkih skupina. Nesumnjivo zaključujemo i upozoravamo da će se sličan scenarij s puno gorim posljedicama ponoviti ukoliko se, prije svega mislimo na Islamsku zajednicu, ne nađe adekvatan model koji će prevenirati sukobe. Naime, na koncu priče krajnja žrtva bit će upravo Islamska zajednica i svi njeni članovi bit će označeni kao ekstremisti i radikali. Kao što je mnogo puta do sada isticano, događaj na *gay prideu* u Sarajevu imao je do tada neviđeni medijski odjek, koji se sastojao od generaliziranja svih bosanskih muslimana kao radikala. U isto vrijeme ni približno isti tretman nisu imali radikali u Srbiji koji su zbog *gay pridea* u Beogradu pokrenuli pravi mali ulični rat s puno gorim posljedicama od onih sarajevskih. Postojeće globalne predrasude prema muslimanima mogle bi se ponovo neosnovano multiplicirati do neslućenih razmjera.

Pravo svake manjine jest da joj većina ne govori šta da jede, s kim da spava, kojim pismom da piše, kojim jezikom da govori, kako da se moli Bogu ili koji će seks upražnjavati sa svojim partnerom. Riječ je o potpuno privatnim stvarima s kojima sekularna država nema ništa. Nadalje, pravo manjine da ne radi ono što radi većina, pravo ateista da ne budu teisti, pravo muslimana da ne budu kršćani, pravo homoseksualaca da ne budu heteroseksualci... Sekularna država, simplificirano objašnjeno, služi da kupi pare za struju, a ne da osigurava spas i pristup na drugi svijet.

U tome će svesrdno pomoći radikalno sagledavanje stvarnosti nekih pojedinaca koji se vide kao lučonoše ideja bošnjačko-muslimanske građanštine, a zapravo su svojom nepromišljenošću monstruozne štetočine upravo za one vrijednosti koje brane. Ni manje ni više, nameću se dvije opcije. Ili pasivni otpor, odnosno potpuno ignoriranje *gay pridea* kao što je to bilo u Splitu, pa je i svaki daljnji generalizirajući govor o postojanju velikog broja radikala nemoguć, te na koncu prepuštanje sekularnoj državi da u skladu s uvažavanjem svih različitosti uredi svoje društvene odnose. Čini se da je to najbrže i najlakše rješenje, uz napomenu da IZ, zajedno sa ostalim vjerskim zajednicama, neće moći izbjeći javnu raspravu u vezi svog legitimnog stava o homoseksualnosti, a posebno o "novim" pravima na brak i usvajanje djece. Ili, koliko god to nekome nemoguće zvučalo – dijalog Islamske zajednice i političkih stranaka, uvjetno rečeno desne orijentacije, sa LGBT populacijom. U tom slučaju trebalo bi radi dobrobiti i jednih i drugih dogovoriti modele kojim će se spriječiti sukobi i posljedice koje će nesumnjivo uslijediti. Poučeni iskustvom iz 2008., čini se da je taj dijalog potrebniji Islamskoj zajednici. Za Hrvatsku možemo reći da je postigla sve svoje nacionalne ciljeve: nezavisna je država, članica NATO pakta, članica Europske Unije, a u njoj su Hrvati katolici apsolutna većina. Bez obzira na to, nastale su ogromne podjele i polarizacije unutar društva. Zaključci o slijedu događaja u po svakoj osnovi podijeljenoj BiH se nameću sami po sebi i zastrašujući su.

Na koncu, da se vratimo konfuznom poimanju manjinskih identiteta, trenutno nametnutih hrvatskom društvu. Ukoliko na Autobusnom kolodvoru u Zagrebu ugledamo grupu razjarenih mrzitelja koji cipelare homoseksualca (ili bilo kojeg drugog: punkera, Roma, jevreja, muslimana, Srbina), zapitajmo se: osjećam li se tim prizorom ugrožen kao manjinski Bošnjak i musliman, Srbin, Židov... Možemo li ukloniti subkulturalne, vjerske, nacionalne, rodne ili spolne identitetarne oznake i zamisliti samo sliku grupe koja maltretira pojedinca? Odluka da se umiješamo, bez obzira na osobnu ugrozu, ovisi upravo o razini morala, odnosno onoga što nazivamo ljudskost. Nije li to još uvijek, nadamo se, osjećaj koji dijeli većina i koji je prva instanca u izboru između dobra i zla? ■

DOĞU VE BATI (ISTOK I ZAPAD), jedini hrvatski list na turskom jeziku (1943. - 1944.)

Piše: **Anđelko Vlašić**

Časopis Doğu ve Batı tiskan je u Tipografiji d.d. na formatu A4 i u potpunosti na turskom jeziku. Glavni urednik bio je Abdurezak Hifzi Bjelevac (1886. - 1972.), bosanskohercegovački književnik, novinar i publicist. Osnovan je s podrškom ustaške vlasti, koja je ovlastila Ministarstvo vanjskih poslova NDH da potpomaže objavljivanje časopisa. Uredništvo se nadalo da će "prvo uspostaviti kulturne veze, zatim gospodarske te pomoću tih i političke veze" između NDH i Turske. Može se zaključiti da mu je glavni cilj bilo ishođenje turskog priznanja NDH.

Nezavisnu su Državu Hrvatsku zbog njezine združenosti sa silama Osovine priznale samo članice spomenutog saveza (Njemačka, Italija, Japan, Rumunjska, Mađarska itd.) i neutralna Španjolska. Vodstvo NDH pokušavalo je ishoditi međunarodno priznanje i od drugih neutralnih država, pa tako i od Republike Turske. Zato je od listopada 1941. do prosinca 1942. poslalo u Tursku četiri pregovaračke misije s ciljem ishođenja turskog priznanja NDH. Sve četiri misije bile su neuspješne, pa je vodstvo NDH promijenilo taktiku i pokušalo isti cilj postići pokretanjem časopisa na turskom jeziku.[1]

Doğu ve Batı. Kültür, iktisat, sosyal ve siyasi mecmuası [Istok i zapad. Kulturni, gospodarski, društveni i politički časopis] drugi je časopis objavljivan na latinici i na turskom jeziku na prostoru bivše Jugoslavije[2] i prvi časopis na latinici i turskom jeziku na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Prvi broj časopisa izašao je 6. travnja 1943., a do 15. kolovoza 1944. izašlo je osam brojeva, koji su izlazili jednom mjesečno. Vlasnik i izdavač časopisa bila je zagrebačka Hrvatska muslimanska tiskara. Časopis je tiskan u Tipografiji d.d. na formatu A4 i u potpunosti na turskom jeziku. Glavni urednik bio je Abdurezak Hifzi Bjelevac (1886.-1972.), bosansko-hercegovački književnik, novinar i publicist, dobar poznavatelj turskog jezika i Turske, školovan u istanbulskom Galatasarajskom liceju. Bjelevac je 1930-ih i 1940-ih objavljivao romane i pripovijetke i uređivao nekoliko listova u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji. Tijekom 1931. radio je kao stručnjak za turski jezik u beogradskom Presbirou.[3] Tijekom 1930-ih radio je kao ataše za tisak Kraljevine Jugoslavije u Istanbulu i Ankari i surađivao je u tamošnjim listovima *Ulus, La République* i *Cumhuriyet*.[4] U travnju 1942. u Zagrebu je osnovao Hrvat-

---

1 Ovaj članak kraća je i izmijenjena inačica rada koji će biti objavljen u zborniku radova s Osmoga međunarodnog turkološkog kongresa održanog od 30. rujna do 4. listopada 2013. u Istanbulu, "Doğu ve Batı – Türkçe Yayınlayan Hırvat Dergisi ve Onun Hırvat-Türk İlişkilerinin İlerlemesindeki Rolü", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, İstanbul Üniversitesi, Istanbul, 2013. Za detaljnije podatke o pokušajima uspostave diplomatskih odnosa između NDH i Turske: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, "Nezavisna Država Hrvatska, zemlje jugoistočne Europe, Turska i Japan 1941.-1945.", *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945. Zbornik radova*, Alinea, Zagreb, 2009., 193-214.

2 Prvi list tiskan latinicom i na turskom jeziku na prostoru bivših jugoslavenskih zemalja je list *Eças*, objavljivan 1911. u Manastiru-Bitoli. Urednik lista bio je Zekeriya Sami Efendi.

3 Aleksandar STIPČEVIĆ (glavni urednik), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. III, Zagreb, 1989., Jugoslavenski leksikografski zavod, 421. Darko STUPARIĆ (glavni urednik), *Tko je tko u NDH – Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997., 38.

4 Ferid KARIHMAN, *Hrvatsko-bošnjačke teme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996., 85.

sku muslimansku nakladu, čiji je cilj bio objavljivanje prijevoda knjiga o islamu i djela hrvatskih pisaca na turski, arapski i perzijski jezik. Najvažniji projekt Naklade bilo je izdavanje časopisa *Doğu ve Batı*, a Bjelevac je u drugoj polovici 1942. započeo s uređivanjem i objavljivanjem časopisa.[5] Časopis je osnovan s podrškom ustaške vlasti, koja je ovlastila Ministarstvo vanjskih poslova (MVP) NDH da potpomaže objavljivanje časopisa. Bosansko-hercegovački pisac Muris Idrizović u svojoj je knjizi o Bjelevcu zapisao da je potonji "bio uvučen u izdavanje" časopisa, ali nije pojasnio svoju tvrdnju.[6] Možda je Idrizović htio natuknuti da je ustaška vlast prisilila Bjelevca da sudjeluje u izdavanju lista.

U prvom broju časopisa navodi se da mu je cilj stvaranje i ojačavanje prijateljskih veza između Turske i NDH, a u jednom od kasnijih brojeva kaže se da je časopis "namijenjen turskoj javnosti, europskim turkolozima i ograničenom dijelu našeg naroda koji zna turski." Osim toga, uredništvo časopisa nadalo se da će "prvo uspostaviti kulturne veze, zatim gospodarske te pomoću tih i političke veze" između NDH i Turske.[7] Može se zaključiti da mu je glavni cilj bilo ishođenje turskog priznanja NDH. Vodstvu NDH činilo se da bi se taj cilj mogao ostvariti jer je tijekom Drugoga svjetskog rata Turska bila neutralna država koju su oba zaraćena saveza pokušavala privući u svoje redove. Povezati se s Turskom značilo je spasiti se od međunarodne izolacije koju je nametalo članstvo u Osovini. Ustaška vlast smatrala je da će Turska htjeti međunarodno priznati NDH ako joj se ukaže na činjenicu da je u NDH živjelo približno 800 000 muslimana.[8] Časopis je trebao uvjeriti bošnjačku manjinu u Turskoj, za koju se vjerovalo da je brojna i utjecajna, da se obrati turskom državnom vodstvu i potakne ga na priznavanje NDH.[9] Zbog toga je sadržaj časopisa bio usmjeren prema bošnjačkoj emigraciji u Turskoj, međutim, nije jasno zašto je onda časopis bio objavljivan na turskom jeziku, jer je bosansko-hercegovačka manjina u Turskoj vjerojatno dobro poznavala jezik zemlje iz koje su se preselili u Tursku.

U časopisu je, osim glavnog urednika Bjelevca, putem članaka surađivao velik broj muslimanskih intelektualaca, književnika i novinara. Prema potpisima na dnu objavljenih članaka može se ustvrditi da je Bjelevac bio autor brojnih tekstova u časopisu, ali da su vijesti, komentare i druge tekstove objavljivali i Hakija Hadžić,[10] Salih Baljić,[11] Kasim Gujić,[12] Latif Muftić,[13] Hamdija Kreševljaković,[14] Salih Alić,[15] Ivan Esih[16] i drugi autori. Zajedno s Bjelevcem su

---

5 D. STUPARIĆ, 38.

6 Muris IDRIZOVIĆ, *Abdurezak Hifzi Bjelevac 1886-1972. Život i književno djelo*, Svjetlost, Sarajevo, 1978., 171.

7 Hifzi BJELEVAC, "Hırvat Müslüman Basımevi Doğu ve Batı", *Doğu ve Batı*, 2/1944., br. 8, 13-14.

8 Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002., 82.

9 N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 197.

10 Hakija Hadžić (1883.-1953.), političar i diplomat, jedan od najistaknutijih muslimanskih dužnosnika NDH. Od ožujka 1942. do srpnja 1944. bio je opunomoćeni ministar i izvanredni poslanik u Ministarstvu vanjskih poslova NDH. Od srpnja 1944. do svibnja 1945. bio je na mjestu poslanika NDH u Mađarskoj. Tijekom Drugoga svjetskog rata radio je kao publicist i objavljivao brojne tekstove u časopisima, a naročito u tisku namijenjenom muslimanskom stanovništvu NDH. A. STIPČEVIĆ, 382. D. STUPARIĆ, 148.

11 Salih Baljić (1890.-1968.), političar i diplomat. Od kolovoza 1941. do listopada 1942. živio je u Zagrebu i predavao u Trećoj muškoj gimnaziji. Od studenoga 1942. do svibnja 1945. bio je na dužnosti konzula NDH u Ljubljani (u tadašnjoj Njemačkoj). Objavio je brojne članke u raznim tiskovinama NDH. D. STUPARIĆ, 21. Alija NAMETAK, *Sarajevski nekrologij*, Nakladni zavod Globus – Bošnjački institut, Zagreb – Zürich, 1994., 140.-141.

12 Kasim Gujić (1906.-1943.), novinar i publicist. Prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata u zagrebačkim je tiskovinama objavljivao znanstvene i stručne radove i putopise. Trpimir MACAN (glavni urednik), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. V, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002., 302. Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice Zagreb – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007., 439.

13 Latif Muftić (1919.-1945.), novinar. Tijekom 1941. i 1942. radio je kao tajnik u nekoliko upravnih odjela NDH. Od srpnja 1942. bio je zaposlen kao prevoditelj s turskog jezika u Hrvatskom dojavnom uredu "Croatia". Neko je vrijeme živio u Turskoj kao izvjestitelj. Tijekom 1942. i 1943. bio je predsjednik Hrvatskog akademskog kluba "Musa Ćazim Ćatić". U veljači 1943. postao je analitičar za turski tisak u Odjelu za odnose s inozemstvom u Glavnom ravnateljstvu Ustaške mladeži u Zagrebu. Z. HASANBEGOVIĆ, 213-214., 390.

14 Hamdija Kreševljaković (1890.-1959.), povjesničar. Prije i tijekom Drugoga svjetskog rata predavao je u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu. Istraživao je povijest Bosne i Hercegovine i objavio mnogo znanstvenih radova o bosansko-hercegovačkoj povijesti. Objavio je i brojne članke u novinama koje su izlazile u vrijeme NDH. D. STUPARIĆ, 208.

15 Salih Alić (1906.-1982.), književnik i novinar. Do 1942. radio je u novinama *Nova Hrvatska*, a zatim na Hrvatskom radiju. Objavljivao je književne i druge časopise u časopisima koji su izlazili za vrijeme NDH. D. STUPARIĆ, 6. Z. HASANBEGOVIĆ, 439.

16 Ivan Esih (1898.-1966.), književnik i prevoditelj. Od travnja 1941. zaposlen je na Odsjeku za književnost i umjetnost Glavnog ravnateljstva za

Adem Sokolović[17] i šerijatski sudac Džemal Katana prevodili tekstove na turski jezik. Većina spomenutih pisaca u ono je vrijeme, a posebice u godinama nakon Drugoga svjetskog rata, spadala u redove najvažnijih muslimanskih znanstvenika s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Autori članaka u časopisu ponajviše su pisali o kulturnim, znanstvenim, popularnim i povijesnim temama, dok su manje mjesta ostavljali za političke teme.

Uredništvo časopisa u drugom je broju u napomeni naslovljenoj "Uredništvo" izvijestilo da će časopis izlaziti dvaput mjesečno i da će treći broj imati naslovnu stranicu u boji i da će pokušati smanjiti broj pravopisnih grešaka, kojih je u prva dva broja bilo mnogo.[18] U idućim brojevima mogle su se primijetiti neke promjene, ali časopis nije uspijevao izlaziti dvaput mjesečno, dapače: s teškoćama je izlazio jednom u mjesecu.[19]

Ono što pri čitanju časopisa upada u oči jest da je turski jezik prilično loš, a greške se mogu pronaći na skoro svakoj stranici časopisa. Može se pretpostaviti da je razlog tomu činjenica da je Bjelevac skoro sve tekstove u časopisu napisao ili preveo sam, a Galatasarajski je licej završio 1906., dakle prije promjene koja se u turskom obrazovnom sustavu dogodila 1928. kada se prešlo s arabice na latinično pismo. Zbog toga je jezik časopisa arhaičan, a pravopis manjkav. Ponegdje nedostaju slova ili su višak, ponegdje se kriva slova nalaze na krivim mjestima. Bjelevac je vjerojatno činio takve pogreške zbog toga što je u 1930-im godinama morao prestati pisati na arabici i prijeći na latinicu.

U časopisu se govori o političkim, gospodarskim i kulturnim događanjima u tadašnjoj Turskoj i naglašava se da se u tisku NDH velika pažnja posvećuje Turskoj: "Svaka vijest, članak i izjava dana od strane službenih turskih izvora ovdje nailazi na veliko zanimanje. U isto vrijeme, osobe na čelu turske vlade realističkim gledanjem štite svoj narod od rata i ratnih težnji, jer su dosad provodili politiku s takvom mudrošću i pronicljivošću… a posebno se za politiku Turske zanimaju Hrvati muslimani. Hrvatski tisak, a posebno vodeće novine: *Hrvatski narod* i *Nova Hrvatska*, sve više objavljuju vijesti i članke o Turskoj."[20]

Autori članaka trudili su se istaknuti povijesne veze između Hrvatske i Turske. Tako su pisali o tome da su Osmanlije tijekom nekoliko stoljeća svoje vladavine na Balkanu "štitili" tamošnje narode i "pokazivali velikodušnost" koja se očituje u brojnim preostalim civilizacijskim tragovima kao što su osmanske građevine. S druge strane, autori kritiziraju "narode koji su došli sa sjeveroistoka" i u osvojenim mjestima ostavili "ruševine i najcrnje uspomene".[21] U

drugom se članku navodi: "Svima je poznato koliku veliku bliskost prema Republici Turskoj osjeća muslimanski dio našega naroda. Jasno je da i ostatak našega naroda gaji jednake osjećaje. Možemo reći da smo u rodbinskim vezama s Turskom; jer velik dio našeg naroda ima rodbinu u Turskoj."[22] Članak pod naslovom "Hrvatska i Turska" započinje ovom rečenicom: "Povijest je više od četiri stoljeća vezivala hrvatski i turski narod." U članku se tvrdi da su se Osmanlije blagonaklono ponašali prema nacionalnom osjećaju, vjeri i običajima Hrvata na osvojenom području i da su u mnogim hrvatskim i bosansko-hercegovačkim gradovima otvarali škole i gradili bezbrojne česme, šedrvane, imarete, hanove, džamije, hamame i druge građevine. Takvi romantični prikazi hrvatsko-turskih odnosa brojni su na stranicama časopisa *Doğu ve Batı*. Hvali se i ustroj "nove i moderne" Republike Turske i zasluge Mustafe Kemala Atatürka. Nova Hrvatska je pak "nakon stoljetnih borbi postigla slobodu i neovisnost" i zato se u spomenutom članku izražava vjera da je "nova Turska zadovoljna time da u novoj hrvatskoj državi muslimani uživaju jednaka prava i sve slobode, i da je zado-

opće prosvjećivanje Ministarstva prosvjete NDH. Tijekom 1943. i 1944. uređivao je novine *Prosvjetni život*. Objavljivao je članke u hrvatskom tisku i prevodio s nekoliko jezika. D. STUPARIĆ, 110-111.

17 Adem Sokolović (1886.-1958.), profesor u Državnoj srednjoj tehničkoj školi u Zagrebu, član zagrebačkoga Džematskog Medžlisa (1937.-1945.) i član Upravnog odbora Zaklade za izgradnju džamije (1938.-1945.). Z. HASANBEGOVIĆ, 252., 371.

18 H. BJELEVAC, "Heyet-i Tahririyeden", *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 2, 8.

19 Fahri KAYA, "Zagrep'te Türkçe yayınlanan 'Doğu ve Batı' dergisinin Hırvat-Türk ilişkilerinin gelişmesindeki çabaları", *Dördüncü Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri*, Prizren, 2011., 134.

20 H. BJELEVAC, "Hırvatların Türkiye'ye karşı ilgisi", *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 2, 6.

21 H. HADŽIĆ, "Hırvat Müslümanları Ananevi Mücadelelerde", *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 3, 2-3.

22 H. BJELEVAC, "Türkiye Cumhuriyeti ve Müstakil Hırvatistan Hükümeti Arasında İktisadi ve Ticari Muamelatın İmkanı", *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 1, 3.

voljna time što je nova hrvatska država radi zaštite vlastite neovisnosti i postizanja trajnog mira na jugoistoku Europe odlučna u očuvanju dobrih odnosa s bliskim i dalekim susjedima.“[23]

Jedan od ciljeva autora časopisa bio je zbližavanje hrvatskog i turskog naroda na kulturnoj razini. Zato su u časopisu često objavljivani tekstovi o turskom jeziku i kulturi. Glavni urednik Bjelevac je u članku o knjizi o turcizmima autora Ivana Esiha napisao da su Turci “pet stotina godina vladali balkanskim državama. Turci nikad nisu htjeli nametati vlastiti jezik stranim narodima. Neke riječi ostale su u bugarskom, grčkom, albanskom, hrvatskom i srpskom jeziku u svom izvornom obliku i s divnom harmonijom turskog jezika.“ Muslimani Bosne i Hercegovine “ne znaju turski, ali poznaju toliko turskih riječi da ih drugi Hrvati, koji se nisu rodili u Bosni, ne razumiju. Kako bi uklonio tu poteškoću,“ hrvatski prevoditelj i publicist Ivan Esih “napisao je priručnik za turski i objavio ga u Zagrebu. (…) Iz tog malenog priručnika saznajemo da se u hrvatskom jeziku koristi više od četiri tisuće turskih riječi.“[24]

Kad god bi se na stranicama časopisa govorilo o Turskoj, nije bilo moguće ne spomenuti Osmansko Carstvo i Osmanlije: “Turci su 415 godina vladali u Bosni i Hercegovini (1463-1878). U tom su vremenu izgradili velik broj džamija i mostova koji krase skoro cijelu Bosnu i Hercegovinu.”[25]

U časopisu se među ostalim objavljivalo iscrpne nekrologe osoba koje su se bavile turkološkim istraživanjima. Tako su objavljeni tekstovi u spomen na arheologa, etnologa i povjesničara umjetnosti Ćiru Truhelku (1865.-1942.),[26] novinara Mehmeda Sulejmanpašića (1871.-1943.),[27] povjesničara i orijentalista Alekseja Olesnickog (1888.-1943.)[28] i povjesničara i akademika Vladislava Skarića (1869.-1943.)[29] Kako bi se turskim čitateljima približio sadržaj časopisa, objavljivani su tekstovi o poznatim turskim osobama, npr. o arhitektu Sinanu,[30] o državniku Ahmetu Şefiku Mithat-paši[31] i o piscu Tevfiku Fikretu.[32]

ZAGREBDE YAKINLARDA CAMİ AÇILACAK

Objavljivani su članci koji su naveliko govorili o izgradnji Poglavnikove džamije koja se od 1941. do 1944. gradila u Zagrebu. Njezina izgradnja predstavljala se kao značajan projekt državnog vodstva NDH: “Prema sadašnjem stanju, mnogo je džamija na području Nezavisne Države Hrvatske, ali sve one su na prostoru Bosne i Hercegovine, u kojoj većinom živi muslimansko stanovništvo. Ovaj je put Poglavnik odredio izgradnju moderne džamije u Zagrebu“, s tri minareta i šedrvanom.

DOĞU VE BATI

KÜLTÜR, IKTISAT, SOSIYAL VE SIYASI MECMUA

Yıl: I. ZAGREB, 7. Haziran 1943. SARAJEVO Sayı: 2.

HIRVATISTAN VE TÜRKIYE

U mnogim člancima moguće je prepoznati trud autora da buduće čitatelje časopisa uvjere da su muslimani u NDH živjeli slobodno i da su imali sva građanska prava. U tekstovima se naglašava da su Hrvati muslimani prihvaćali i podupirali političke stavove NDH posredstvom svojih političkih predstavnika. U svakoj se prilici spominjalo hrvatsko državno vodstvo i imena muslimanskih članova državnih ustanova. Naprimjer, u članku “Hrvati muslimani i njihovo sadašnje stanje“ ističe se da su muslimani NDH, “kako je poglavnik dr. Ante Pavelić u svakoj prigodi izjavljivao, Hrvati najčistije krvi“ i da zato moraju “u svim državnim poslovima biti ravnopravni s drugim Hrvatima i prema svojim sposobnostima moraju sudjelovati u administrativnoj vlasti, a jasno je da će zbog toga morati iskoristiti svu svoju materijalnu i duhovnu snagu za jačanje domovine“.[33] Cilj je bio pokazati da je položaj muslimana u NDH bio vrlo dobar: “Stvaranjem nezavisne hrvatske države Hrvati muslimani su – kao što je uvijek bilo – posredstvom svojih pred-

23 Salih BALJIĆ, “Hırvatistan ve Türkiye“, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 2, 1-2.

24 H. BJELEVAC, “Dr I. Esih: Turcizmi (Hırvat Dilinde Türk Lisanının İzleri)“, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 1, 10.

25 H. BJELEVAC, “Bosna-Hersek’te Türk Mimarlığı”, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 4, 6-7.

26 H. BJELEVAC, “Türkolog Doktor Çiro Truhelka’nın Ölümü”, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 1, 6.

27 H. BJELEVAC, “Merhum Mehmed Sulejmanpašić“, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 1, 12.

28 H. BJELEVAC, “Hırvatistan Felsefe Fakültesi’nde Doğu Dilleri İçin Kürsü (Aleksej Olesnicki’nin Ölümü Münasebetiyle)”, *Doğu ve Batı*, 1/ 1943., br. 4, 8.

29 H. BJELEVAC, “Vladislav Skarić”, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 5, 12.

30 H. BJELEVAC, “Mimar Sinan ve Heykeltraş Ivan Meštrović”, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 5, 1-2.

31 Reşad KAYNAR, “Mithat Paşa – Bir İdealistin Hayatı”, *Doğu ve Batı*, 2/1944., br. 8, 5-6. Originalni članak potječe iz turskih novina *Cumhuriyet*: R. KAYNAR, “Mithat Paşa”, *Cumhuriyet*, Istanbul, 24 IV. 1944., 2.

32 Ziyaeddin Fahri FINDIKOĞLU, “Tevfik Fikret’in Ahlak Felsefesi”, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 5, 5-6. Originalni članak potječe iz turskih novina *Cumhuriyet*: Z. F. FINDIKOĞLU, “Tevfik Fikret’in Ahlâk Felsefesi”, *Cumhuriyet*, Istanbul, 19 VIII. 1943., 2.

33 H. BJELEVAC, “Hırvat Müslümanları ve Onların Şimdiki Vaziyeti“, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 1, 6. F. KAYA, 135.

stavnika i istaknutih osoba prihvatili ideju hrvatske države i izjavili da će posve iskreno biti povezani s njom. Nakon toga je u prvu hrvatsku vladu“ ušlo nekoliko “poznatih Hrvata muslimana. Osim toga, nekoliko je muslimanskih intelektualaca postavljeno na visoke položaje prema svojim zvanjima. (…) Mnogi ravnatelji škola, ravnatelji visokih ustanova i diplomatski dužnosnici su muslimani.“[34]

U časopisu su objavljivane čestitke Poglavnika muslimanskim građanima NDH povodom vjerskih blagdana: “Povodom Kurban-Bajrama, blagdana hadža i žrtve, šaljem najsrdačnije čestitke svoj muslimanskoj braći, a prije svega muslimanskim borcima koji u ove sudbinske dane zajedno s drugim hrvatskim borcima prilažu najveće žrtve u obrani najvećeg blaga – neovisnosti i slobode Hrvatske. Bajram mubarek olsun.”[35] U članku pod naslovom “Muslimani u Hrvatskoj“ stoji: “Poglavnik doktor Ante Pavelić posebice naglašava vjernost, hrabrost i nacionalnu čistoću Hrvata muslimana. Poglavnik se rodio u Hercegovini, velik dio svoga djetinjstva proveo je u raznim mjestima diljem Bosne i Hercegovine među muslimanima i, još od vremena kad je s muslimanskom djecom pohađao mekteb, volio je Hrvate muslimane. Poglavnik nikad ne propušta prigodu da iskaže svoju naklonjenost Hrvatima muslimanima.“[36]

Sedmi broj časopisa ispunjen je fotografijama posljedica savezničkih bombardiranja gradova i sela diljem NDH, a pod fotografijama piše: “Tragovi Anglosaksonaca: razrušene muslimanske kuće u Bosni“, “Velika zgrada u Dalmaciji, koju su razrušili neprijateljski zrakoplovi“, “Lijepi grad Maglaj u nedavno bombardiranoj Bosni“, “Učinak divljih neprijateljskih zrakoplova“, “Tužan prizor iz Bosne“ i “Neprijatelji su i ovuda prošli“. U članku pod naslovom “Bombardiranje bosansko-hercegovačkih gradova“ o razaranjima u

Vodstvo NDH provodilo je široku propagandu s ciljem dokazivanja hrvatstva bosansko-hercegovačkih muslimana, za koje se tvrdilo da su muslimanski dio hrvatskog naroda i njegova poveznica s turskom i arapskom kulturom i civilizacijom. Ustaško vodstvo smatralo je da NDH može igrati veliku ulogu u povezivanju zapadne Europe i islamske civilizacije. Sintagma “Hrvati muslimani” može se pronaći na brojnim mjestima u časopisu.

Sarajevu i Mostaru piše: “Dana 21. siječnja prošle godine neprijateljski su zrakoplovi nad Sarajevom ispustili bombe nad njegovim poznatim i naseljenim četvrtima. Gubici: 57 mrtvih i 104 ranjene osobe; 35 kuća je potpuno srušeno, a nekoliko je djelomično razrušeno. Brojne i razorne bombe pale su i na otvorene trgove. Neprijateljski zrakoplovi ispustili su bombe nad mjestima oko Sarajeva i nad nekoliko gradova u Hercegovini. Među stanovništvom, koje je tu agresiju dočekalo s velikom disciplinom, s mržnjom se pamti te napadače, koji su napali najsiromašniji dio stanovništva, a ponajviše su ugasili živote muslimanskih žena i djece.“[37]

Uredništvo časopisa željelo je i preko članaka o gospodarstvu potaknuti razvoj hrvatsko-turskih veza. Tako se u članku pod naslovom “Mogućnost gospodarskih i trgovačkih transakcija između Republike Turske i Nezavisne Države Hrvatske“ ustvrđuje da je međunarodna trgovina najvažnija stvar u trgovačkim poslovima, a posebice provođenje trgovačkih transakcija sa susjednim zemljama. Tako je NDH imala želju obnoviti i voditi trgovinu s “bliskim susjedom Turskom“. Poznata je bila “naklonost muslimanskog stanovništva NDH prema Turskoj“; njihova je rodbina u Turskoj i s njima su u bliskim kontaktima. S obzirom na to kakva je bila razina trgovine između Jugoslavije i Turske u 1939. godini, “nema razloga da se tako plodna robna razmjena ne nastavi i između NDH i Turske“. Autor navodi da je u Zagrebu osnovano Podunavsko dioničko društvo za kompenzacione poslove sa zemljama jugoistočne Europe “koje ima za cilj pokrenuti gospodarske transakcije, prije svega s Turskom“, i nabraja proizvode koje dvije države mogu međusobno prodavati.[38]

Na stranicama časopisa *Doğu ve Batı* mnogo se prostora poklanjalo tek-

[34] H. BJELEVAC, “Hırvat Müslümanları ve Onların Şimdiki Vaziyeti“, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 1, 5-6.

[35] Ante PAVELIĆ, “Bayram Münasebetiyle Tebrikler“, *Doğu ve Batı*, 2/1944., br. 7, 16.

[36] H. HADŽIĆ, “Hırvatistan’da Müslümanlar”, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 4, 1-2.

[37] H. BJELEVAC, “Bosna-Hersek Şehirlerinin Bombardımanı”, *Doğu ve Batı*, 2/1944., br. 7, 16.

[38] H. BJELEVAC, “Türkiye Cumhuriyeti ve Müstakil Hırvatistan Hükümeti Arasında İktisadi ve Ticari Muamelatın İmkanı“, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 1, 3.

TANRI YOLUNDA

Može se ustvrditi da je Bjelevac bio autor brojnih tekstova u časopisu, ali da su vijesti, komentare i druge tekstove objavljivali i Hakija Hadžić, Salih Baljić, Kasim Gujić, Latif Muftić, Hamdija Kreševljaković, Salih Alić, Ivan Esih i drugi autori. Zajedno s Bjelevcem su Adem Sokolović i šerijatski sudac Džemal Katana prevodili tekstove na turski jezik.

stovima o slavnim bosansko-hercegovačkim muslimanskim političarima i književnicima, a sve s ciljem promoviranja "muslimanskih" značajki NDH pred Turskom i Turcima. Naglašavalo se postojanje kulturnih veza koje su kulturne ličnosti hrvatskih i bosansko-hercegovačkih krajeva NDH imale s turskim kulturnim krugovima.

Objavljivani su članci koji su naveliko govorili o izgradnji Poglavnikove džamije koja se od 1941. do 1944. gradila u Zagrebu. Njezina izgradnja predstavljala se kao značajan projekt državnog vodstva NDH: "Prema sadašnjem stanju, mnogo je džamija na području Nezavisne Države Hrvatske, ali sve one su na prostoru Bosne i Hercegovine, u kojoj većinom živi muslimansko stanovništvo. Ovaj je put Poglavnik odredio izgradnju moderne džamije u Zagrebu", s tri minareta i šedrvanom. "Kako bi Poglavnikova džamija bila izgrađena prema najvišim standardima, u Istanbul je poslana grupa muslimanskih stručnjaka da prouče istanbulske džamije." Autor članka zatim opisuje vanjski i unutarnji izgled džamije i najavljuje da se "provode velike pripreme za službeno otvorenje džamije", za koje će se pozvati "izaslanstva islamskih zemalja, a naročito velikog i iskrenog prijatelja Hrvata muslimana, velikog jeruzalemskog muftiju Muhameda Emina El-Huseinija".[39] U drugom članku opet se govori o džamiji: "Nakon uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske, bilo je normalno da grad Zagreb, centar Hrvatske, neće ostati bez džamije. (…) Poglavnikova džamija jedna je od najljepših umjetničkih djela grada Zagreba i u isto vrijeme jedna od najljepših džamija u čitavom islamskom svijetu, a ne samo u Hrvatskoj. (…) Radovi oko izgradnje džamije su gotovi i uskoro će biti otvorena uz svečanost."[40] Na otvaranje džamije ipak je trebalo pričekati skoro godinu dana od objavljivanja spomenutog članka.

Uredništvo časopisa u nekoliko je tekstova obradilo temu bosansko-hercegovačkih muslimana koji su bili prisiljeni iseliti se iz svojih domova uslijed širenja ratnih operacija na njihovo područje: "Zbog djelovanja pobunjenika u nekim dijelovima Hrvatske" velik broj stanovnika, među ostalim muslimanske vjeroispovijesti, "morao je napustiti svoje domove". O njima brinu "dobročinitelji, kako državni organi, tako i zajednice stanovnika Zagreba, Sarajeva" itd. Ministarstvo zdravstva i udružbe (odnosno socijalne skrbi) NDH "u 1942. je godini izbjeglicama podijelilo 22 milijuna tadašnjih kuna", a u 1943. je podijeljeno "33 milijuna kuna te velika količina hrane i odjeće. (…) U Zagrebu se po dobročinstvima ističu dobrotvorna udruga Pomoć i katolička dobrotvorna udruga zagrebačke nadbiskupije Caritas, koja je udomila skoro šest tisuća djece". U Sarajevu "velik trud pri pomoći izbjeglicama ulaže dobrotvorna udruga Merhamet".[41]

Vlada NDH osnovala je novo ministarstvo kako bi se pružala pomoć unesrećenim krajevima. U članku pod naslovom "Je li moguća pomoć Turske postradalim Hrvatima muslimanima?" navodi se da je zadaća novoga ministarstva smještaj i prehrana izbjeglica, kao i ponovna izgradnja njihovih domova. Poglavnik je na čelo ministarstva postavio Mehmeda Alajbegovića, rođenog Bišćanina, dugogodišnjeg stanovnika Zagreba "iz mlade obrazovane muslimanske generacije".[42] Taj posljednji navod vjerojatno krije glavni razlog zašto je baš Alajbegović bio imenovan na taj položaj. I Crveni je križ sudjelovao, a "ne treba pretpostavljati da je to kršćanska organizacija jer u nazivu ima riječ 'križ'. Ne, to je organizacija što sliči turskom Crvenom polumjesecu." U radu Crvenoga križa "sudjeluju muslimanski uglednici iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine" i Hrvatske", a time se ukazivalo na zajedništvo dviju vjerskih zajednica u kriznom stanju. I Turska se zanimala za "mogućnost slanja paketa s hranom postradalima u Hrvatskoj. Dosad su takvi paketi stizali rodbini onih koji su nekad davno odselili u Tursku. Shvaćamo da postoji mnogo plemenitih osoba koje žele pomoći unesrećenoj braći po vjeri i po oružju kroz stotine godina, bili oni u srodstvu ili ne. Otkad su postradalim Hrvatima muslimanima počeli stizati paketi, hrvatsko je ministarstvo gospodarstva takve pakete oslobodilo taksi i drugih sličnih stvari. (…) Nadamo se da ćemo pisanjem ovih redaka iznijeti osjećaje i želje

[39] H. BJELEVAC, "Zagreb'de Bir Cami Binası Yapılıyor", *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 1, 7. Muhamed Emin El-Huseini (1895.-1974.), veliki jeruzalemski muftija, tijekom Drugoga svjetskog rata kod njemačkih i talijanskih vlasti zalagao se za poboljšanje stanja među bosanskohercegovačkim muslimanima, a s njima je tijekom Drugoga svjetskog rata bio u stalnoj vezi i slao im je novčanu pomoć. D. STUPARIĆ, 162.

[40] H. BJELEVAC, "Zagreb'de Yakınlarda Cami Açılacak", *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 4, 4-6.

[41] H. BJELEVAC, "Muhacirlere Yardım İçin Faaliyet", *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 1, 11.

[42] H. BJELEVAC, "Hırvat Müslümanların Felaketzedelerine Türkiye'nin yardımı kabil midir?", *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 2, 4. D. STUPARIĆ, 4-5.

uzvišenog turskog naroda. Ako ova pohvalna djela postanu brojnija i ako se počne slati pakete s hranom i nepoznatim stradalnicima, ona se mogu provoditi posredstvom Hrvatskoga Crvenoga križa i Turskoga Crvenog polumjeseca“,[43] stoji u članku kojim se htjelo utjecati na Tursku da udruživanjem djelovanja dođe do međunarodne akcije koja bi prikazala NDH i Tursku kao dobrohotne saveznice u humanitarnoj akciji. NDH bi (osim koristi za stradalnike, naravno) dobila i neizravno priznanje svoga statusa države, što bi bio korak prema službenom priznanju NDH i ostvarenju zacrtanog cilja.

Vodstvo NDH provodilo je široku propagandu s ciljem dokazivanja hrvatstva bosansko-hercegovačkih muslimana, za koje se tvrdilo da su muslimanski dio hrvatskog naroda i njegova poveznica s turskom i arapskom kulturom i civilizacijom. Ustaško vodstvo smatralo je da NDH može igrati veliku ulogu u povezivanju zapadne Europe i islamske civilizacije.[44] Sintagma “Hrvati muslimani” može se pronaći na brojnim mjestima u časopisu. U članku pod naslovom “Hrvatski narod i islamski Istok“ stoji: “Arapi su, šireći islam… u prvoj polovici sedmog stoljeća… stigli do istočne obale Sredozemnog mora. Hrvati, koji su došli s Karpata, u skoro isto su se vrijeme smjestili na istočnoj obali Jadranskog mora. (...) Hrvati, kao i Arapi, iako nisu bili pomorci u svojoj staroj postojbini, stvorili su državu i u vrlo kratkom vremenu… došli su u kontakt s Arapima koji su vladali na drugoj obali Jadrana. (…) Hrvati i Arapi ratovali su zajedno protiv Bizanta, i to ih je još više zbližilo. Tijekom opsade Carigrada (877.) Hrvati su pomogli Arapima, a kasnije su i Arapi Hrvatima pomogli dok su potonji ratovali s Bizantom (802.-811.) u Dalmaciji.”

I veze između Hrvata i Turaka bile su vrlo dobre: “Osim što je hrvatska država imala tradicionalne trgovačke i civilizacijske veze s islamskim Istokom, Hrvati muslimani su za vrijeme turske vlasti i uprave… bili povezani krvnim srodstvom s Turcima, a preko njih i s drugim muslimanskim narodima. Jer su kroz iskrenu vjernost i junaštvo ostavljali kosti jedni pored drugih na bojištima diljem Turskoga Carstva, a u bliskoj prošlosti i na Dardanelima i na brdovitim Karpatima. (…) Hrvati muslimani sa svojom braćom Hrvatima katolicima“ tijekom tadašnjeg su Drugog svjetskog rata “davali velike žrtve“ i znali su da se i Turci žrtvuju i da “ljubomorno brane nacionalnu nezavisnost“.[45]

Vodstvo NDH provodilo je široku propagandu s ciljem dokazivanja hrvatstva bosansko-hercegovačkih muslimana, za koje se tvrdilo da su muslimanski dio hrvatskog naroda i njegova poveznica s turskom i arapskom kulturom i civilizacijom. Ustaško vodstvo smatralo je da NDH može igrati veliku ulogu u povezivanju zapadne Europe i islamske civilizacije. Sintagma “Hrvati muslimani” može se pronaći na brojnim mjestima u časopisu.

U časopisu se objavljuju izjave istaknutih ustaških dužnosnika i povezuje ih se s temama koje se obrađuje u časopisu. Naprimjer, u tekstu “Muslimani u Hrvatskoj“ spominje se izjava koju je Poglavnik Pavelić često koristio: “Prva sam slova naučio u muslimanskom mektebu od staroga hodže. Pred hodžom je, osim mene, sjedilo tridesetero djece, svi muslimani.“[46] Objavljen je članak o proslavi imendana Ante Pavelića: “Svečanost je započela 12. siječnja na Jelačićevu trgu u Zagrebu sviranjem glazbe. (...) Dok su ministar doktor Džafer Kulenović, drugi ministri, vojnici, ustaše, saborski zastupnici i državni predstavnici stajali u stavu mirno, Poglavnik se popeo na pozornicu i pred njim je proveden službeni mimohod. Uvečer je pak sviralo i pjevalo mnogo orkestara i zborova, održane su konferencije… u kazalištu je održana veličanstvena izvedba. (…) Kao u Zagrebu, tako se i posvuda u Hrvatskoj proslavio Poglavnikov imendan. (…) Prema izvještajima hrvatskog tiska, Poglavnikov imendan proslavljen je i u centrima prijateljskih i savezničkih država i svečanost je posvuda bila uspješna.“[47]

I u drugim tekstovima u časopisu mogu se pronaći primjeri političke promidžbe NDH. Pavelić je u govoru na skupu osnovnoškolskih učitelja NDH

[43] H. BJELEVAC, “Hırvat Müslümanlarının Felaketzedelerine Türkiye’nin Yardımı Kabil Midir?“, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 2, 4-5.

[44] Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, Zagreb, 1978., 140. F. JELIĆ BUTIĆ, “Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske“, *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., 48.

[45] H. HADŽIĆ, “Hırvat Milleti ve İslam Doğusu“, 1/1943., br. 1, 1-2.

[46] H. HADŽIĆ, “Hırvatistan’da Müslümanlar”, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 4, 1.

[47] H. BJELEVAC, “Poglavnik’in İsmi Günün Kutlanması”, *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 3, 10.

izjavio: "Ja i hrvatska vlada na ovaj način pazimo na one koji žive u Hrvatskoj, ali nisu dio hrvatske nacije. Neka im je u našoj domovini dobro, neka imaju sva prava potrebna čovjeku po prirodi; svakoga prihvaćamo. Jer je naše gostoprimstvo stoljećima poznato. Svima ćemo osigurati život i suradnju s nama u našim poslovima. Za to se nitko tko ne pripada hrvatskoj naciji ne treba bojati."[48] Ta izjava tipičan je primjer ustaške propagande. Ona ne predstavlja stvarno stanje u NDH jer je ustaški režim progonio ili ubijao sebi nepoželjne građane NDH, većinom one koji nisu činili dio hrvatskog naroda, npr. Srbe, Židove i Rome. U drugom članku nalazi se još jedan primjer ustaške promidžbe: "Nakon vojne i političke propasti Jugoslavije Hrvatska je 10. travnja 1941. pod vodstvom Poglavnika dr. Ante Pavelića proglašena kao autoritarna i totalitarna neovisna država na ustaškim principima. (…) Hrvatski je narod čvrsto odlučio biti svoj gospodar i držati svoju sudbinu u svojim rukama. Hrvatski narod zna da će u budućnosti proživjeti mnoge nevolje, ali da će sigurno i pobjedonosno postići svoj glavni cilj."[49]

Uredništvu časopisa poslano je mnogo pisama podrške i čestitki iz NDH i Turske,[50] a u samom časopisu stoji: "Naš časopis jako je dobro primljen od strane turkologa u Turskoj i u Europi. Pisma koja nam stižu od najistaknutijih kulturnih radnika potvrđuju da je naš posao opravdan."[51] Međutim, u fondu MVP-a NDH u Hrvatskom državnom arhivu nema nikakvih podataka o broju tiskanih primjeraka, pretplatnicima i sličnim podacima o časopisu *Doğu ve Batı*.[52] Predstavnici MVP-a NDH trudili su se uspostaviti pretplatničku mrežu časopisa u Turskoj, ali ni MVP NDH ni uredništvo časopisa nisu bili zadovoljni odjekom časopisa. Vladimir Židovec, poslanik NDH u Bugarskoj, 17. travnja 1943. u svojem izvještaju MVP-u NDH navodi da je razgovarao s predstavnicima bugarskog tiska koji "vrlo dobro poznaju turski mentalitet, tursku politiku i današnje držanje" i koji su bili upoznati s radom časopisa. Oni su izjavili da tadašnje tursko "držanje pokazuje skepsu glede novog hrvatskog pokušaja" i da su uvjereni da je "unaprijed osuđen na neuspjeh, tako da može donijeti samo loše a ne dobre posljedice".[53] Nepostojanje daljnjih podataka o tom časopisu navodi na zaključak da taj promidžbeni pothvat doista nije pao na plodno tlo. Pokretači časopisa shvatili su da njihov projekt nije ostavio nikakvog utjecaja i da se više ništa nije moglo učiniti.

Ono što pri čitanju časopisa upada u oči jest da je turski jezik prilično loš, a greške se mogu pronaći na skoro svakoj stranici časopisa. Može se pretpostaviti da je razlog tomu činjenica da je Bjelevac skoro sve tekstove u časopisu napisao ili preveo sam, a Galatasarajski je licej završio 1906., dakle prije promjene koja se u turskom obrazovnom sustavu dogodila 1928. kada se prešlo s arabice na latinično pismo. Zbog toga je jezik časopisa arhaičan, a pravopis manjkav.

U posljednjem broju časopisa uredništvo je pokrenulo nekoliko izdavačkih projekata. Vlada NDH nudila je sredstva za objavljivanje "praktične turske gramatike". Obznanjeno je da će ta gramatika "slijediti sva pravila turskog pravopisa i koristiti nove termine". Očito je bilo da se nije razmišljalo o prestanku izdavanja časopisa. Osim toga, otvoren je natječaj i za "praktični turško-hrvatski i hrvatsko-turski rječnik". Htjelo se objaviti i zbirku na turskom jeziku koja bi sadržavala izabrana djela pripovjedača iz Bosne, kao i "izabrana djela 10-12 najboljih turskih pripovjedača i esejista, pripadnika nove kemalističke književnosti".[54] Bjelevac je vjerovao da će se kontakti Hrvatske i Turske razvijati i u budućnosti te da će "mnogo naših intelektualaca naučiti turski, a oni koji pomalo znaju turski, obnoviti i ojačati svoje znanje" jer je turski jezik "nezaobilazan za čitanje i istraživanje turskih arhiva". Hrvatska muslimanska tiskara "u bliskoj će budućnosti svakako objaviti djelo jednoga od bosanskih pisaca i prevesti ga na nekoliko jezika. Osim toga, tiskat će se odabrane pripovijetke iz Bosne i Hercegovine. Zbirka izabranih pripovijedaka prevest će se na turski i u isto će se vrijeme objaviti zbirka odabranih turskih pisaca koja će se prevesti na hrvatski jezik. Trenutno je u planu tiskanje jednoga turskog romana, a prevodi se klasično djelo po imenu *Nur baba*."[55] Nažalost, ništa od navedenog nije objavljeno, a razlog tomu nije poznat. Možemo pretpostaviti da je daljnje izlaženje časopisa zaustavljeno na neočekivan način, ali nismo našli podatke o tome. U vrijeme kad je izlazio posljednji broj časopisa položaj sila Osovine i NDH kao njezina člana bio je jako težak i možda je takva situacija bila razlogom gašenja časopisa.

Časopis je bio skoro pa posve nepoznat u onovremenoj Bosni i Hercegovini; ne zna se ništa o njegovim čitateljima, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u Turskoj. Unatoč slabom odjeku, časopis je važan jer je kao prvi i dosad jedini list tiskan u Hrvatskoj na turskom jeziku predstavljao značajan korak u uspostavljanju hrvatsko-turskih veza i približavanju Hrvata i Turaka. ■

48 H. BJELEVAC, "İlkokul Öğretmenlerine Poglavnik'in Sözleri", *Doğu ve Batı*, 1/1943., br. 2, 6.

49 H. BJELEVAC, "Hırvatistan'ın Üç Yıllık İstiklali", *Doğu ve Batı*, 2/1944., br. 7, 15-16.

50 Nepoznati autor, "Časopis na turskom jeziku u Zagrebu", *Suradnja. Mjesečnik za družtvovnu politiku i opću kulturu*, br. 7, Zagreb – Berlin 1944., 367.

51 H. BJELEVAC, "Hırvat Müslüman Basımevi Doğu ve Batı", *Doğu ve Batı*, 2/1944., br. 8, 13-14.

52 N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 210-212.

53 Milan RISTOVIĆ, "Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom", *Istorija 20. veka, Časopis Instituta za savremenu istoriju*, br. 1, Beograd, 1983., 89.

54 H. BJELEVAC, "Edebi Müsabaka", *Doğu ve Batı*, 2/1944., br. 8, 13.

55 H. BJELEVAC, "Hırvat Müslüman Basımevi Doğu ve Batı", *Doğu ve Batı*, 2/ 1944., br. 8, 13-14. Roman *Nur baba* turskog pisca Yakupa Kadrija Karaosmanoğlua tiskan je 1957. u Sarajevu, u prijevodu Fetaha Sulejmanpašića.

ISLAMSKI UTJECAJ na iluminacije srpskih rukopisa 16. i 17. stoljeća

Neki od tih kaligrafa bili su povezani sa centrom za prepisivanje na Svetoj gori, odakle su iluminirane rukopise dobivali Hilandar i manastiri u domicilnim oblastima Pećke patrijaršije. Toj skupini rukopisa pripadaju i dva posve jedinstvena dostignuća, koja su nastala pod utjecajem islamske umjetnosti - kopija knjige Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića i Karansko jevanđelje. Ornamentika i određeni elementi u izgledu tih dvaju djela ukazuju na snažan orijentalni utjecaj.

Piše: **Zoran Rakić**

Sa engleskog preveo: **Ahmed Ananda**

Tijekom 16. stoljeća, kada se turska vladavina konačno učvrstila na cijelom Balkanskom poluotoku, dolazi i do snažnijeg islamskog utjecaja na umjetnost u Srbiji. Taj utjecaj je najočitiji u ornamentici primijenjenih umjetnosti - zlatarstvu, intarziji i ukrašavanju tekstila, dok je mnogo manje bio prisutan u slikarstvu i arhitekturi. Što se tiče slikarstva, islamski utjecaj bio je najjači u iluminaciji knjiga, a dostigao je svoj vrhunac u drugoj polovini 16. i početkom 17. stoljeća.[1] U razvoju srpske minijature toga doba izdvaja se čak i zaseban trend kojem su ti rukopisi pripadali; pod značajnim utjecajem islamske ornamentike, pojavljuje se određena digresija kod naslikanih ornamenta u srpskoj umjetnosti tog vremena.[2]

Jezgro ove skupine čine iluminirani rukopisi popa Jovana iz Kratova, dobro znanog pisara i iluminatora i njegovih najbližih sljedbenika. Njihovim postignućima može se i dodati određeni broj knjiga ukrašenih na sličan način, koje su nastajale tijekom 17. stoljeća, a autori su uglavnom nepoznati pismoznanci - iluminatori. Neki od tih kaligrafa bili su povezani sa centrom za prepisivanje na Svetoj gori, odakle su iluminirane rukopise dobivali Hilandar i manastiri u domicilnim oblastima Pećke patrijaršije. Toj skupini rukopisa pripadaju i dva posve jedinstvena dostignuća, koja su nastala pod utjecajem islamske umjetnosti, - kopija knjige *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića* i *Karansko jevanđelje*. Ornamentika i određeni elementi u izgledu tih dvaju djela ukazuju na snažan orijentalni utjecaj.

Pop Jovan iz Kratova bio je najistaknutiji kaligraf i iluminator iz kruga autora koji su radili pod utjecajem islamske ornamentike.[3] Sačuvano je oko desetak njegovih rukopisa. Danas se oni čuvaju u knjižnicama u Sofiji, Beogradu, Bukureštu i na Svetoj gori, u manastirima Hilandaru i Zografu. Najvažniji doprinos, koji je pop Jovan iz Kratova dao historiji srpske i balkanske iluminacije rukopisa iz 16. stoljeća, sastoji se u kreiranju novog dekorativnog sistema koji je uspio ujediniti dostignuća bizantinske i islamske ornamentike sa ornamentikom toga vremena, što je proizvelo jednu eklektičnu, ali skladnu cjelinu. Istaknuto mjesto u takvoj dekorativnoj shemi zauzimaju zaglavlja i osebujna cvjetna ornamentika islamskog porijekla kojom je oslikan portret evanđeliste.

Svi Jovanovi rukopisi ukrašeni su na sličan način. Na samom početku svakog evanđelja ističu se velika pravokutna zaglavlja s ucrtanim medaljonom u obliku lista sa četiri liske, islamske inspiracije. Lik evanđeliste naslikan je prirodnom bojom papira. Stabljike sa

---

1 Utjecajem islamske umjetnosti na ukrašavanje balkanskih rukopisa XVI i XVII stoljeća bavio se i: S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 52; Z. Janc, *Islamski elementi u srpskoj knjizi*, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 5 (Beograd 1961) 27–43; S. Petković, *Islamski uticaj na srpsko slikarstvo u doba turske vladavine*, u: *Zbornik radova I kongresa društava istoričara umetnosti SFRJ*, Ohrid 1976, 81–85, 89 i Z. Rakić, *Srpska minijatura XVI i XVII veka*, Beograd 2012, 122–135 (in print). Uporedi članke A. Dzurova, *Islyamski vliyaniya v'rhu ukrasata na b'lgarskite r'kopisi XV–XVII vek*, Problemi na izkustvoto 3 (Sofia 1980) i *Islyamski vliyaniya v'rhu ukrasata na b'lgarskite r'kopisi ot XV–XVII v*, Literaturoznanie i folkloristika v chest akademiku Petru Dinekovu, Sofia 1983, 182–186.

2 Više o ovome u: Z. Rakić, *Srpska minijatura XVI i XVII veka*, 107, 122–135.

3 Mada već postoji obimna literature o Jovanu iz Kratova, još uvijek nije napisana kritička monografija njegovog opusa. Najvažniji radovi na ovu temu uključuju: V. Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Museul de artă religioasă*, Bucureşti 1939, 17–18, 89–98, 153–154; S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, 16, 51–52; L. Mirković, *Protopop Jovan Srbin iz Kratova, prepisivač i minijator knjiga (1526–1583)*, Bogoslovlje I /XVI/ (Beograd 1957) 23–26; A. Bozhkov, *Deloto na zografa Ivan ot Kratovo*, Izkustvo 10 (Sofia 1968) 23–25; Z. Janc, *Prepisivačka škola popa Jovana iz Kratova i njeni odjeci u kasnijem minijaturnom slikarstvu*, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 15 (Beograd 1971) 111–128; V. Pandurski, Pametnici na izkustvoto v tsrkovniya istoriko-arheologicheski muzey – Sofia, Sofia 1977, 21, 402–403, ill. 64–70; B. Raykov, *Dva r'kopisa na Ioan Kratovski v Zografskiya manastir*, Hilandarski zbornik 6 (Belgrade 1986) 297–306; M. Harisijadis, *Najstariji rukopis ispisan u Kratovu u prvoj polovini XVI veka*, Zbornik MS za likovne umetnosti 27–28 (Novi Sad 1992)

stiliziranim ili realno prikazanim cvjetovima divlje ruže, karanfila i zumbula dižu se iz donjeg ruba zaglavlja uz desnu marginu. Ostale površine zaglavlja ispunjene su cvjetnim ornamentom koji čine isprepletene biljne mladice, slično tzv. *rumi-ornamentici*. Dekorativnost rukopisa pojačana je naslovima koje su pažljivo ispisani zlatnim slovima i pozlaćenim isprepletenim inicijalima koji ističu početne stranice tekstova.

Pop Jovan iz Kratova može se s pravom smatrati utemeljiteljem ovakvog stila ukrašavanja. Ugledajući se na različite modele, on je uspostavio prepoznatljiv tip zaglavlja s medaljonom koji se sastoji od minijature autorskog portreta evanđeliste. Ujedinio je tri različita elementa:

- umjetničku kreativnost svoga vremena,

- dostignuća bizantijske minijature, posebice tzv. neo-bizantijskog osebujnog stila sredine i kraja 14. stoljeća, s portretima evanđelista unutar kvadratne ili četverolisne površine, u okviru zaglavlja ispunjenog bogatim cvjetnim ornamentima,[4]

- značajni utjecaj islamske umjetnosti, koji se ogleda u biljnim ornamentima, naročito vjerno su oslikani cvjetovi karanfila, zumbula, tulipana i divlje ruže, te upotreba *rumi-ornamentike*.[5]

Tijekom sljedeća dva desetljeća, svi rukopisi koje će ovaj pismoznanac i njegovi sljedbenici ukrasiti biće samo dalja razrada tog temeljnog rješenja.

Tijekom druge polovice 16. stoljeća radovi popa Jovana bili su veoma popularni, što se vidi iz snažnog utjecaja koji je takva ornamentika imala u osnivanju lokalne Kratovske škole, kao i na iluminacije u Srbiji, Bugarskoj, Vlaškoj, Moldaviji i Svetoj gori. Malo promijenjen, ovaj način ukrašavanja će se nastaviti primjenjivati u iluminacijama do kraja 17. stoljeća.[6]

Sljedeća faza islamskog utjecaja na izgled i ornamentiku srpskih knjiga u kasnom 16. stoljeću ogleda se u kopiji knjige *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*, koja je nastala oko 1580. godine. Sudeći po obliku slova i karakteru ornamenata, ovaj se rukopis može slobodno pripisati Jovanu iz Kratova.[7] Ipak, rukopis sadrži elemente preuzete iz tradicije ukrašavanja orijentalnih knjiga. Ove imitacije u knjizi *Zakon o rudnicima* nisu bile limitirane samo na ornamentaciju, kao što je to bio slučaj s ostalim rukopisima koji se pripisuju Jovanu iz Kratova, već su uključivale i uvezivanje knjiga, te djelimično i ukrasne sheme na ispisanim stranicama.

Što se tiče vanjskog izgleda knjige, islamski utjecaj se ogleda iz jasno izduženog formata, koji je svojstven islamskim knjigama. Isto je i sa uvezom knjige, koji je u centralnom dijelu bio ukrašen s arabeskom u zlatnom tisku, a imao je i tipične preklapajuće korice. Glede dekoracije stranica, orijentalni elementi se vide u okviru zlatnih linija unutar koga nalazimo uski blok slova, a to je još primjetnije u samom zaglavlju teksta knjige *Zakon o rudnicima*. Bio je dizajniran u obliku arabeske, precizno oslikan zlatom, sa stabljikama slanutka utkanim u obliku broja osam, kombiniranih s četiri velika stilizirana lista.[8]

Ispisani s rastopljenim zlatom i s tamnoplavom bojom, inicijali i naslovi ostaju u okvirima tadašnje tradicije ukrašavanja srpskih rukopisa, dok je minijatura na početku knjige – vrsta autorskog grupnog portreta od 20. članova Sudbenog rudarskog vijeća (sačinitelja knjige *Zakon o rudnicima*), poredanih u četiri reda po pet članova – bila kopija modela iz vremena Srpske despotovine.[9]

Prisustvo islamskih elemenata u izgledu toga vrijednog zakonika nameće pitanje o razlozima koji su doveli do upravo takvog rješenja. Najprikladniji odgovor može se naći u određenim povijesnim okolnostima u kojima je kopija nastala. Težnje za obnovom rudarstva u Turskom Carstvu, koje su bile osobito jake u vrijeme vladavine Sulejmana Veličanstvenog, odrazile su se i u područjima nastanjenim Srbima, u kojima je inače tradicija rudarstva bila dugotrajna i snažna.[10] U to vrijeme, ili čak nešto ranije, srpski rudarski zakoni prevedeni su na turski jezik, i ovakve kopije su prepisivane za one koji nisu znali za taj jezik, a bavili su se rudarstvom. Sudeći prema orijentalnom izgledu rukopisa, te onog što se upisivalo u njemu,[11] može se čak pretpostaviti da je kopiranje knjige *Zakon o rudnicima* naručeno od strane Turaka, možda čak u samom Kratovu, koje je bilo važan rudarski centar, na što ukazuje i činjenica da je on neko vrijeme bio u njihovom posjedu.[12]

Međutim, vrhunac islamskog utjecaja na izgled srpskih knjiga jasno se ogleda u ornamentici i općem izgledu rukopisa *Karansko jevanđelje*.[13] Prema bilješkama u knjizi, *Karansko jevanđelje* napisao je pop Vuk 1608. godine, u selu Karan kod Užica.[14] Oslikani ornament rukopisa sastoji se od portreta evanđeliste, koji se nalazi u središtu velikog četvornog zaglavlja i nekoliko manjih zaglavlja; na

213–216; E. Musakova, *Evangelski r'kopisi s miniatyuri ot Tsrkovni muzey v Sofia*, in: *B'lgarskiyat shestnadeseti vek*, Sofia 1996, 661–664, 668, 690–698; Z. Rakić, *Minijature srpskih rukopisa XVI i XVII veka u biblioteci manastira Hilandara*, Hilandarski zbornik 10 (Beograd 1998) 320–322; Z. Rakić, *Srpska minijatura XVI i XVII veka*, 55–57, 122–130, 215–225.

4 V. Mošin, *Ornamentika neovizantiskog i balkanskog stila*, Godišnjak Balkanološkog instituta knj. 1 (Sarajevo 1957) 325–326; M. Harisijadis, *Raskošni vizantijski stil u ornamentici južnoslovenskih rukopisa iz XIV i XV veka*, in: *Moravska škola i njeno doba*, Beograd 1972, 215, 218–219 et passim; D. Bogdanović, V. J. Đurić, D. Medaković, *Chilandar*, Beograd 1978, 110, ill. 79; P. Christou, Ch. Tsioumis, S. Kadas, *The Treasures of Mount Athos. Illuminated Manuscripts* II, Athens 1975, pp. 389–391, ill. 420–423, 426–427; J. Maksimović, *Srpske srednjovekovne minijature*, Beograd 1983, 42–43, 50–53, 103–106, reprodukcije u boji 19–25.

5 Islamski elementi u srpskim rukopisima su najpodrobnije obrađeni kod Z. Janc, *Islamski elementi u srpskoj knjizi*, 27–43.

6 Z. Rakić, *Minijature srpskih rukopisa XVI i XVII veka u biblioteci manastira Hilandara*, 322 et passim; Z. Rakić, *Srpska minijatura XVI i XVII veka*, 57–59; 159–166, 182–183.

7 B. Jovanović-Stipčević, *Ko je pisar prepisa "Zakona o rudnicima despota Stefana Lazarevića"?*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXXIII (Novi Sad 1990) 197–202; Z. Rakić, *Srpska minijatura XVI i XVII veka*, 123, 128, 130–131, 224–225 (koja uključuje i stariju bibliografiju).

8 Jovan je oslikao sličnim ukrasnim elementima još nekoliko drugih rukopisa. Rješenja slična zaglavlju knjige *Zakon o rudnicima* primjenjena su i kod *Četvorojevanđelja* br. 34 and 250 (Sofia, Crkveno-povjesni i arhivski institut) i u *Knjizi bogosluženja* br. 31 (biblioteka manastira Rila).

9 N. Radojčić, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*, Beograd 1962, 19, ovaj rukopis jasno ukazuje da likovi na minijaturi predstavljaju članove Sudbenog rudarskog vijeća, sačinitelje knjige *Zakon o rudnicima*. Argumente za svoju tvrdnju našao je na sličnoj slici u knjizi *Zakon o rudnicima u Bohemiji*: *Das ordentlich gerichte ist, wann der richter czu gerichte siczet auff dem gerichtstul in den vier benken also, das da gesampnet sein ettliche gesworne und andere, die czu dem gericht gehorn.Und also sol er fur sich farn in den sachen, as gewonlich ist. So bestetigt er das gerichte in sotaner weis*. Cfr. A. Zycha, *Das böhmische Bergrecht des Mittelalters auf Grundlage des Bergrechts von Iglau* II, Die Quellen des Iglauer Bergrechts, Berlin 1900, 220–221.

10 Više o tome u: S. Ćirković, D. Kovačević–Kojić, R. Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd 2002.

11 U njemu je zapisano (fol. 27v) da je 1707. godine rukopis *Zakon o rudarstvu* bio čuvan u bibliotekama mitropolija Beograda i Požarevca; navodno hećim paša Halipašić (glavni liječnik beogradskog garnizona) darovao ga je Kir Mihailu.

12 Ipak, ne može se tek tako odbaciti ni teorija B. Jovanovića-Stipčevića (*Ko je pisar prepisa "Zakona o rudnicima despota Stefana Lazarevića"?*, 198) po kojoj je tu kopiju naručio jedan od lokalnih uglednika koji se bavio rudarstvom u toj oblasti.

13 Rukopis je izdao D. Medaković, *Karansko četvorojevanđelje*, Bibliotekar 3–4 (Beograd 1959) 205–214 and Z. Janc, *Islamski elementi u minijaturama Karanskog jevanđelja*, Godišnjak Naučnog društva BiH II (Sarajevo 1961) 159–170. Cfr. et Z. Rakić, *Srpska minijatura XVI i XVII veka*, 132–135, 227–228 (koji uključuje i stariju bibliografiju).

14 Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi* I, Beograd 1902, №. 964–968.

jednom od njih je medaljon s likom Bogorodice s Kristom i inicijali. Tekst evanđelja uokviren je s dva jednostavna kvadrata na stranicama s minijaturama, okvir je ojačan uvezom u obliku meandra.

Osim izuzetne osebujnosti i precizne izvedbe dekoracija, na prvi se pogled može primjetiti da su većina zaglavlja - tri od ukupno četiri veća i sva manja - urađena posve u duhu islamske tradicije ukrašavanja knjiga. Bogato ukrašena zaglavlja na početku evanđelja po Mateju, Marku i Luki sadrže dvije skladno integrirane cjeline: u donjem dijelu je kvadratno zaglavlje s portretom evanđeliste, a u gornjem, užem dekorativnom polju, nalaze se karakteristični cvjetni motivi koji se često pojavljuju u ilumiranim primjercima Kur'ana. Površine tih zaglavlja, kao i ostalih, ispunjena su vješto islikanom *rumi-ornamentikom*, ponekad u kombinaciji s grančicama ruže. Takvi motivi su česti kod orijentalnih, a posebice perzijskih, rukopisa iz 16. stoljeća.[15] Boje koje je iluminator koristio - svijetlo plava, tirkizna, crna, narančasta, bijela i srebrna - nisu bile karakteristične za dekoraciju srpskih rukopisa, ali su često korištene u islamskim iluminacijama. Izduženi format tekstualnog bloka, kao i sami uvez odišu istokom, sve se potpuno slaže s načinom izrade orijentalnih knjiga.

Samo oslikano zaglavlje teksta Evanđelja po Ivanu koncipirano je u duhu srpske ornamentacije rukopisa. Površina mu je ispunjena ornamentima koji sadrže grčki križ s portretom evanđeliste u središtu. Mada su tu listovi slanutka - nedvojbeno islamski motiv - utkani u obrazac naslova, njegova kompozicija pripada ornamentaciji srpskih rukopisa i ranih tiskanih knjiga.[16]

Osebujna ornamentika je izuzetno važna u ovom rukopisu. Posve je izostavljen, ili pak margiliziran, svaki detalj koji nema čisto dekorativni efekat. Ova snažna dominacija ornamenta nad figuralnim najbolje se ogleda u minijaturama. Izgubljeni u višebojnim i prezasićenim, vješto oslikanim, ukrasnim motivima, portreti evanđelista i Djevice Marije s djetetom naslikani su nespretno, shematizirani i naknadno bojeni, te se sami za sebe ne mogu smatrati umjetničkim djelom.

Nedvojbeno, neobična dekoracija rukopisa *Karansko četvorojevanđelje* djelo je turskog iluminatora - *muzehhiba*, majstora ornamentalnih motiva. Uostalom, teško je zamisliti da bi neki srpski slikar bio u stanju do te mjere usavršiti dekorativnu tehniku orijentalnih minijatura, a da je u isto vrijeme izrazito nevješt u slikanju evanđelista. Nema dokaza da je pop Vuk naručio tu knjigu, on je najvjerojatnije bio samo pisar. Anonimnom pokrovitelju se vjerojatno svidjeo osebujni dekorativni izgled turskih knjiga, te budući da je bilo dobrih kaligrafa u Užicu,[17] mogao je lako unajmiti nekog od njih da naslika ornamente. Doprinos popa Vuka je prvobitno bio ograničen na kopiranje teksta i ispisivanje inicijala.

Vrhunac islamskog utjecaja na izgled srpskih knjiga jasno se ogleda u ornamentici i općem izgledu rukopisa *Karansko jevanđelje*. Prema bilješkama u knjizi, *Karansko jevanđelje* napisao je pop Vuk 1608. godine, u selu Karan kod Užica. Oslikani ornament rukopisa sastoji se od portreta evanđeliste, koji se nalazi u središtu velikog četvornog zaglavlja i nekoliko manjih zaglavlja; na jednom od njih je medaljon s likom Bogorodice s Kristom i inicijali. Osim izuzetne osebujnosti i precizne izvedbe dekoracija, na prvi se pogled može primjetiti da su većina zaglavlja - tri od ukupno četiri veća i sva manja - urađena posve u duhu islamske tradicije ukrašavanja knjiga.

Njegov kolega, turski minijaturista, naslikao je ukrase u duhu umjetnosti kojoj je pripadao, a unutar velikih zaglavlja ostavljao je prazne kvadrate za portrete autora. Pošto nije bio vičan ukrašavanju kršćanskih rukopisa, ostavljao je isuviše male površine predviđene za portrete. Kada je trebao započeti rad na naslovu *Evanđelja po Ivanu*, pokrovitelj je došao da pregleda dekoracije, od kojih je većina već bila završena. On je vjerojatno bio nezadovoljan isuviše islamskim izgledom knjige, te je naložio turskom iluminatoru da islika i neke motive iz lokalne tradicije. To je on i učinio, naslikao je okvir završnog, četvrtog poglavlja, po uzoru na taj model.

Na samom kraju rada, portreti su trebali biti naslikani u praznim površinama svakog zaglavlja. Ovo je najvjerojatnije učinio pisar, pop Vuk. Mada je on bio vješt u kaligrafiji i djelomično u dekoraciji, pokazao se prilično nekvalificiranim u predstavljanju ljudskog lika. Unatoč tome, i u skladu sa svojim sposobnostima, naslikao je četiri evanđelista i Djevicu Mariju u površinama namijenjenim za to. Prikazao ih je na izuzetno neobičan način – od struka nagore i sa zatvorenim knjigama, kao što je to uobičajeno kod slikanja ikona ili zidnog slikarstva, ali rijetko kod portreta evenđelista – jer, nedvojbeno, nije je imao dovoljno prostora.

Zbog toga možemo samo uvjetno razgovarati o islamskom utjecaju na srpske minijature u slučaju rukopisa *Karansko četvorojevanđelje*. Njegovo ilumininiranje bilo bi opravdanije objasniti izravnim prodorom islamske umjetnosti na izgled srpske knjige početkom 17. stoljeća. Ovaj je fenomen, bar u ovom obimu, ostao usamljeni primjer koji nije imao živu vezu s daljnjim razvojem srpske minijature.

Grosso modo[18], važno je imati na umu da dekorativna shema srpskog rukopisa nije suštinski narušena u ova dva, najvažnija primjera. Upliv orijentalnih elemenata zaustavio se na ornamentici, ukrasnom uvezu i u, nekoliko slučajeva, koloritu. Svi osnovni elementi srpskog rukopisa tog vremena – opći izgled teksta, vrsta početnih slova, oblik i namjena zaglavlja, a osobito ikonografska i stilska obilježja figuralnog predstavljanja – vjerno će slijediti stara rješenja tijekom 16. i 17. stoljeća. ■

---

15 Z. Janc, koji je temeljito prostuidirao ornamentiku rukopisa *Karansko četvorojevanđelje,* zaključio je da je iluminator mogao vidjeti takvu vrstu dekoracije kod orijentalnih rukopisa koji potiču iz našeg regiona. Našla je najveću sličnost kod rukopisa Firdusijeve *Šahname* (1573, Zagreb, Državni arhiv), rukopis br. O. III. 288–III Državnoj arhivi Skoplja, br. 272 u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i br. 151 u Orijentalnoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (Z. Janc, *Islamski elementi u minijaturama Karanskog jevanđelja*, 164).

16 Skoro identično kvadratno zaglavlje s vijencem oko isprepletenih traka koje čine križ, urađeno je u rukopisima *Beogradska Aleksandrida*, *Kompendi Vladislava Grammaticusa* u Zagrebu, *Četiri Jevanđelja* br. 333 iz stare Nacionalne biblioteke u Beogradu, *Hopovo Jevanđelje* iz 1662, te tiskanom izdanju *Psalitire Cetinja* iz 1494 itd. (S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, tab. XXXVIII, XLa, XLb and XLV; D. Medaković, *Grafika srpskih štampanih knjiga XV–XVII veka*, Belgrade 1958, 91, tab. VII/2.

17 Evlija Čelebija, poznati turski putopisac, ostavio je vrijedne dokaze o Užicu kao važnom centru za uvezivanje i dekoraciju rukopisa u 1664. godini. (E. elebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1973, 388). Sačuvani podaci ukazuju da je Užice imalo i biblioteku orjentalnih rukopisa. (H. Šabanović, *Islamska kultura u jugoslovenskim zemljama do XVIII veka*, in: *Istorija naroda Jugoslavije* II, Beograd 1960, 570).

18 Grubo govoreći (o.p.).

Evanđelista Matej, *Karansko četvorojevanđelje*, Riznica manastira Nikolje, vol. 6.

Zaglavlje, *Karansko četvorojevanđelje*, Riznica manastira Nikolje, vol. 145.

Evanđelista Marko, *Karansko četvorojevanđelje*, Riznica manastira Nikolje, vol. 89.

Pop Jovan iz Kratova, Rudarsko vijeće i zaglavlje, *Zakon o rudnicima*, Beograd, Arhiva Srpske akademije znanosti i umjetnosti, br. 465, vol. 2v – 3.

Uvez rukopisa *Zakon o rudnicima*, Beograd, Arhiva Srpske akademije znanosti i umjetnosti, br. 465.

Pop Jovan iz Kratova, evanđelista Marko, *Četiri jevanđelja,* Sofija, Crkveno-povijesni i arhivski institut, br. 250, vol. 90.

Tekst je u izvorniku objavljen na engleskom jeziku i preuzet iz *"Joint issue of El Prezente: Studies in Sephardic Culture (vol. 7) & Menorah: Collection of Papers (vol. 3), dedicated to the subject of Common Culture and Particular Identities: Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Balkans and edited by Eliezer Papo & Nenad Makuljević"*

MILOMIR KOVAČEVIĆ STRAŠNI: Vječni nomad *strašnog oka*

Iako od januara 1995. godine živi i radi u Parizu, (odnedavno i kao dobitnik jednog od najviših priznanja francuske nacije), životni i profesionalni put Milomira Kovačevića Strašnog i dalje je značajno obilježen vezom sa Sarajevom. I zato je Strašni jedan od najrafiniranijih fotokroničara promjenjivih vizura svog rodnog grada.

Piše: **Aida Abadžić Hodžić**

Neposredno pred posljednji rat u Bosni i Hercegovini, fotograf Milomir Kovačević Strašni (Sarajevo, 1961.) svojim je fotoaparatom, na jedinstven način, zaustavio i učinio vidljivom atmosferu tragične promjene i loma koji će ubrzo uslijediti u bosanskohercegovačkom glavnom gradu. Urođena osjetljivost za ono što je važno i aktualno, za ono u čemu se oslikava duh određenog mjesta i vremena, omogućila je Strašnome da ne bude tek fotograf po narudžbi redakcije. Fotografijom se počeo baviti već sa sedamnaest godina, u Univerzitetskom foto-klubu Cedus i već tada njegovu pažnju primarno privlači život ulice i psihologija mase (prizori iz Međugorja, rock koncerti, navijači na nogometnim utakmicama, proslave državnih praznika, sjaj i bijeda buvljaka...). Član Udruženja likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti (ULUPUBiH) postao je 1989. godine.

Svojim lutanjima po gradu sa kamerom u ruci, Strašni je, na stanoviti način, anticipirao teme koje su redakcije listova sa kojima je surađivao odabirale za svoje buduće tekstove. Poput Baudelaireovog "šetača-lutalice" koji je najbolje osjećao i utjelovljavao duh moderniteta i modernog grada, tako je i Milomir Kovačević Strašni na sarajevskim ulicama, izlozima, licima ljudi, među prvima predosjetio promjenu koja se slutila već u kasnim osamdesetim godinama nedavno minulog stoljeća.

Milomir Kovačević Strašni

Kovačevićeva izložba "Strašni Izbori 1990", organizirana prije tri godine u Umjetničkoj galeriji BiH u Sarajevu, u danima neposredno uoči tadašnjih oktobarskih izbora 2010. godine, na nekoliko stotina crno-bijelih fotografija podsjetila je na ljude i događaje u danima osnivačkih konvencija nacionalnih stranaka i prvih demokratskih izbora 1990. godine. Kao međašne fotografije u kronologiji ove izložbe stajale su ona s posljednjeg Dana republike (novembar 1989.) i fotografija snimljena na samom početku rata, u središnjoj sarajevskoj ulici (maj 1992.). Upravo u promjeni koja se desila od vremena fotografije snimljene u novembru 1989. godine, prema riječima autora iz sinopsisa njegove izložbe, "sa ustakljenim, uredno poredanim portretima Tita, u jutarnjoj izmaglici, polusjeni i nagovještaju epohe na zalasku" do one od 2. maja 1992. godine i prvih granata ispaljenih na središnju sarajevsku Titovu ulicu i "rasprskanim staklima Titovih portreta, u mraku, kraju jednog doba", Strašni je izvanredno zgusnuto i bez suvišne naracije sažeo dramatiku jednog tragičnog perioda.

Kratke rečenice izložbenog koncepta ne samo da otkrivaju svu fotografsku osjetljivost Strašnog (važnost izmaglice, polusjene, popodnevnog sumraka...) već otkrivaju i način njegovog fotografskog mišljenja – sposobnost iznimne sinteze. Kovačević nikada nije izgubljen u ekspliciranju ili prenaglašenoj emotivnoj ekspresiji. On ne fotografira svoj grad senzacionalistički – razmišljajući o naslovnicama koje bi

dobro prodale dnevni list ili tjednik, osvojile pažnju velikih, multinacionalnih medijskih agencija. U razgovoru neposredno uoči otvorenja izložbe, autor je istakao: "Dok su strani fotografi slikali nesreću, ja sam fotografirao svoju sudbinu" ("Dani", Sarajevo, 10. 9. 2010. str. 66), otvarajući, pri tome, važno pitanje očuvanja ljudskog dostojanstva i pitanje etike umjetnika u fotografiranju prizora ratnih stradanja.

Nadimak "Strašni" koji se veže i uz njegovu neustrašivu, gotovo suludu, hrabrost da izlazi na ulice ratnog grada s aparatom u ruci u najopasnijim trenucima, danas, bez svake sumnje, potvrđuje da se ime Milomira Kovačevića ubraja među ona važna umjetnička imena koja su tih godina čuvala duh i život grada. U periodu ratnih devedesetih snimio je preko 30.000 fotografija iz kojih je izraslo nekoliko važnih fotociklusa: "Tito in War", "Ase leži", "Ratna arhitektura", "Apokalipsa Now", "In memoriam".

Ni na jednoj od izloženih fotografija na tadašnjoj izložbi iz 2010. godine nije bilo prizora stradanja, smrti, niti riječi: rat. Ali, ono što je fotografirao Kovačević bio je rat plakata, rat verbovizualnih ideologija, kakofonija isprazni obećanja i riječi kratkog daha. Izazvan, poput pariških dekolažista šezdesetih godina prošlog stoljeća, on pronalazi u izguljenim plakatima i poderotinama jednu novu ljepotu i svježinu. Ali, Strašni ide i korak dalje: stupovi, zidovi i izlozi sa nekoliko slojeva prelijepljenih plakata nisu samo vizualno izazovni. Ta "nova slika ulice" koju više ne treba slikati već samo učiniti vidljivom, za Strašnoga prvenstveno nudi mogućnost da ponudi širi nazivnik mogućeg razumijevanja političke stvarnosti. Gotovo doslovno, kako se gule slojevi plakata, tako i autor guli, rastvara i razotkriva složeno i kontradiktorno lice našeg vremena. Ali, on pri tome ne moralizira niti se priklanja nekoj od ponuđenih političkih opcija. On u onome što je prolazno, pa i trivijalno, pokušava prepoznati i zaustaviti ono što je trajno i nepromjenjivo: uz ostatke političkih slogana, gostujućih cirkusa i modnih starleta, vidjeli smo tako, male prosjake, ulične prodavače, zaljubljene parove. I u tom, uvijek živom, zanimanju za ljude "sa društvene margine", Kovačević podsjeća na svoj veliki fotografski uzor – na Diane Arbus (1923. - 1971.) i na izuzetnog majstora portreta i dokumentarne fotografije, Nijemca Augusta Sandera (1876. - 1964.). Kao i Sander u svome slavnom fotociklusu nastalom između dva svjetska rata, i Strašni traga za onim što čini jedinstveno i zaustavljeno "Lice našeg vremena". Međutim, kako tvrdi sam Kovačević, najdraži mu je ipak češki fotograf Josef Koudelka (1938.), fotograf jedinstvene životne i profesionalne biografije. Ovaj vječni nomad sa kamerom u ruci, zabilježio je nesmiljenu vojnu silu Varšavskog pakta na ulicama Praga. Spomenute fotografije, koje su prokrijumčarene iz Praga posredstvom Magnum-a i anonimno objavljene u "The Sunday Timesu" pod inicijalima "P.P." (praški fotograf), osvojile su 1969. godine slavnu *Robert Capa Golden Medal*.

Onakav kakav je i kao osoba, takav je Strašni i sa kamerom u ruci – inteligentan, nenametljiv, tih i pomalo sramežljivog osmjeha. On nas, poput nevidljive ruke, zaustavlja pred prizorima, scenama, ljudima i "slučajnim susretima" udaljenih motiva i osvještava nam njihov humor, dvoznačnost, ironiju, besmisao ili njihovu laž.

Spomenuta je izložba, u danima tadašnjih općih izbora u BiH, istovremeno ponudila mogućnost da se u zaglušujućoj galami i zbrci obećavajućih predizbornih slogana zaustavimo i osvijestimo pred pitanjem: što doista novo i bolje nude ovi novi/stari glasovi? I kroz nju, na izniman način, Kovačević je oživio duh sarajevskog humora: na prvoj javnoj tribini o višepartijskom sistemu, održanoj na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, predsjednici novih stranaka sjede ispod velikih fotografija i budnog oka Marxa, Engelsa, Lenjina i Tita. Adil-beg Zulfikarpašić smije nam se sa ostataka plakata svoje nove MBO stranke na isti način i jednako bijelih zubiju kao i klaun na plakatu pored, a koji najavljuje gostovanje velikog talijanskog cirkusa u gradu; dvoje djece prose ispred stupa sa plakatom koji nosi natpis: *S kim? Sa SKBiH-SDP*; plakat Ante Markovića na drugome mjestu smiješi se pored obnažene ljepotice sa plakata u neposrednoj blizini.

Bez suvišnog komentara, Strašni nudi niz jukstaponiranih fotografija istog motiva, gotovo poput filmskih sekvenci, sa tek jednom (važnom) izmjenom, pred pročeljem sarajevske katedrale, na istome panou, u razmaku od tek nekoliko dana, izmjenjuju se plakati vodećih nacionalnih stranaka: HDZ-SDA-SDS. U izlogu, uz fotografiju nekadašnjeg predsjednika Josipa Broza našao se i trgovački slogan: *Nudimo sve*, a u sljedećem izlogu, uz Titovu fotografiju i natpis: *Vršimo otkup zlata*. Samo nekoliko godina kasnije, iste fotografije više neće biti u društvu slogana koji su svjedočile o godinama ekonomske krize i nevjerovatnih inflacija u osvit rata, već se nalaze iza rasprsloga stakla i prekrivene krvlju.

U takvim delikatnim pomacima u istom motivu i sa izbrušenim fotografskim okom, Milomir Kovačević Strašni brižljivo je detektirao lom jednog sistema i zacrtao slutnju pred nečim što nadolazi i čiji se obrisi tek naslućuju. Na jednoj od izloženih fotografija prikazan je ulični prodavač koji prodaje ogledala različitih oblika i veličina. Zabrinutog pogleda i zagledan negdje u daljinu, i njegov se vlastiti profil zrcali u jednom od stakala. Ostala stakla hvataju tek krhotine i fragmente onoga što ga okružuje – nečiju ruku, isječak neba, granje, pogled prolaznika. Razbijeno u komade tisuće pojedinačnih priča i sudbina, i naše se sjećanje dijelom iznova sastavlja u jednu sasvim novu cjelinu uz pomoć jednog Strašnog oka. A plakati koji su preostali, razderani i u novom društvu, iznova potvrđuju koliko je tanka granica između gromoglasne političke retorike i potpune banalnosti.

Iako od januara 1995. godine živi i radi u Parizu, (odnedavno i kao dobitnik jednog od najviših priznanja francuske nacije), životni i profesionalni put Milomira Kovačevića Strašnog i dalje je značajno obilježen vezom sa Sarajevom. I zato je Strašni jedan od najrafiniranijih fotokroničara promjenjivih vizura svog rodnog grada. ■

Milomir Kovačević Strašni

U osvit rata: "Strašni Izbori 1990."

SDA
HDZ

S KIM?
SA SKBIH-SDP
SKBIH-SDP

RADNICI DA-RATNICI NE

NOVINE
MIR-MI

SJAŠE KURTA
DA UZJAŠE

„LUĐAKE"
U
LUDNICE!!

Intervju: **Željko Stanetić**

Razgovarao: **Edvin Kanka Ćudić**

Fotografije: **Jusuf Hafizović**

Prijetnje su nešto na šta se ne treba obazirati

ukoliko se smatrate nekim ko brani ljudska prava

Željko Stanetić je novinar i borac za ljudska prava iz Novog Sada koji se u svom profesionalnom radu najmanje bavio klasičnim novinarstvom. Od 2007. godine radio u Inicijativi mladih za ljudska prava u Republici Srbiji, a od 2011. godine je direktor Vojvođanskog građanskog centra (VCC), gdje je ujedno zadužen i za koordinaciju programa sektora tranzicijske pravde. Koordinator je Inicijative za REKOM u Vojvodini, a kao trener za oblast ljudskih prava održao je više stotina radionica sa mladima na području bivše Jugoslavije. Autor nekoliko dokumentarnih filmova koji se bave dešavanjima tokom devedesetih godina na području Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Gdje je danas Srbija kada govorimo o ljudskim pravima?

Ako posmatramo ljudska prava sa nekog opšteg gledišta, onda možemo reći da postoje mnogi građani koji rade u okvirima nevladinog sektora gdje su zauzeli tezu da se u posljednjih deset godina u Srbiji nije ništa promijenilo. Lično mislim da se mnogo toga promenilo, ali i da se ti obrazci često zloupotrebe pa je nemilo kada se spomenu ljudska prava. Građanima Srbije se to uvijek mora vezati za neki konkretan slučaj kako bi oni osetili i bili spremniji da prihvate priču o ljudskim pravima kao nečemu što posjeduje apsolutno svaka individua.

Kako onda zaštititi ljudska prava?

Što se tiče zaštite ljudskih prava i različitih grupa, Srbija tu dosta varira, u nekim je napredovala, ali u nekim je dosta nazadovala. U Srbiji još nismo razumjeli da ta usvojena ljudska prava ne možemo vraćati na stepen gdje smo se prethodno nalazili. Mislim da to prvenstveno političarima nije još uvijek jasno.

Jesu li to prava koja se odnose na LGBT populaciju?

Kad govorimo o LGBT-u onda moramo reći da takve teme u Vojvodini još uvijek nema. Ima je jako malo, ali kada se govori o LGBT pravima, onda se svi vežu za period godine kada je u pitanju Parada ponosa (PRIDE). Što se tiče odnosa građana, a da se tiče Vojvodine prema LGBT populaciji, mislim da oni to dosta prate. U posljednjih godinu dana bilo je preko deset napada na Crnu kuću u Novom Sadu, gdje je bila stacionirana Novosadska lezbijska organizacija. Međutim, niko ne obraća posebnu pažnju na to i niko se tim pitanjima ne bavi. Najviše razočarava činjenica što se, pored gotovo apsolutnog ignorisanja gradskih vlasti, u posljednje vrijeme očitava i svojevrsna tišina u građanima, u organizacijama koje bi trebale da budu prve koje će pokazati svoju solidarnost i podići glas protiv nasilja.

Suočavanje s prošlošću?

Vojvodina je tu u magli. Mogu slobodno da se tako izrazim. Mi u Vojvodini mnogo više znamo o događajima koji su se događali izvan Vojvodine nego o onome što se događalo u samoj Vojvodini, a odnosi se na kršenje ljudskih prava. Tako kad govorimo o mlađoj populaciji, ona apsolutno ne zna ništa o mobilizacijama civila izbjeglim iz Bosne i Hrvatske, ne zna ništa o organizovanom protjerivanju Hrvata iz Vojvodine, ne znaju ništa o logorima koji su se nalazili na teritoriji Vojvodine i to je poražavajuće. Možda imamo informacije o nekim događajima koje su nam ponuđene u nekim informativnim sadržajima, ali o tome što se dešavalo u Vojvodini se skoro niko nije bavio sve do dan-danas.

Vaš projekt je upravo mobilizacija u Vojvodini?

Upravo tako. Projekat je simbolično nazvan "Ukradena sloboda" i predstavlja samo jedan segment šire slike, odnosno programa koji smo nazvali "Neispričane priče". U okviru njega želimo govoriti o nekim dešavanjima u Vojvodini o kojima je u posljednjih 20 godina bilo veoma malo riječi. Svaki od ovih projekata podrazumijeva opsežno istraživanje, sistematizaciju podataka, a zatim i prezentaciju širokom krugu ljudi na lak i dostupan način.

Kad je to započela organizovana mobilizacija?

Nešto više od mjesec dana poslije operacije "Bljesak", u junu 1995. godine u Srbiji počinje organizovana prisilna mobilizacija krajiških izbjeglica. Označeni kao kriminalci i izdajnici, ljudi su bili lovljeni. Odvođeni su iz tramvaja, autobusa, na naplatnim rampama, tokom kontrole saobraćaja, iz studentskih domova, pa čak i sa maturskih proslava. Nakon toga bili su slati u kampove za obuku, koji su predstavljali centre torture. Projektom "Ukradena sloboda" namjeravamo otrgnuti od zaborava sjećanje na pomenute događaje, obezbjediti im mjesto u kolektivnoj memoriji građana i pokušati uticati na institucije Republike Srbije u cilju ohrabrivanja istih da se na odgovoran način ponesu prema onima koji su doživjeli prisilnu mobilizaciju i u okviru nje nezamislivu torturu jer su odbili da se sa oružjem vrate na ratište. Prikupljanjem izjava više stotina lica, audio i video zapisa njihovih svjedočenja, medijskih članaka, sudskih dokumenata, izjava svjedoka mobilizacija i drugih artefakata tog vremena ispričaćemo ovu skoro zaboravljenu priču.

> **Prošle godine smo imali jednu akciju u centru Novog Sada gdje smo podsjetili na godišnjicu opsade Sarajeva i poslije akcije dobili smo pet novih aktivista koji o opsadi Sarajeva prethodno nisu znali ništa, ali su željeli da čuju sve. Niko od mladih o tome u Vojvodini ne može znati ništa, jer im nikada niko o tome nije ništa ni ponudio.**

Srbija je specifična po tome što je 90-tih postojao jak civilni otpor ratu, dok je zvanična politika tada i danas odbijala svoju odgovornost za ratove...

Mislim da civilni sektor danas najviše može pomoći u tome što će pružiti prave informacije koje će ljudi koji su u vlasti uglavnom nastojati da sakriju. To je mala šansa da se nešto uradi, ali informacijom koju dajete građaninu činite jako mnogo. Uvijek mislimo na organizacije koje su se 90-tih bavile istim problemom i koje su bile organizacije mirovnog aktivizma jer one imaju veliku važnost. Tada su njihove akcije i apeli sigurno spriječili gubitak nekih života, a danas se ono što su tih godina zabilježili može smatrati pravim blagom.

Ali, etiketirani su kao strani plaćenici...

Nije mnogo učinjeno da se to promijeni, ali je važno da posljednjih godina manje razmišljamo o globalnim zavjerama i stranim plaćenicima, nego da povjerujemo u priče ljudi koji se profesionalno bave tim već duži niz godina.

Tadić je priznao genocid, a Nikolić je negirao?

Svakako pozdravljam odlazak Borisa Tadića u Potočare. On je uvijek imao to nešto s čime se ja nikako ne slažem, a to je "ALI". To je pokazao svojim izvinjenjima i da nikada ne završava sa tačkom, nego sa: "Ali dešavale su se

druge stvari“, pa se onda nekako i ogradi od svoga izvinjenja. Što se tiče novog predsjednika Srbije Tomislava Nikolića, mislim da on sam ne može da se pozicionira na mjestu gdje se on nalazi kako bi bio predsjednik svih građana Srbije. Međutim, u tom problemu njega vuče ono što je on ranije bio i on sada ne zna kako da odigra na pametan način to što bi htio da odigra. Mislim da je veoma neoprezan u svojim izjavama i mislim da to što on radi u ovim trenucima mu ne pomaže nimalo da se predstavi kao neko ko se promijenio.

A onda priznao genocid u Srebrenici?

Pa da, vidjeli smo njegovu izjavu u kojoj je rekao da kleči pred žrtvama Srebrenice. Zna Tomislav Nikolić šta se tamo i na koji način desilo, a znajući šta je prethodno govorio, ova izjava je čak uvredljiva imajući u vidu način na koji je izgovorena i činjenicu da ove godine on jedanaestog jula nije pognuo svoju glavu u Potočarima.

Gdje je tu odgovornost Srbije za genocid u Srebrenici sad kad je i Nikolić priznao?

Skupština Srbije je donijela Deklaraciju o Srebrenici i tako je u samoj Deklaraciji izbjegla da genocid nazove genocidom, i tu se negdje može pročitati stav građana Srbije da mi posljednjih godina možemo prihvatiti da se tamo negdje u Srebrenici dogodilo nešto strašno, ali u svim ovim danima u Srbiji “znaju“ šta je to genocid i šta nije.

Samo ovlaš posmatrajući ono što djeca u školama uče, već dugo vidi se da smo mi prije rehabilitacije Draže Mihailovića već u knjigama imali koketiranje sa znakom jednakosti između Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića, danas nam djeca ne znaju mnogo o razlikama između Zorana Đinđića i Slobodana Miloševića, a magla postaje samo gušća.

Kako?

Dakle, imamo teorije manjeg i većeg genocida. Samo po sebi prilično smiješno, ali mi se prilično uvuklo u uvo jer je to djelo neprofesionalnih političara, a onda i nekih medija koji ih prenose i kao rezultat toga dobijemo da mi nikada ne možemo stvari nazvati pravim imenom čak i ako se bavimo njima u javnom diskursu.

Šta je tu onda sa kršenjem ljudskih prava?

Mi smo država koja reaguje samo onda kada je pritisnuta. Ukoliko se desi da neko pokrene priču i da baci u žižu te 90-te, onda može da se desi reakcija države, ali ukoliko se to ne dešava, onda će to apsolutno izostati. Prije nekog vremena smo na B92 imali otvorenu prijetnju Sonji Biserko u emisiji uživo, a komentar ministra pravde je bio da mu je taj čin smiješan. Čak se i našalio na to. Ako na jednoj od najgledanijih televizija imamo takvu situaciju i takvo ponašanje ministra koji se nalazi u sadašnjoj Vladi Republike Srbije, onda me ne čudi stav stanovništva Srbije.

Šta država radi u prevazilaženju zločinačke prošlosti?

Ne radi skoro ništa. Tim temama se bavi samo onda kada je pogodno da se time bavi, odnosno onda kada ta priča donosi političke poene. Mislim da je jedina šansa za Srbiju kroz rad nevladinih organizacija, odgovornih medija i da to ispadne “politički isplativo“. Mislim da je vrlo teško da će predstavnici vlasti i država Srbije išta poduzeti po tom pitanju.

Da li su napadi koji se događaju na LGBT populaciju i problemi u suočavanju s prošlošću rezultat neprihvatanja zločinačke prošlosti Republike Srbije?

Upravo tako. Mislim da je odgovornost Borisa Tadića u nečinjenju ničega, pogotovo u tom jako bitnom sektoru kao što je obrazovanje, a bar se to moglo. Možemo da to primijenimo na spektar različitih stvari, ali bih prvenstveno problem vezao za obrazovni sistem, jer je to rezultat zašto se djeca koja danas imaju 20. godina tako ponašaju i grade stavove kakve grade, a s time se ništa nije učinilo na rješavanju problema iz 90-tih kada su mnoge, do tada neprihvatljive stvari, postale realnost. Samo ovlaš posmatrajući ono što djeca u školama uče, već dugo vidi se da smo mi prije rehabilitacije Draže Mihailovića već u knjigama imali koketiranje sa znakom jednakosti između Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića, danas nam djeca ne znaju mnogo o razlikama između Zorana Đinđića i Slobodana Miloševića, a magla postaje samo gušća. O ratu, odnosno pristupu koji se koristi kad se o njemu i govori, je izlišno i govoriti.

Kad govorimo o LGBT-u, mislim da vam je konstatacija ponovo poprilično tačna, samo iz drugog razloga, bar što se tiče postavljanja ljudi koji su na neki način predstavnici vlasti prema nekim grupama stanovništva, u ovom slučaju LGBT populaciji. Bitni uzrok svega je nasilje koje nikada nije sankcionisano, a kako sam već rekao, imamo dugu tradiciju rušenja vrijednosnog sistema koji podrazumijeva i poštovanje u javnom govoru. Mediji su tu da neprofesionalnim izvještavanjem stvar učine još gorom.

Pojasnite?

Pa nešto prije pada Vukovara se najčešće spominjalo da homoseksualci, “sidaši“ kako su ih nazivali u srbijanskim medijima, odbijaju da “brane“ Vukovar, ili da “sidaši“ sa hrvatske strane brane Vukovar šireći zarazu. Krilatica, koja se nije ticala samo nacionalne netrpeljivosti, se koristila u nekim čudnim izjavama koje su za cilj imale da potpale mržnju. U tom smislu, mislim da je to sada samo malo uljepšano, nije mnogo već je malo prilagođeno današnjem jeziku u medijima, koji su i dalje veoma često prostor za govor mržnje i diskriminaciju. Iz tog razloga mislim da postoji veza o tome čemu smo govorili, to je dio ovdašnjeg miljea i za njegovo mijenjanje ne vidim spremnost, ako biste ljude zatvarali u četiri zida.

Je li diskrimacija prema Romima još uvijek prisutna?

Da, i ona se jako osjeti u Vojvodini. Grad Novi Sad je potpuno prekrečen grafitima: “Stop ciganskom teroru“, “Smrt Ciganima“, čak možete to vidjeti na svakih trideset metara. Posebno

me zabrinjava da je jedan grafit prekrečen i iako je prekrečen jer su to organizovala neka udruženja građana, jer su to smatrale neprikladnim, Grad ili pokrajima nisu ništa učinile da to spriječe ili pak zaustave.

Ali Vojvodina se uvijek posmatrala kao mjesto mirovnjaka?

Da, ali nacionalne stranke, kao Srpska radikalna stranka, su često odnosile pobjedu u Novom Sadu i još nekim vojvođanskim mjestima. Tu je veliki broj izbjeglih ljudi koji su izgubili ono što su imali i okretali su se nacionalnim strankama, a i dio dugogodišnjeg stanovništva je davao podršku ovoj opciji. Sa druge strane, i demokratska opcija ima svoje izrazito uporište u Vojvodini, čak i danas kada se na na nivou Srbije njena snaga ne može mjeriti sa onim što je ranije značila.

Istina, tokom rata, u manjim gradovima Vojvodine upravo su se događali prvi antiratni protesti. Po mnogim teoretičarima, to je upravo zbog tog autohtonog stanovništva koje je nacionalno izmiješano i veza između "različitosti" svega što čini Vojvodinu je bila neraskidiva. To je bio cilj da se prikaže da se može živjeti zajedno, ali i dandanas imamo prilično jaku Srpsku radikalnu stranku otjelotvorenu u različitim frakcijama. Treba podsjetiti da smo mi ove godine u Novom Sadu dobili i nekoliko odbornika iz Srpskih dveri, odnosno dobili smo dva odbornika koji više nisu dobri ni za Dveri, pa sad organizuju svoju neku treću stranku. To je također rezultat svega ovoga, jer se ništa 20 godina nije radilo. Vojvodina je dosta oštećena time što se uvijek smatrala nekim mirnim područjem gdje se ne treba baviti problemima kao u Beogradu. Iz tog razloga što se nismo bavili time s čime smo se trebali baviti dvadeset godina dobili smo ovo što je Vojvodina danas.

Kažu da je Novi Sad radikalniji od Beograda?

Mislim da je u ovom trenutku radikalniji Novi Sad, a to povezujem s time da ništa nije rađeno. Ako se nešto radilo da se ekstremistima stane na put, to se onda radilo u Beogradu. U posljednjih godinu dana plakate desničarskih

organizacija, ako ih brojimo, će biti više na fasadama Novog Sada nego u Beogradu. Zanimljivo, a Novi Sad je manji grad od Beograda. Međutim, mislim da to ima veze sa aspiracijama nekih političkih partija koje tim organizacijama daju instrukcije da se bave Vojvodinom na jedan zanimljiv način. Iako je Vojvodina sad načeta, njima ni takva ne odgovara. Oni bi i to mijenjali.

Kažu da je Vojvodina platila ceh rata? Je li to istina?

To je počelo još 1988. godine. Mislim da za neke ljude, koji imaju prilično loše ideje i svoj politički angažman i dalje drže živim, nikada nije ni završeno. Vojvodina još nije u potpunosti platila ceh, ali se to još uvijek drži nekako živom temom.

Vojvodina je izglasala Deklaraciju o osudi zločina?

Takva Deklaracija ne znači ništa. Osjećao sam se prilično posramljeno onog dana kada sam čitao i kada sam posmatrao kako je ona iznenada donijeta, a pri tome je predložena od strane Srpske radikalne stranke i Demokratske stranke Srbije ne bi li se osudili zločini nad srpskim stanovništvom, pa se onda Demokratska stranka angažovala da tekst Deklaracije isprave u taj, po meni, još nakaradniji tekst gdje se osuđuju svi zločini. Mislim da je njihov angažman trebao biti dosta drugačiji u tom smislu, a morao je biti promišljeniji. Postalo je nekako besmisleno. Očekivao sam da ćemo u Novom Sadu dobiti deklaraciju kao onu u Beogradu gdje se osuđuju svi zločini, gdje se podiže spomenik svim učesnicima rata. To svakako stvara određenu konfuziju i šalje nas daleko od pravih žrtava rata. U momentu kada vi osuđujete sve u ratu, onda gubite personalizaciju. Otvarate prostor za manipulaciju. Ta Deklaracija je jedno veliko ništa.

I šta sada?

To je jedna licemjerna komponenta iskorištena u dnevno-političke svrhe. Izbjeglice u Vojvodini, kao što su neke iz Hrvatske kojima su tokom bježanja u Oluji ubijena djeca, sada ne mogu da ostvare nikakvo pravo u Srbiji. Ne govorim o Hrvatskoj gdje je situacija gotovo ista, već o Srbiji i Vojvodini i o ljudima

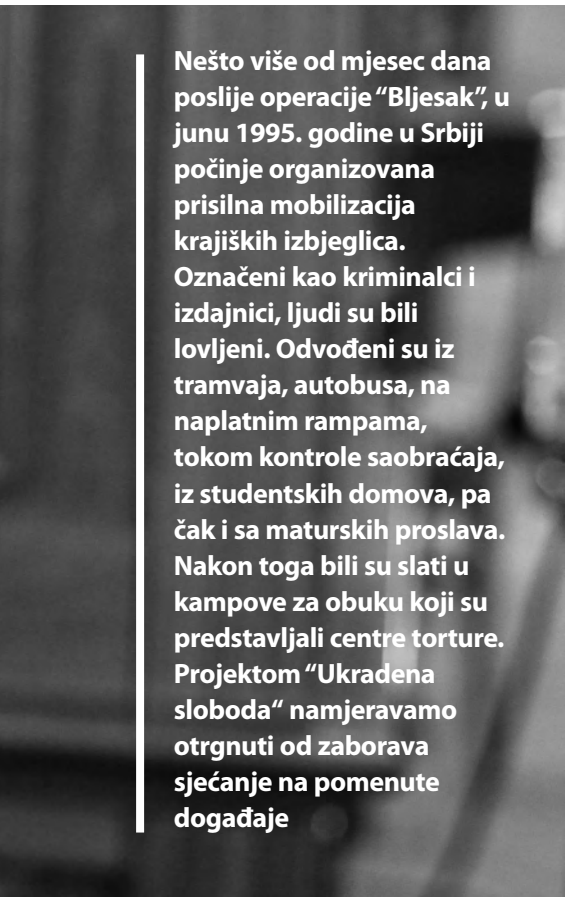

Nešto više od mjesec dana poslije operacije "Bljesak", u junu 1995. godine u Srbiji počinje organizovana prisilna mobilizacija krajiških izbjeglica. Označeni kao kriminalci i izdajnici, ljudi su bili lovljeni. Odvođeni su iz tramvaja, autobusa, na naplatnim rampama, tokom kontrole saobraćaja, iz studentskih domova, pa čak i sa maturskih proslava. Nakon toga bili su slati u kampove za obuku koji su predstavljali centre torture. Projektom "Ukradena sloboda" namjeravamo otrgnuti od zaborava sjećanje na pomenute događaje

koji su možda naše prve komšije. Ta Deklaracija kaže da će izaći u susret svima, a to ne pokazuje ovakvim stavom. Jedino opravdanje za to jeste da Srbija ne priznaje status civilnih žrtava rata i zbog toga što je dijete bilo civil, a ne vojnik, oni im ne mogu pomoći.

Što je sa nezavisnošću Vojvodine?

Mislim da Vojvodina ne želi ništa više u smislu nekog odvajanja od Srbije, nego da je se Srbija malo boji. Doduše, ubacivanje te teme u diskurs jeste nešto čime se služe stranke desnice kada žele zamutiti vodu. Vojvodina želi da bude prije svega ono što je bila, da ima mogućnost da o sebi sama odlučuje o nekim pitanjima. Mislim da bi se takva stvar mnogo reflektovala na mnoge sfere života. Žalosno je to da se o Vojvodini najmanje odlučuje u Vojvodini.

Gdje je danas mađarski jezik u Vojvodini?

On je prilično zastupljen i to je ono što se meni sviđa. Ako prođete kroz centar Novog Sada možete čuti mađarski jezik, a posljednjih mjeseci imamo neke inicijative da se pokušava da se samo na ćirilicu i srpski jezik stavi nekakav pečat. Meni je uvijek bilo drago da čujem sve te jezike i slušao sam ih dok sam odrastao: mađarski i rusinski i slovački. Posebno me obradovalo što postoji inicijativa za uvođenje romskog jezika kao jednog od službenih jezika Vojvodine.

Koliko mladi znaju o opsadi Sarajeva?

Vrlo malo. Možda bih bio prebrutalan ako bi rekao da ne znaju ništa. Ljudi u Vojvodini ne znaju šta znači u pravom smislu opsada grada. Onda kad bismo pokušali da to svedemo na konkretan primjer da je Sarajevo bilo četiri godine pod opsadom i šta je ta opsada sa sobom nosila, onda mislim da je tu znanje vrlo krhko. Ono što je naš cilj jeste da ljudima u Novom Sadu pokažemo šta se to zaista dešavalo u Sarajevu. Reakcije na to su vrlo zanimljive. Recimo, prošle godine smo imali jednu akciju u centru Novog Sada gdje smo podsjetili na godišnjicu opsade Sarajeva i poslije akcije dobili smo pet novih aktivista koji o opsadi Sarajeva prethodno nisu znali ništa, ali su željeli da čuju sve. Niko od mladih o tome u Vojvodini ne može znati ništa, jer im nikada niko o tome nije ništa ni ponudio.

Šta je do danas Vojvođanski građanski centar (VCC) uradio na planu suočavanju s prošlosti?

Vojvođanski građanski centar svoju ulogu prije svega vidi u tome da pokuša građanima predstaviti informacije o kršenjima ljudskih prava direktno u Vojvodini. Već sam rekao, Vojvodinom se niko do danas nije bavio. Uvijek se govorilo da Vojvodina nije u ratu, da je Vojvodina tolerantna, da Vojvodina nema nikavih problema. To je, s jedne strane, tačno, ali, s druge strane imamo stvari koje su se dešavale pred očima, a o tome ništa ne znamo ili ne želimo znati. Vjerovatno starije stanovništvo nešto i zna, ali mlađe stanovništvo ništa. Tako sam ja sa svoje 24 godine znao da su u mome gradu Rumi, koji ima 25.000 stanovnika, pravljeni spiskovi za organizovano protjerivanje Hrvata i to u kafani koja se zvala Velika Srbija, koja se nalazila u glavnoj ulici. Ja o tome saznajem u 24. godini. O tome što sam ja saznao i o čemu je organizacija saznala pokušali smo podijeliti sa drugima, da ne bi i oni u 24. godini saznavali da se nešto loše u njihovom čurčiluku dešavalo tih godina. Mislim da je to izazov Vojvođanskog građanskog centra, jer postoji jako malo informacija o tome šta se dešavalo u Vojvodini.

Jeste li imali prijetnji?

Direktnih samo jednu. Provlačimo se po forumima. Imali smo, ali ne bih rekao da su to prijetnje, a to je bilo kao neko koketiranje sa prijetnjama nakon jednog jednostavnog pitanja koje se čak nije ni odnosilo na ratne zločine, nego na pitanje: "Ko je finansirao plakate Srpskog narodnog pokreta (SNP) u Vojvodini?" Njih te ekonomske i finansijske teme malo bole zbog toga što je Grad Novi Sad nekoliko dana prije pravoslavne Nove godine bio apsolutno prelijepljen tapetama o stranim plaćeničkim organizacijama. Nas je zanimalo to ako već govorimo o stranim plaćenicima, i izračunali smo prosječnu cijenu jednog plakata, informisali se kod nekih štamparija i pitali ih da li imaju finansijski izvještaj o tome i nakon toga uslijedile su oštrije rasprave sa njima.

Jesi li Vi kao direktor imali prijetnji?

Jesam. Prije dvije godine sam se prvi put počeo baviti prisilnim mobilizacijama i onda smo imali nešto ubačeno u poštansko sanduče što ima formu prijetnje. Međutim, nismo se previše na to obazirali. Godine 2009. smo pravili Marš mira Novi Sad–Tuzla sa Inicijativom mladih za ljudska prava, pa nam je tada iz Australije stiglo pismo gdje nam je rečeno da se u roku od 365 dana preselimo u Federaciju BiH kako bismo osjetili sve blagodati ljudskih prava, a ako se ne preselimo sami, oni će nas preseliti.

Kako se osjećate u Sarajevu?

Prilično lijepo. Mogao bih ga nazvati svojom drugom kućom. Prošle godine sam četvrtinu godine proveo u Sarajevu i imam veliki broj prijatelja u ovom gradu. Prvi put sam došao u Sarajevo 2006. godine i nikada više iz Sarajeva nisam otišao. ■

Disfemistička ili verbalna agresija bosanskoga razgovornog jezika

Piše: **Indira Smajlović-Šabić**

Sažetak

Ovaj rad predstavlja rezultate analize primjera disfemizama i disfemističkih strategija bosanskohercegovačkoga frazikona pri žargonizaciji, u domeni konstrukcija koje pogrdu kanaliziraju iskazima pri frustraciji, ugnjetavanju, manifestaciji mobinga, imperativnim formama, agresiji pri rodnoj, etničkoj, kulturološkoj identifikaciji ili bilo kojem drugom imagološkom kontekstu. Iste, usljed kreativnosti i slikovitosti, ubrajamo u leksiku ograničene upotrebe budući da su karakteristični za govor pretežno mlađe urbane populacije i za neformalne situacije. Jedinice analize podvrgavamo i pragmatičkim konceptima primjene (princip učtivosti, strategija očuvanja obraza). Građu koju ćemo podrediti ovakvoj analizi crpimo iz knjige *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, autora Senahida Halilovića, Amele Šehović i Ilijasa Tanovića, koja predstavlja kvalitetne rezultate istražene leksike bosanskoga razgovornog jezika, temeljne na izravnom anketiranju i intervjuiranju, te analiziranju tako dobivenog rječničkog korpusa, s jedne strane, i građi prikupljenoj s internetskih stranica, uglavnom online štampe, unutar granica Bosne i Hercegovine, s druge strane. Izdvajaju se, analiziraju i kategoriziraju primjeri disfemističkoga diskursa topikalnoga frazikona kojeg karakteriše plodonosnost ukupnoga zbira jedinica čime se potvrđuje izrazito postojana lingvistička slika verbalne agresije u produkciji ekspresiva s negativnim stavom, s potencijalom stvaranja stilskoga nesklada.

X-femistički aparat jezične manipulacije

Prema lingvistu Bolingeru riječi nisu neutralne. Obilježje slobodno plutajućih značenja, onih značenja koja su se oslobodila prilikom babilonskog sloma, jest količina semantičkog materijala koje se može zaplesti u riječi prilikom njezina putovanja iz jednog konteksta ili situacije u drugu. Čini se da vrlo malo riječi ikada ostaju precizni označitelji nečega, nego da uvijek pokupe neki dodatni sastojak koji je uglavnom nevažan za njegovo središnje značenje. (Bolinger, 1999:72) Pri svakodnevnome diskursu neke riječi doživljavamo negativno obilježenim (one koje sadrže negativne konotacije) ili pozitivno obilježenim (one koje sadrže pozitivne konotacije) i činjenično je njihovo postojanje u leksikografiji, onda se može zaključiti da su pojedina "obilježena" značenja u binarnome odnosu (eufemizam/disfemizam) ovisna o kontekstu. Ostale su riječi neobilježene ili neutralne. (Pasini, 2005:62)

Na početku još moramo razjasniti značenje konotacije i denotacije. U sholastici pojmovi konotacije i denotacije upotrebljavali su se da bi se razlikovali apstraktni od konkretnih termina. U tradicionalnoj semantici konotativno značenje je sekundarno zančenje koje znak može imati pored primarnog, standardnog ili suštinskog značenja. Denotativni red značenja je deskriptivan, on opisuje odnos između označitelja i označenog. Denotacija se odnosi na izvorni, prvotni smisao znaka. Termin denotacija se koristi u mnogim teorijama da se odredi prvo glavno ili jedino značenje, nasuprot konotaciji koja implicira višeznačnost. Dakle, konotacije su riječi ili izrazi sa semantičkim efektima (nijanse značenja) koje proizilaze iz znanja o svijetu i iskustva, mišljenja i predrasuda o kontekstnoj situaciji u kojoj se riječ nalazi. Na

denotatum govornik referira pri jezičkom izrazu, to je odnos između jezičkog izraza i događaja u svijetu, ne samo u svijetu u kojem živimo već bilo koji drugi svijet (fikcija ili fakcija, sadašnjost ili prošlost) o kojem se može govoriti. (Allan i Burridge, 2006:31)

Eufemizam definiramo jezičkim postupkom pri situacijama kada nećemo ili ne možemo koristiti riječi ili izraze koji izravno znače predmete ili osobe, kako bismo dobili neke određene stilske ili kognitivne učinke, jer semantika izravnih riječi bi mogla biti uvredljiva, štetna, politički nekorektna ili socijalno nezgodna, za denotatum ili designatum. (Allan, Burridge, 1991:11) Kako bi se uspješno producirao kognitivni učinak, eufemizmi često, usljed svoje figurativnosti, znaju biti relativno nejasni te ih je moguće shvatiti na više načina. Osvrćući se na doslovno značenje i kontekst, semantička dvosmislenost obično nestaje ili se smanjuje. Ako su sa semantičke tačke gledišta iskazi s eufemizmima nužno dvosmisleni, njihova izravna značenja su inferiorna konverzaciji i implikacijama, tj. kontekstu, jer kognitivni sadržaj ovisi o pretpostavkama koje slušatelj može ili želi zaključiti - adaptirati i adoptirati. (Grice, 1989) Pri tome govornik računa na aktivnost i informiranost slušatelja, koji ako nije u stanju ili ne želi biti kooperativan kognitivni učinci eufemizma se urušavaju.

Eufemizmi se uglavnom produciraju slatkorječivim (*sweet talking*), odnosno željenim izrazom za održavanje dobre komunikacije ili za očuvanje obraza (*save our face*), vlastitoga ili tuđeg. Socijalna interakcija treba biti usmjerena prema čuvanju/održavanju obraza, a sa statusom nadređenosti principima učtivosti (*politeness principle*) i Grajsovim maksimama (*Grice's maxims*) brižnost o vlastitome obrazu (*self-respect*) podrazumijeva i značajku obzirnosti prema tuđem obrazu. Obzirnošću učesnika pri komunikaciji, koja se očituje savjesnošću po tuđi obraz, oplodotvoruje se uspješan razgovor i prikladna produkcija jezičnih sredstava neke zajednice. Obraz je javna slika o samome sebi koju i govornik i slušatelj moraju uzimati u obzir u govornoj situaciji. (Allan i Burridge, 1991:238, Pasini, 2003:48) Obraz može biti izgubljen (*affronted*), stečen (*enhanced*) ili jednostavno održavan. (Allan, Burridge, 1991:33) Dakle, eufemizacija se može i pragmatički sagledati u kontekstu Yuleove teorije obraza (Yule, 2006:119-120, Kuna 2007:98) po kojoj se vlastita slika o sebi u stvarnosti postavlja na dva načina: pozitivan je onaj kojim želimo biti prihvaćeni kao članovi skupine, a negativan onaj koji obilježava želja za samostalnošću i slobodom, i bijegom od konvencija. Dakle, svi mi imamo negativno i pozitivno lice, pri čemu negativno ne znači loše, u ovome kontekstu ono je jednostavno binarno pozitivnome. Negativno lice se očituje nenametanjem i težnjom ka neovisnošću. Pozitivna strana treba adaptaciju i adoptaciju, konekciju, filtraciju, intenciju članstva. Zato će pri komunikaciji negativno lice pokazati zabrinutost zbog nametanja (*Žao mi je što vam smetam ..., Znam da si zauzet, ali ...*) dok će pozitivno lice pokazati solidarnost i skrenuti pozornost ka zajedničkom cilju (*Učinimo to zajedno ..., Vi i ja imam isti problem, tako da ...*). (Yule, 2006:120)

Dinka Pasini (2005:62) navodi da uz eufemizam koji znači blagu riječ mora postojati i odgovarajući naziv koji bi značio oštru riječ. Između njih bi bile riječi koje ne bi pripadale ni jednima ni drugima, dakle bile bi neutralne (Silić, 1993-4:100) Dakle, eufemizam je pozitivno obilježena riječ, disfemizam negativno obilježena riječ, a ostale su riječi neobilježene ili neutralne i nazivamo ih ortofemizmima.

Ortofemizam (grč. *orto-* pravilan, normalan) u odnosu na korespondirajući eufemizam je više izravan i neutralan izraz, bez prizvuka slatkorječivosti ili pretjerane pristojnosti i kurioziteta (eufemistički) ali i bez surovog, tupog ili uvredljivog izraza (disfemistički). Dakle, ortofemizmi i eufemizmi su riječi ili izrazi koji se koriste kao alternativa za nepoželjne ekspresije, odnosno neželjena izražavanja. Oni se koriste kako bi se izbjegao gubitak obraza u komunikaciji, kao potencijalna strategija iskazivanja pristojnosti i kao svojevrsno jezičko retuširanje i tuširanje. Navest ćemo njihove temeljne razlike:

- ortofemizam je više formalan i izravan nego eufemizam
- eufemizam je više kolokvijalan, neizravan i figurativan nego ortofemizam.

U kontekstu navedenog Allan i Burridge ističu da je neučtivost vidljivija od učtivosti (2006:31), i upravo to nepristojno, uvredljivo ponašanje ćemo nazvati disfemizmom. Kao takav, disfemizam je suprotan od eufemizma, on nema intenciju održavanja komunikacije već izravno šteti govorniku, slušatelju ili trećoj strani, potencirajući gubitak obraza. (Allan i Burridge, 1991:5). Pod disfemističko okrilje ubrajamo i psovke, iskaze pogrdne semantike, dakle pejorativizirane riječi ili izrazi, te bilo kakvi komentari pogrdnog usmjerenja, s ciljem uvrede i ranjavanja. I riječi uzvici, izgovoreni pri frustraciji i ljutnji su primjeri disfemizma. Kao i eufemizmi i disfemizmi ostvaruju interakciju s stilskim i markiranim, s potencijalom stvaranja stilskog nesklada.

Allan i Burridge (1991:33-34) ortofemizme, eufemizme i disfemizme, definiraju kao cjelinu koju nazivaju x-femizmima, pri tome navodeći sljedeće njihove odlike:

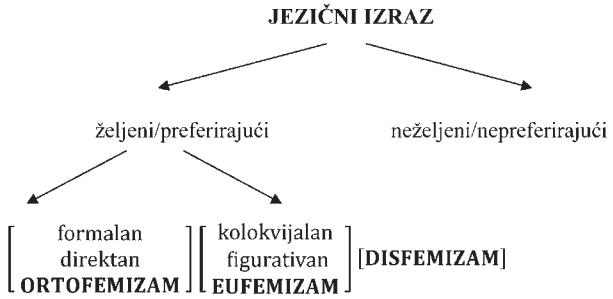

X-femizmi se definiraju jezičkim sredstvima za manipulisanje tabuiziranim temama, napuštajući uvriježeni vokabularni modus X-femizmima se stvaraju novi izrazi ili nova značenja za stare izraze (figurativnošću uzrokuju semantičke promjene, neki pokazuju iznimnu invertivnost figure ili forme). Korištenje X-femizama je nužno vezano za kontekst, mjesto i vrijeme u kojima se diskutuje o određenome topiku, a pri tome konotacije se razlikuju od zajednice do zajednice a ponekad od osobe do osobe.

Disfemistička teorija - ekspresivnost s negativnim stavom

Pojam disfemizam dolazi od grč. *dys* δυς što znači 'ne' i *pheme* φήμη što znači 'govor', ili *dys* δυς u značenju 'pogrešno' i *pheme*φημη u značenju 'ugled/reputacija'. Disfemizam ili *verbum proprium* (Kuna, 2007:98) je "zabranjeni" izraz koji podrazumijeva namjerno korištenje oštrih, grubih riječi umjesto pristojnih, to je zamjena neutralnog ili pozitivnog izraza antipatičnom riječju ili frazom (Garner, 2000). Na taj način, ekspresivi s negativnim stavom sudjeluju protiv verbalne higijene, lingvističkog purizma i političke korektnosti za oplodotvorenje patvorene istine i verbalne agresije. Dok eufemizmi stilističkom kompetencijom nastoje loš učinak i tabuizirane teme ublažiti indirektnim izrazom ili "smirujućim" metaforama, disfemizmi su direktni i "jezovito" fizički. Disfemizam je brutalan, nesažaljiv, podrugljiv, reakcija je na rigidnost i pretencioznost ali je protiv dostojanstva u jeziku. Ovakav lingvistički modus postojan je eonimima, ali je termin disfemizam novije datacije te je prvi put zabilježen 1884. i time postao zasebna cjelina u riječnicima i priručnicima. Ovako definiran, disfemizam je koncentrat pejorativizacije (latinski *peior* što znači *gore, lošije*, i francuski *péjoratif*). Pogrdno, katkad ironično naglašavanje ili korištenje riječi u navodnicima ('srećković' ili 'sloboda' u kontekstu loše sreće ili diktature) može oplodotvoriti pejorativizirane izraze.

Govornik ima dva moguća motiva za upotrebu disfemizama:

1. da uvrijedi slušatelja
2. da poveća uvredu slušatelja.

Za disfemizmima posežu ljudi koji žele podcjenjivati, degradirati, vrijeđati, ugnjetavati slušatelja, a proizilaze uglavnom iz emocionalnih reakcija ljutnje, frustracije ili sl. Funkcije disfemizma na temelju njegovih glavnih ciljeva i intencija su sljedeći: vrijeđanje slušatelja, optuživanje, negiranje, kritiziranje, psovanje, izražavanje prkosa. Pri tome, jezičke oblike kojima će se prenijeti izravni ili figurativni utjecaj, oblikuju stilovi kojima se manifestuje disfemizam. Chaer i Agustina (2004: 70-71) navode hladan, formalan, savjetodavni, opušteni i intimni stil.

Disfemizmi uvode kategoriju tabua. Tabu je kulturološka kategorija koja se prvobitno vezivala za primitivne zajednice u kontekstu važnosti homogenizacije njihove unutrašnje strukture, a definirala se tabuom iz straha. (Pasini, 2003:13) Veći dio tabua vezan je za smrt, bolest, spolno općenje, opscene riječi za određene dijelove tijela, imenovanje. (Allan i Burridge, 1991) Navest ćemo još neke tabuizirane predstave: prehrambena ograničenja (halal i košer prehrana, vegetarijanstvo), seksualne aktivnosti (seks prije braka, preljub, mješoviti brak, miješanje rasa, incest, pedofilija, zoofilija ili sodomija, nekrofilija), seksualni fetiši, ograničenja tjelesnih funkcija (nadutost, čišćenje i mokrenje), ograničenja rodne identifikacije (transseksualnost, homoseksualnost), izlaganje dijelova tijela (prostitucija), itd. Veći dio tih tabuiziranih područja znatno je eufemiziran u civilizacijskom miljeu.

Allan i Burridge u svome predstavljanju teorije disfemizama (Allan, Burridge, 1991. i 2006) navode sljedeće kategorije iz kojih proizilaze tabuizirane riječi:

- tjelesni organi prekriveni vešom, organi koji potječu seksualne želje, ili se koriste za uriniranje i čišćenje, tzv. SDM (eng. SDM - sex, micturition, defecation) ili SFM organi (spol, fekalije, mokrenje), aktivnosti koje uključuju SFM organi (mokrenje, čišćenje), tjelesne izlučevine SFM organa (npr. sranje)
- bolesti, smrt, umiranje, ubijanje
- hrana i miris
- imenovanje

Sličan koncept kategorisanja uradio je Karjalainen (2002:17):

- spolni organi/odnosi
- religija
- izmet (fekalije)
- smrt
- tjelesno/mentalno oštećenje (nazivi koji aludiraju na fizičke karakteristike ali i na mentalne poremećaje: *idiot, degen, degenerik, kreten*)
- prostitucija
- kriminal.

Disfemističke predstave bosanskohercegovačkoga frazikona

Najveću frekvenciju u domaćem disfemističkom korpusu, pored psovki i spomena SFM organa, njihovih aktivnosti i izlučevina, ostvaruju sljedeće kategorije:

somatski disfemizmi

Iskrivila se kao verige - ofinger. - biti krive tjelesne građe (Halilović, 2009: 185)

Nos kao babura. - izraženija veličina nosa (Bešlić, H. 2009)

Oči kao kuhana jaja/fildžani. - krupne oči (Halilović, 2009:185)

Širok kao šifonjer/trokrilni ormar. - biti debeo (Anon 1, 2011)

Ravna kao daska. - odsustvo tjelesnih oblina-mršavost (Anon 2, 2012)

Glava kao bambus/bubanj. - velik obujam glave (Halilović, 2009:185)

Prsti kao ćevapi. - debeli prsti (Halilović, 2009:185)

disestetičke konstrukcije

Lijep kao grob/mezar. - biti ružan (Halilović, 2009:185)

Grob slatke duše. - biti ružan i dobroćudan (Halilović, 2009:190)

U savremenome društvu fizički je

Socijalna interakcija treba biti usmjerena prema čuvanju/održavanju obraza, a sa statusom nadređenosti principima učtivosti (*politeness principle*) i Grajsovim maksimama (*Grice's maxims*) brižnost o vlastitome obrazu (*self-respect*) podrazumijevai značajku obzirnosti prema tuđem obrazu.

izgled veoma bitan, te ne čudi činjenica da je veliki broj disfemističkih jedinica, odnosno negativno ocijenjenih fizičkih karakteristika. Opći dojam neprivlačnoga izgleda izriču lekseme: *bezveznjak* – mladić neprivlačna izgleda; *ćorak* – mladić neprivlačna izgleda; *gabor* – veoma ružna osoba; *gaborka* – ružna ženska osoba; *geler* / *gelerčina* – veoma ružna osoba; *grob* – ružna osoba; *grobar* – ružna muška osoba; *grobarka* – ružna ženska osoba; *kopačka* – neprivlačna djevojka; *rugoba* – ružna osoba; *ubleha* – ružna, neuredna osoba; *uhljup* – ružna, neuredna osoba.

Ljudska mršavost se iskazuje sljedećim leksemama: *čaplja* – mršava osoba, vrlo često dugoga vrata i nogu; *igla* – mršava osoba; *kostur* – veoma mršava osoba; *mršo* – mršava muška osoba; *ofinger* – mršava osoba; *štanga*– mršava osoba; *vješalica* – mršava osoba; *žgoljo* – mršava osoba; ponekad se ovome fizičkom svojstvu dodaje i visina, koja ga onda još više ističe: *krakat* – visok i nezgrapan; *ždral* – izrazito visoka osoba (obje lekseme impliciraju mršavost). Debljina kao dominantno fizičko svojstvo nekih ljudi izriče se sljedećim leksemama: *bure* – debela osoba; *kravetina* – debela ženska osoba, vrlo često i lijena; *krmak* ili *medvjed* – debela muška osoba; *masan* / *masna* – debeo/-la, uz to, i opuštenih mišića; *puding* – debela osoba opuštenih mišića.

Pojedini dijelovi tijela negativno se ocjenjuju sljedećim leksemama: *balvani* – debele noge; *bure* – velik stomak; *čamci* – velika stopala; *groblje* – loši zubi; *kljove* – istureni zubi; *labrnja* – usta; *peraje* – velika stopala; *prasa* – ravna, prava kosa; *slama* – prava kosa; *streha* – dug nos; *tintara* – glava. Nošenje naočala također je, i to vrlo često, predmet negativne ocjene: *ćoro* – osoba koja ne vidi dobro i/ili nosi naočale; *đozlaš* – osoba koja nosi naočale; *teglaš* – osoba koja nosi naočale veće dioptrije. (Halilović i dr., 2009: 171)

disfemizmi stanja

Odvaliti se kao majka. - napiti se (Halilović i dr., 2009: 185)

Vući se kao pometina /mrtvo puhalo. - klošariti (Halilović i dr., 2009: 185)

mentalno-karakterno oštećenje

Puknuti kao tromblon. - neuračunljivost (Halilović i dr., 2009: 185)

Kao da je iz džungle. - raspuštenost (Halilović i dr., 2009: 185)

Glup kao policajac / *točak*. - biti slabije inteligencije (Halilović i dr., 2009: 185)

disfemističke aluzije na poznate ličnosti

Obrve kao u Momčila Krajišnika.- guste, izražajne obrve (Anon 3, 2011)

Usta kao u Hanke Paldum. - velike, izražajne usne (Anon 4, 2013)

Disfemističke jedinice se mogu generirati proširivanjem i skraćivanjem riječi te se često tvore recepturom augmentativa: *ženturača, mahaluša, jezičaruša, glavurda*, ili deminutiva: *čovječuljak*, čime se disfemističke intencije intenziviraju, odnosno pogrda dobija na snazi. Mnoštvo disfemističkih jedinica u bosanskome jeziku se ostvaruju recepturom infiltriranja jedinice orijentalnoga porijekla. Takve se konstrukcije uglavnom ostvaruju invokacijskom formulom: *Pravi si...* ili *Jesi...*, dok ulogu objekta najčešće ostvaruju sljedeće orijentalne imenice (kao neizostavni frazemski članovi), kojima ovakva upotreba osigurava aktivitet, zadržavanje u aktivnome sloju bosanskoga jezika:

ahlaksuz - nemoralan čovjek, loše ćudi

akrep - škorpion, štipavac

hrsuz - lopov

baksuz - zlosretan čovjek

peksin / pesin - prljav, nečist, zamazan čovjek

ugursuz - nevaljalac, nesretnik, nesređen čovjek

kopile - nezakonito dijete, kurvin sin

bekrija - pijanica, lola

alčak - nevaljalac, mangup, vragolan

Disfemizmi kojima se procjenjuje nečiji fizički izgled nastali su na osnovu poređenja tipa simile, odnosno poređenja prema sličnosti. Navedenu tezu uvjerljivo posvjedočuju lekseme koje pejorativno imenuju mršavost (osoba se poredi s čačkalicom, iglom, kosturom, ofingerom, štangom, vješalicom); debljinu (poređenje se vrši s buretom, kravom, krmkom i pudingom); velika stopala uskoćom i dužinom tvorce disfemizama podsjećaju na čamce, odnosno peraje, a debele noge na balvane. Ravna kosa izaziva asocijacije na metlu, prasu i slamu; dug nos, čest predmet pejorativne procjene, izjednačen je sa strehom. Osnovni kriterij za ovo, vrlo uspjelo, poređenje jeste njihova istaknutost, čak i ispupčenost, na ljudskome tijelu, odnosno kući. Općepoznati likovi Stanlija, Olija i Pinokija, na osnovu njihovih fizičkih karakteristika, metaforično imenuju osobe koje odlikuje prekomjerna debljina, mršavost i veličina nosa. Kako su navedeni pri-

mjeri upotrijebljeni figurativno, to je spoj inherentne i kontekstualne konotativnosti. (Halilović i dr., 2009:172)

Zaključak

Vrlo plodonosan segment razgovorne leksike bosanskoga jezika čine žargonizmi a njihovu naročitu plodnost bilježimo u sferi disfemističke jezične manipulacije, inferiorne različitim komunikacijskim motivima posebno u domenama iskaza pogrdne semantike pri frustraciji, ugnjetavanju, manifestaciji mobinga, imperativnim formama, agresiji pri rodnoj, etničkoj, kulturološkoj identifikaciji ili bilo kojem drugom imagološkom kontekstu. Tako definirani žargonizmi su frekvenciono karakteristični uglavnom za govor mlađe urbane populacije i za neformalne situacije. Mnoštvo se disfemističkih odnosa ostvaruje prema modelu socijalnoga stereotipa kao rezultat kognitivne kategorizacije stvarnosti, psihološko-predodžbenog aspekta na osnovi prototipičnih modela ili njihove metaforičke ili metonimijske projekcije. Pored metafore i metonimije, disfemističke jedinice bosanskohercegovačkoga frazikona pri žargonizaciji nastaju figurativnim obratima pomoću hiperbole, paradoksa, akronima ili poređenja.

Najveću frekvenciju, pored psovki i spomena SFM organa, njihovih aktivnosti i izlučevina, ostvaruju somatski disfemizmi koji afirmiraju tjelesnu pogrdu na račun primatelja, specificirajući tjelesne nedostatke i potencirajući njihovo prezentiranje, vrlo često pri hiperboličnoj produkciji. U toj domeni izdvajaju se disestetične konstrukcije koje pogrdu kanaliziraju na fizički izgled sveden na binarnost *lijepo - ružno*. Nadalje, izdvajaju se disfemizmi stanja te mentalnog i karakternog oštećenja koje možemo definirati najjačim, najdirektnijim i jezovito fizičkim. Oni ciljaju na najveće pogrde u kontekstu bezkarakternosti, bezinteligentnosti i bezosjećajnosti. I kategorija disfemističke komparacije s životinjama bilježi plodonosnu produkciju u bosanskohercegovačkim žargonima s ciljnom domenom gluposti, zlobnosti, lukavosti, bezobraznosti. Ostvaruju se i disfemističke aluzije na poznate ličnosti, kako s domaćeg tako i stranog terena. Disfemističke jedinice se mogu generirati proširivanjem i skraćivanjem riječi te se često tvore recepturom augmentativa: *ženturača, mahaluša, jezičaruša, glavurda*, ili deminutiva: *čovječuljak*, čime se disfemističke intencije intenziviraju, odnosno pogrda dobija na snazi. Mnoštvo disfemističkih jedinica u bosanskome jeziku se ostvaruju recepturom infiltriranja jedinice orijentalnoga porijekla. Takve se konstrukcije uglavnom ostvaruju invokacijskom formulom: *Pravi si...* ili *Jesi...*, dok ulogu objekta najčešće ostvaruju orijentalne imenice (kao neizostavni fra-

Disfemizam je suprotan od eufemizma, on nema intenciju održavanja komunikacije već izravno šteti govorniku, slušatelju ili trećoj strani, potencirajući gubitak obraza. (Allan i Burridge, 1991:5). Pod disfemističko okrilje ubrajamo i psovke, iskaze pogrdne semantike, dakle pejorativizirane riječi ili izrazi, te bilo kakvi komentari pogrdnog usmjerenja, s ciljem uvrede i ranjavanja.

zemski članovi), kojima ovakva upotreba osigurava aktivitet, zadržavanje u aktivnome sloju bosanskoga jezika.

Literatura

Allan, Keith and Kate Burridge (1991) *Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon*. New York: Oxford University Press

Allan, Keith and Kate Burridge (2006) *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*.Cambridge: Cambridge University Press

Anon 1, Duda Mahaluša u epizodi Velkam tu Mon Blam, *Ljepota i zdravlje* [online], Dostupno na: http://www.ljepotaizdravlje.ba/extra/blog/duda-mahalusa-blog/duda-mahalus-u-epizodi-velkam-tu-mon-blam[9. 9. 2011]

Anon2, Iskreno o sebi, Dnevni avaz [online], Dostupno na: http://www.avaz.ba/showbiz/ljepota-i-moda/knightley-ravna-sam-kao-daska-niko-me-nece-ni-pogledati, [7. 11. 2012]

Anon 3, Ljepotice, *www.sportsport.ba* [forum online], Dostupno na: http://forum.sportsport.ba/viewtopic.php?f=43&t=3175&start=2000&sid=a6f852f47c0712d7bd20bd08b2a8bb4e, [20. 12. 2011]

Anon 4, Edin Džeko na skijanju sa Amrom Silajdžić, *www.ekskluziva.ba* [online], Dostupno na: http://www.ekskluziva.ba/Edin-Dzeko-na-skijanju-sa-Amrom-Silajdzic-/11761.html[7. 1. 2013]

Bešlić, H. (2009) Jači nego ikad. *Gracija* [online], Dostupno na: http://www.gracija.ba/novost/10621/jaci-nego-ikad, [4. septembar, 2009.]

Bolinger, D. (1999) Language - The Loaded Weapon, Longman, New York

Chaer, Abdul and Agustina, Leonie (2004) *Sosiolinguistik*: Suatu Perkenalan Awal, Jakarta: PT Asdi Mahasatya

Garner, Bryan A. (2000) *The Oxford Dictionary of American Usage and Style*. New York: Oxford University Press

Grice, P. H. (1989) "Logic and Conversation" *Studies in the Way of Words*. Cambridge

[Mass.]/London: Harvard University Press

Halilović, Senaid, Ilijas Tanović, Amela Šehović (2009) *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Biblioteka Bosnistika, Sarajevo

Karjalainen, Markus (2002) *Where have all the swearwords gone*? An analysis of the loss of swearwords in two Swedish translations of J. D. Salinger's Catcher in the Rye, Helsinski: Pro Gradu thesis Faculty of Arts Department of English University of Helsinki

Kuna, Branko (2007) "Identifikacija eufemizama i njihova tvorba u hrvatskome jeziku", Fluminensia god. 19, br.1

Lakoff, G. and M. Johnson(1980)*Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press

Ljung, Magnus (2006) *Svordomsboken*, Uddevala: Nordstedts Akademiska Forlag

Pasini, Dinka (2003) Funkcije eufemizama u hrvatskom jeziku (magistarski rad)

Pasini, Dinka (2005) "Eufemizmi u Anićevu rječniku", Fluminensia god. 17, br.2

Silić, J. (1993-4) "Konotacija i njezin status u rječniku", radovi Zavoda za slavensku filologiju

Yule, George (1996) *Pragmatics*, Oxford, Oxford University Press

Yule, George (2006) *The Study of Language*, Cambridge University Press ■

Juraj Bubalo

DODIR ORIJENTA

S obzirom koliko je Istanbul i danas (nama) tradicionalan i egzotičan, izgleda nam nemoguće pojmiti za kakvim su to minulim čarima Istoka žalili stari sanjarski putnici, poput Pierrea Lotija koji se ovdje – sto godina prije mog rođenja(!) – "igrao" efendije s fesom i kaftanom.

(...)

Sjedili smo pod lipinom krošnjom na klupi Svačićevog trga zagledani u moćni mlaz "dečka koji piški". Pored nas je stajala velika knjiga o Turskoj s opisima i fotografijama mnoštva nepoznatih mjesta. Planirali smo na ljeto za početak otputovati na Bliski istok, pokucati napokon na vrata Orijenta.

Neka starija gospođa, odviše dotjerana izgleda za običnu poslijepodnevnu šetnju, čak i gradskim centrom, zakloni nam zajednički pogled.

"Oprostite, kojim bih putem najbrže stigla..." ljubazno je upitala za nedaleki Novinarski dom. Malko se pogubila, kaže; nije nikada hodala ovim putem, a žuri na svečanost kojoj će nazočiti i predsjednik. On je se, rekla je, sjeća iz neke davnije prilike. Prepoznao ju je nedavno, kad mu je bila predstavljena. Sanja, rekla je da se zove Sanja.

Objasnili smo joj najkraći put, i dodali riječ-dvije konverzaciji. Na takvu je srdačnost bilo grijeh šturo odgovoriti.

"Lijepi ste mladi ljudi. Zaljubljeni, vidi se", nadoveže Sanja, potcrtavajući crveno namazanim usnama smiješak u očima. "Gledate u istom smjeru. A na klupi imate i krasnu knjigu. Spremate se na put?!"

Nismo ništa govorili, samo smo se potvrdno osmjehivali. Starica se doimala sasvim neuobičajeno. Suha i malkice neravna od bremena godina, poput kakvog drevnog vračevog štapa, stajala je ispred nas, promatrajući nas prisno i blagonaklono. Pružala je istovremeno osjećaj poznavanja i uvažavanja već na prvi pogled. Ne onako kako bake gledaju vršnjake svojih unuka, iako su naše godine išle tome u prilog. Obična baka, uostalom, ne bi se ni predstavila kao Sanja. Prorijeđena crvena kosa, brižno počešljana, uzdizala joj se visoko nad izborano lice, koje je bilo teško zamisliti bez osmijeha. O vratu i na rukama nosila je neobične ogrlice i narukvice čije je decentno zveckanje pratilo savršenu damsku gestikulaciju.

Još se nisam stigao oteti ni prvom dojmu, žena je već govorila nešto što smo htjeli slušati. Ta nepoznata staričica bila je prva osoba s kojom smo u stvari podijelili gdje se spremamo na put. Naučila nas je prve riječi turskog s kojim ćemo se susresti na putu. Turski je jezik – kazala je – jedan od najgovorenijih na svijetu, a s Osmanskim je carstvom ostavio trag u jezicima svih jugoistočnijih zemalja, sve do Sirije.

"U hrvatskom" rekla je, "ima preko 7000 turskih riječi, a u bosanskom i dvostruko više. No nemojte misliti da ćete ga nešto razumijeti. Pozdrav je kao u Bosni: "merhaba". Hvala je "tešekurler"

"A *volim te*?" pitali smo aludirajući na uvodne riječi koje nam je uputila.

"*Seni seviyourum*" odvratila je srdačno.

Slušali smo je s nevinim udivljenjem i iskrenim poštovanjem prema zemljama, ljudima i jezicima koje je poznavala. Iz mnoštva razgovora koje sam u životu vodio s nepoznatim ljudima, upavši u konverzaciju više njihovom nego svojom voljom, nisam se mogao sjetiti nijednog ovako zanimljivog i poučnog. Gospođa Sanja je svojom pojavom, koliko god staračkinekonvencionalnom, jednostavno zasluživa-la poštovanje i ljubaznost.

Nizom asocijacija na koncu se sjetila da žuri na svečanost. Imao sam osjećaj kako bismo, da nije morala ići ovako zanimljivo pričali sve do večeri.

"Nastavit ćemo razgovor drugi puta kada se sretnemo", rekoh sa smiješkom.

"Nećeš ti mene prepoznati više, tko bi se sjećao... "

"Zar niste rekli da Vas se predsjednik sjeća odavno." Nasmijala se.

"*İyi yolculuklar*! To je "sretan put" na turskom", dobacila je za kraj, odmičući kružnom stazicom parka.

"*Teşekkürler*" povikali smo u isti tren.

Sanja? Od početka mi se činilo da znam tko je ova neobična starica, ali me zbunjivalo ime kojim se predstavila! U gradskoj knjižnici, koju smo tih dana učestalo posjećivali, ubrzo smo razjasnili nedoumicu. Malo kasnije, na klupi na Starčevićevom trgu, u rukama smo držali knjigu o braći Seljan na crnom i zelenom kontinentu s crno bijelom fotografijom gospođe Sanje od prije četrdesetak godina. (...)

Kraj dana dočekali smo s nekoliko novih knjiga pod rukom. Među naslovima koje smo pronašli bili su romani Pierrea Lotija. *Azijada* i *U haremu* imali su privlačan podnaslov: "iz carigradskog života". Ime Pierrea Lotija mi je još u srednjoškolskim danima izazivalo žmarce. Avanture i snovi o životu na putu po dalekim krajevima, od Bliskog istoka i Afrike preko kontinentalne gromade Azije sve do južnih mora i slikovitih polinezijskih otoka... Imena iz tih knjiga zvučala su mi poput čarobnih mantri, toliko da sam o njima (u gimnaziji) sklapao i stihove, putujući u mislima daleko, daleko od sivila svakodnevice. Stihovi su bili izraz čežnje za putovanjima, za iskustvima o kojima bih i sam pisao ono što me najviše uzbuđivalo čitati. U trenucima zanosa, sjećam se, uzeo bih papir i po uzoru na pročitane avanture i opise egzotičnih krajeva počeo pisati o izmišljenim događajima s puta po nepoznatim mjestima, otkrivajući još čeznutljivije da mi za to trebaju stvarna saznanja. Nisam htio pisati fiktivne događaje već stvarne doživljaje ljudi i krajeva koji su me zanimali.

Kada smo uspjeli pronaći posudbeni primjerak Lotijeve *Azijade,* tiskan prije gotovo sto godina u legendarnoj Zabavnoj biblioteci, knjižničarka za pultom neočekivano se zagledala, najprije u zelene korice knjige pa u mene.

"Svaka čast" rekla je. "Ove romane više nitko ne čita. Puni su neobične ljepote, melankolični i poetični kao..." iz uživljenja ju je trgnuo digitalni pisak kompjutora. Na trenutak je izgledalo kao da će zaboraviti da je još na radnom mjestu s – korisnikom. "Čestitam na ukusu", sabrala se. "Ovo je prekrasna knjiga. Šteta što ih ne tiskaju više".

Ona je u tom trenutku vjerojatno mislila na egzotičnu romansu iz romana, a ja na romansu s egzotikom. Lotijeva ljubav prema Azijadi, djevojci iz harema, prvoj od stotina "pikantnih" ljubavnica, čije je ime istetovirao na srcu i nosio ugravirano na prstenu, prelijeva se u romanu s ljubavlju prema Istanbulu – Konstantinopolu, u kojem je Loti upravo cijenio čari istočnjačkog života, posebnosti "Orijenta koji je još ostao Orijent". Ta različitost (najjednostavnije kazano) je zanimala i mene. Zato sam odavna htio putovati Istokom, a ne Zapadom, kojem sam osjećao da pripadam tek igrom slučajnosti. Putovati s ciljem osobne i(raz)zgradnje a ne u svrhu studijskog obrazovanja ili zabave.

Istanbul i Tursku shvaćao sam kao predvorje Istoka, zapravo kao prvu postaju puta koji završava izvan kraja svijeta – u onom što mi je već donijela Indija, dokazavši pritom i ono što sam znao odavno, da će mi putovanja na istok postati život. Ako u svezi ovog puta i nisam bio odviše uzbuđen, to je bilo zbog iskustva putovanja Indijom koje je nadmašilo očekivanja u smislu osobnog značenja "puta na Istok".

(...)

Pred put sam tako bio zaokupljen stvarima koje trebaju slijediti put. U jutro odlaska skoro smo zakasnili na vlak. Da nije bilo žurbe, vožnja tramvajem do kolodvora – jedna tako svakodnevna stvar – u potpunosti bi me lišila uzbuđenja. Smješteni u prazan kupe, sučelice jedno drugome, s ruksacima obiješenim iznad glava, umjesto kroz prozor poglede smo upućivali jedno drugom, opijeni i ushićeni već samom činjenicom putovanja u dvoje.

Da putujemo na jug, umjesto na istok, svi bi pomislili da idemo na more provesti vikend. Ovako s dva malena ruksaka, posuđenim šatorom i jednom vojničkom vrećom za spavanje većina *backpackera* ne bi ni razmišljala o putovanju. Ranci su nam bili sačinjeni od nekog tankog maslinastog materijala, i koštali su manje od Lotijeve knjige u antikvarijatu, dok je šator bio privezan žicom na ruksak, tako da smo, sve u svemu, izgledali više partizanski nego bekpekerski. A to se moglo zaključiti i po našem foto-aparatu za koji nismo bili sigurni ni u kojem je ruksaku. Nas nisu zanimali lijepi prizori s razglednica nego priče koje se završavaju trudom daleko većim od škljocanja gumbića u pravom trenutku. Ako sam prije i razmišljao o neposrednom zapisivanju doživljaja i dojmova, sada sam na to totalno zaboravio. Biti putnik zahtijevalo je potpunu uključenost.

Promičuće prizore u prozorskom okviru pratio je hipnotički klopot kotača. Istočnu Slavoniju, Baranju i Srijem baš i nismo poznavali. Iza tih poznatih naziva otkrivali su nam se sasvim nepoznati vidici. Nikad se nismo našli u tako nedoglednoj nizini; kao da smo u dječjem vlakiću s tračnicama postavljenim na zeleni stolnjak. Bez brda ili grada da ga zaustave, pogled na ravni-

cu izazivao je u nama čudan nemir... Uzburkani neviđenim prizorima dočekali smo i našu prvu "istočnu" granicu.

*

Otkuda započinje Istok?, pitao sam se. U Beogradu, iz kojega smo hvatali noćni vlak za Sofiju, bio sam u iskušenju utvrditi da je već započeo. Beograd je posjedovao ona upečatljiva obilježja velikog grada koji živi na ulici, prisnije i intenzivnije nego mi, kao što sam već bio osjetio u Ateni. Veći je kaos, sve je šarenije, pomiješanije i slabije definirano; ljudi su neposredniji... Općenito, kao da je u svemu manje pravila.

Burek i kava na kolodvoru imali su taman toliko različit okus, a u prilog dojmu išao je neuobičajeno susretljiv garderobijer, koji nas je za (ionako malu) cijenu jedne stvari oslobodio svih – i vreće za spavanje i šatora i ruksaka – da ih ne moramo tegliti po gradu do večeri.

"Prošećite lepo Terazijama, pa na Kalemegdan; lep je dan. Nemoj da bereš brigu. Stvari će da vas čekaju dok ne dođete pre voza", govorio je "komšijskim" tonom.

Šećući po starim beogradskim ulicama, negdje između skadarlijskih kafana i knjižara u knez Mihajlovoj, nešto od tog stava, pa čak i govora, prešlo je i na nas. Beograd nas je osvojio i prije nego što smo se stigli opustiti. Imena koja sam upoznao čitajući o Ujevićevom boemskom životu dvadesetih godina dobivala su stvarne obrise, boju, glasove i mirise. Terazije, Kalemegdan... sve stara turska imena. Iako ih nikad nisam vidio, neka od tih mjesta postojala su u meni dugo – kao izmaštane slike, kao emocije posredovane stihovima.

Šećući Kalemegdanom zaustavismo se pred bistom Miloša Crnjanskog. Sjetih se njegovog *Rastanka kod Kalemegdana* i *Lamenta nad Beogradom*. Života razapetog između neimaštine i raskoši, boemštine i snobizma, Europe i Balkana, Crnjanski je pisao o lutanjima i seobama, ali je najveći bio kad je pjevao o Beogradu. U moju sliku ušća Save u Dunav utkani su njegovi stihovi.

S Tvrđave bacam pogled na vodu rijeka. Ovdje svršava rijeka mog grada, rijeka koja u svom toku nosi naše jutrošnje poglede iz tramvaja u smjeru sunca, koji se spajaju s ovima sada.

Beograd smo napustili kasno u noći, ispraćeni mirijadama svjetla. Još daleko u daljini uz klopot kotača u mislima nam je odzvanjalo jedno otegnuto "do viđenja". Pozdrav koji smo uputili susretljivim domaćinima. Do bugarske granice u kupeu se izmijenilo nekolicina ljudi. Jedan kojeg je kondukter stalno dizao s mjesta, jer je imao kartu nižeg razreda, a on se uporno vraćao, navodeći kao razlog gostoprimstvo "prema susedima iz Zagreba", bio je naročito raspoložen upućivati nas u stvari o kojima nismo ništa pitali.

"Kondukter je Crnogorac", komentirao je ustrajnost dugajlije s drukčijim naglaskom u uniformi.

"Iz Niša mnogo omladine odlazi letovati na Crno more. Ta, nije daleko." Pokazivao je očima na mlađi par koji se na vlak ukrcao ujutro. Oko nas su smjestili pet ogromnih kofera i torbi, kao da "na letovanje" nose pola svoje kuće, sa svim dekama, ručnicima, fenovima za kosu, priborima... Nepojmljivo. Naši ruksaci su sad izgledali kao zavežljaji za dnevni izlet.

Od Pirota do Dmitrovgrada raspredao je samo o Bugarima. Kad smo došli pred bugarsku granicu iskoristio je priliku još jednom zorno potcrtati razliku Srba i Bugara. Srbe je, činilo se, prikazivao lošima samo da bi druge prikazao još gorima.

"Mi Srbi smo lenj narod", započeo

Istanbul nikad nije bio isti, ali je uvijek u sebi znao zadržati naznake svojih prošlih života – bilo da je riječ o drevnim ostacima, sačuvanim silnim zdanjima i umjetničkim djelima, ili slikovitim prizorima iz svakodnevnog života pokrajnjih ulica s obrtima i trgovinom. U gradu koji povezuje Istok i Zapad, europski i azijski kontinent, te djelatnosti imaju istaknutu ulogu, i svjedoče o načinu života koji su bitno same uvjetovale.

je. "Ali ovi Bugari što vole da ne rade. Pogledaj ovaj kukuruz, visoke stabljike u cvatu, klipovi se lepo vide na njima. A sačekaj sada da vidiš bugarski kukuruz. Ista sorta, na istoj njivi – sad ćeš da vidiš!" Čim smo prešli granicu, doista, kukuruz na istim poljanicama bio je za pola metra niži, svjetlo-zelene boje, bez metlica na vrhu.

"Istu njivu", naglasio je, "s ove strane obrađuju Srbi, a s ove Bugari. Ti reci! To su ti Bugari: voleli bi da ništa ne rade, a da im pare padaju s neba. Oće leba bez motike."

Čak i nakon viđenja zaostale južne Srbije, Bugarska je djelovala poput Jugoslavije nakon rata – Drugog svjetskog. Kolodvori gradova kroz koje smo prošli izgledali su poput seoskih željezničkih stanica u kojima se brzi vlakovi ne zaustavljaju. Iz WC-a s neočišćenim čučavcima širio se nepodnošljiv smrad, štipajući ne samo za nosnice nego i oči. Ljudi su gledali namrgođeno i snuždeno, u odjeći iz osamdesetih. U vlak se baš ukrcavala skupina žena u plisiranim suknjama i vunenim vestama (po ljeti!). Bugarska je još uvijek ruralna zemlja, nisam nimalo sumnjao. Desetljeća života pod autoritarnim režimom u siromaštvu ne mogu nestati u samo deset godina, kao što se ni mentalitet i navike naroda, o kojem je govorio "naš sused", ne mogu promijeniti tek tako.

"Bugarska je imala jaku poljoprivredu i stočarstvo, kao nijedna socijalistička zemlja; izvozila je hranu", podsjetio nas je Bugar koji je nakon mijenjanja vagona u Dmitrovgradu zauzeo mjesto našeg sugovornika. Sve koje srećemo tako su pričljivi i otvoreni. Bugar je bio putovao s nekim Rusom, i iskoristio je priliku da nas kao domaćin počasti pivama u kolodvorskoj birtiji. U vlaku su već obojica bili pijani, nastavljajući piti vodku koju je Rus imao sa sobom.

"Sve je udesila privatizacija. Ljudi nisu bili spremni. Nisu imali sredstava" nastavio je objašnjavati.

Nisam točno znao o čemu priča, ali poljoprivredna mehanizacija u selima kroz koja smo prolazili neodoljivo je podsjećala na socijalizam.

Bugarov pajdaš Rus, koji je za to vrijeme pijano šutio, klimajući s odobravanjem, razbudio se na spomen socijalizma. Njegovim uključivanjem u razgovor nestala je i posljednja trunka suvislosti. Po njemu za sve je bio kriv Bush i Amerika.

"Evo ga!" vikao je. "Evo ga na – Americi i Bushu" derao se iz sveg glasa dok je okrenut prozoru skidao gaće i pokazivao guzicu, kao da prolazimo pokraj Bijele kuće, a ne njivama bugarskih seljaka. Tirada se nastavila sve do dolaska u Sofiju – na englesko-rusko-srpsko-bugarskom jeziku, već kako bi se komu od nas okrenuo, nudeći vodkom, i iskreveljeno psujući američkog "ubljudoka", kučkinog sina. Izlazeći na sofijskom kolodvoru u glavi su nam odzvanjale ruske pjesme, s kojima – pokazalo se – ni Bugar nije bio neupoznat, mada više melodijom nego stihovima.

Otkuda započinje Istok?, pitao sam se. U Beogradu, iz kojega smo hvatali noćni vlak za Sofiju, bio sam u iskušenju utvrditi da je već započeo. Beograd je posjedovao ona upečatljiva obilježja velikog grada koji živi na ulici, prisnije i intenzivnije nego mi, kao što sam već bio osjetio u Ateni. Veći je kaos, sve je šarenije, pomiješanije i slabije definirano; ljudi su neposredniji... Općenito, kao da je u svemu manje pravila.

Bezbrižna veselost s kojom smo ušli u glavni grad nije mogla popraviti prethodni dojam o zemlji – Sofija je kruna svega što smo i dosad vidjeli, samo što je Sofija za razliku od ostatka države očigledno ušla u tranzicijske promjene. O tome su najprije svjedočili brojni građevinski radovi. Trebalo nam je pola sata da se labirintom zaštitnih ograda, uskim pješačkim obilaznicama, iskobeljamo iz gradilišta u koji je bila pretvorena cijela kolodvorska četvrt. Radovi su opsegom više podsjećali na temeljito preuređenje nego na uobičajene ljetne renovacije. Između ruiniranih stambenih nebodera i jednako sivih, ali manje prljavih državnih zgrada iz "olovnih vremena" već su iznikle i poneke moderne staklene zgrade – poslovni prostori, ugostiteljski objekti i banke. U jednu smo i mi svratili promijeniti novce. Potpuna avangarda! Bankomati, uniformirani zaštitari, službenice u ustegnutim suknjama, klima uređaji, elegantna klijentela, sve kao na kapitalističkom zapadu; a vani – kako se odslikavalo na tamnim staklima – živi podsjetnici na radničku klasu, skučenost i sivilo života iz nekog drugog prostora i vremena. Grad je usto prepun monumentalnih socrealističkih spomenika, ne kakve smo mi imali, nego ogromnih, poput Matije Gupca u Stubici. U središnjem gradskom parku zapanjio nas je spomenik ruskim osloboditeljima. Široke gradske avenije pričale su istu priču: u kolonama sovjetskih Zaporožaca, Moskviča i Lada strše poneki dizajnirani gradski terenci.

Ali uz očite posljedice pretvorbe i privatizacije, u slici bugarskog društva prepoznali smo odlike Istoka. To nas je zanimalo! U svom tom tranzicijskom bastardstvu bio je prisutan onaj istočnjački duh koji se to jasnije osjeća što se dalje na istok ide. Čim smo zašli s glavnih ulica naletjeli smo na male i jeftine pečenjare. U njima uslužni ljudi, trgovačkog mentaliteta: "Kakvo, brat? Kebap i bira! Sega!"

"Davaj, davaj!" Načeti pivama nije nas bilo teško nagovoriti. *Kamenitza* i *Zagorka* najpoznatija su bugarska piva. Kebapi su dugački ćevapi, a đulbastije nešto poput pljeskavica, posluženih s lukom i kajmakom.

Osim zadimljenih uskih ćevabdžinica, naišli smo i na dosta usputnih pivnica, otvorenih recimo u podrumskim prostorijama zgrade, iz kojih je pipničar služio pivo kroz prozor iznad pločnika, gdje se sjedilo na malenim plastičnim stolicama. To je očito bio noviji izum poduzetnika, ali s istim istočnjačkim smislom za posao i organizaciju. Nakon što smo pronašli takva mjesta, u mondene komplekse s pozapadnjenom mladeži koja bi se, jedući europski *fast food*, radije razgovarala na engleskom nego zajedničkom "slavenskom", ušli bi čisto – *da i to vidimo*. Tu, usto,

Sultan Ejubova džamija

ni cijene nisu bile istočnjačke, nego europske.

Putovanje smo nastavili noću. U vlaku za "Истанбул". I taman kad smo pod topotom kotača uhvatili malo sna trebalo je izaći van i na carinskim šalterima obaviti "papirologiju". Svatko je osobno, s putovnicom i olovkom u ruci, morao ispuniti neke detaljne upitnike čije značenje nismo uspjeli dokučiti, ma koliko ga službenici iskazivali svojim povišenim i nerazumljivim govorom, živčano, kao da smo mi njih, a ne oni nas, digli iz kreveta. Turci!? Lica u uniformi nisu i ne mogu biti slika cijelog naroda.

U međuvremenu, u prolazu pored kupea, nagurale su se pijane bugarske prostitutke, upucavajući se nekom Francuzu kojem je zaspala djevojka. Jadan, sigurno je požalio što je pokazao da natuca ruski. Odlučili smo se opustiti. Sve su to čari putovanja na Istok, u koji se dolazi sporo i dugotrajno, a ne skokom s neba. Željeznicom, a ne avionom. I sama destinacija čini se daljom i vrednijom. A čovjeku se valja i pripremiti prije nego zakuca na nepoznata vrata, zar ne?

(...)

*

Prvi prizor Istanbula, iscrpljen noćnim meditacijama, ili njihovom nemogućnošću, naposljetku sam prespavao. Trenutak naglog, momentalnog prodora na Orijent, fizički označava izlazak vlaka iz duge okuke, popraćen bljeskom velegrada u daljini. Tako barem piše u putopisu na koji sam se i nesvjesno referirao. Propustio sam opisani trenutak, i Istanbul me zabljesnuo samim otvaranjem očiju, buđenjem iz sna. Iz jedne nestvarnosti ušao sam u drugu, onu na javi, a te su vrlo rijetke. Istanbul je svakako jedna od njih – današnji velegrad na obalama bosporskog zaljeva izgleda nije prestao biti ona orijentalna bajka iz "Tisuću i jedne noći", bajni Carigrad s bezbroj džamija i još više minareta, Lotijev grad harema i grobišta. Slika Istanbula iz daljine jedna je od najspektakularnijih. Grad se razlijeva po osunčanim azurnim rubovima. Dočekuje nas jutro u punoj slavi Sunca. Veličanstveni Istanbul. Dok je vlak jurio prema cilju upijali smo tu sliku – nikad ushićenije nismo gledali... "u istom smjeru". Otvoreni događajima, osjećajima, mislima... kao spužve čija svaka rupica predstavlja jedno oko, jedno uho, nos, vršak prsta, jezikov pupoljak... svaki naš znani i neznani receptor.

Istanbul je bio prva postaja putovanja za koje nismo znali kuda će nas odvesti. U desetak dana koliko smo u njemu proveli, svakim nas je danom uspijevao nanovo oduševiti. Najprije svojom ogromnom veličinom i jedinstvenim smještajem na tri kopnene mase porubljene morem. Stojeći na njegovom račvalištu – na južnom kraju Bospora koji spaja Crno s Mramornim morem, kao i na početku Zlatnog roga, dugačkog zaljeva koji se usijeca u njegov europski dio – grad se činio nepreglednim, gigantskim, u pravom smislu riječi. Kud god pružili pogled u vidokrugu se uvijek nalazi pet, šest ogromnih džamija s brojnim minaretima. Na plavičastom horizontu iz daljine se ne može dokučiti kojoj silnoj mošeji pripada koji minaret. U takvim trenucima Istanbul se pokazivao kao Orijent kakav smo samo zamišljali! Kad zamre dan i oživi noć, grad zasvjetluca milijunima šarenih stakalaca, sasvim u nedogled, na sve strane. Konture grada obasjane mjesečinom ostavljale su nas bez riječi.

Dojam o beskrajnom Istanbulu potkrijepili smo i dalekim cijelodnevnim izletima. Prešli smo Bospor u Aziju, ukrcali se na brod, plovili satima na udaljene otoke i do crnomorskih obala, penjali se na brda, ali gradu nigdje nismo nazreli kraj. Megalopolis je progutao sve okolne gradiće i naselja; rubovi su mu vidljivi tek na satelitskoj snimci.

Kako uopće upoznati ovakav grad?, pitali smo se. Na nekom vidikovcu, brdu ili kuli, činilo se, možemo provoditi sate jednako bogato, kao i u

bilo kojoj od znamenitosti prepoznatljivih silueta.

Ubrzo smo shvatili da ne vrijedi žuriti. Zapravo nismo bili sposobni ubrzano, poput turista, obilaziti atrakcije s istim itinererom preporučenim u vodiču. Zadovoljenje vlastitih potreba, znatiželja i ukusa, u nenametnutim ritmovima dana, postalo nam je jedinom niti vodiljom. Ma koliko dojmovi i promjene bili novi i intenzivni, opuštenost iz zagrebačkih parkova prenosili smo u novi ambijent.

"Svake večeri možeš nas zateći, kako – kao dobri orijentalci – sjedimo pod platanom jedne turske kavane i pušimo nargile. Ili posjećujemo kazalište "kineskih sjena", pa uživamo u Karagezu. Ne uzbuđujemo se ničim, a politika za nas i ne egzistira", potcrtao sam odlomak u Lotijevoj *Azijadi*, koji je pogađao upravo naše prilike i raspoloženje.

U desetak dana upoznali smo većinu znamenitosti u historijskom dijelu grada – džamije, crkve, palače, muzeje, bazare, parkove – otkrivajući usput i mjesta s osobnim značenjem. Prvo među njima bio je svakako Lotijev Ejub, "sveto predgrađe Stambola".

*

Prostrt na padinama na dnu Zlatnog roga, Ejub je jedno od najsvetijih mjesta u Turskoj, gdje je pokopan Muhamedov stjegonoša po kojem četvrt nosi ime[1]. Iznad džamije koja udomljuje njegov sveti grob u svakodnevnoj vrevi vjernika, uz brdo i preko njegova vrha, vijuga groblje, posuto stoljetnim čempresima i grobovima. Ovdje je život Pierrea Lotija "našao svoj neobičan i dražestan okvir". "Mnoge noći sam", piše Loti, "prolunjao na ovim grobištima i učinio dosta poznanstava". Veza s prelijepom Čerkeskinjom iz harema učinit će ga piscem, i označiti za svagda. Roman *Azijada* opisuje Lotijevu ljubav kroz niz momentnih slika bez prave radnje, zabilježenih u obliku dnevničkih bilješki i pisama. Pun je melankoličnog raspoloženja starog Stambola, koji zaljubljeni Loti opisuje s naklonošću i simpatijom kakve gaji i prema prekrasnoj djevojci Hatidži, romantički preimenovanoj u Azijadu. U

Lotijeva ljubav prema Azijadi, djevojci iz harema, prvoj od stotina "pikantnih" ljubavnica, čije je ime istetovirao na srcu i nosio ugravirano na prstenu, prelijeva se u romanu s ljubavlju prema Istanbulu – Konstantinopolu, u kojem je Loti upravo cijenio čari istočnjačkog života, posebnosti "Orijenta koji je još ostao Orijent". Ta različitost (najjednostavnije kazano) je zanimala i mene. Zato sam odavna htio putovati Istokom, a ne Zapadom, kojem sam osjećao da pripadam tek igrom slučajnosti.

Lotijevoj ljubavi prema Turskoj i Carigradu miješa se sva egzotika i erotika sjećanja na djevojku. Opisi Istanbula su neraskidivi od uspomene na Azijadu, koja je sama dio erotske privlačnosti grada.

Priča me sada još više fascinirala. Nakon krstarenja i ljubavnih avantura po južnim morima i Senegalu, Loti je na engleskoj korveti uplovio u Tursku. U Solunu je upoznao mladu ženu koja će kao jedna od Turčinovih supruga za njim stići u Carigrad. Preselivši se iz Pere, carigradske četvrti za strance, na konzervativni turski Ejub, Loti je preuzeo i lokalnu odjeću i turski jezik, stopivši se sa egzotičnim životom carske prijestolnice. Ono što je isprva izgledalo samo "opojenost fantazije i sjetila" dolaskom Azijade postat će strast koja će mu prožeti život. Azijada i Istanbul, ta dva nerazdvojna imena, ostat će s njim do kraja života. Premda će kasnije oploviti gotovo čitav svijet i napisati desetke knjiga iz svih krajeva kugle zemaljske, u kojima neće manjkati ni ljubavnih susreta, Istanbul je ostao stalno prisutan u njegovom životu, i kao destinacija i kao tema knjiga (njih sedam) – od prve *Azijade* do posljednje *Vizije Orijenta*.

Pierre Loti je zadro u dubinu Istanbula kao u srce svoje voljene, neprežaljene Azijade. Tko je mogao bolje od njega, nama i samima zaljubljenima, otkriti "le coeur secret" Istanbula. Njegov vidik s Ejuba otpočetka je, shvatio sam, bio i naš: "Beskrajno obzorje mirno je i čisto. Iznad čempresa vidim sjajno korito: Zlatni rog, a sasvim na visini siluetu orijentalnog jednog grada – Stambula. Minareti i visoka kubeta silnih mošeja ocrtavaju se na nebu, punom zvijezda, na kojemu je zapeo svojim šiljkom srp mjeseca. Sav horizont izrezuckan je kubetima i minaretima koji se lako ocrtavaju plavičastim svojim obrisima u bljedilu noći. Velika kubeta, koja natkriljuju mošeje, izdižu se u nejasnim bojama sve do mjeseca, izvodeći u mašti dojam gigantnosti."

Na vrhu Ejuba, ponad groblja, stoji Lotijeva kuća. Danas je to suvenirnica pored caffea koji nosi njegovo ime. Desetak fotografija uokvirenih na zidu, koje posjetitelji zabavljeni ispijanjem čaja s pogledom na Zlatni rog i ne primjećuju, podsjećaju na slavnoga stana-

[1] Abu al-Ansari došao je u Konstantinopol s arapskom vojskom tijekom prvog pokušaja muslimanskog osvajanja grada, te je nakon smrti u njemu i pokopan na vlastitu želju. Sedamsto godina kasnije, u vrijeme turskih osvajanja, njegov je grob otkrio Ak Šemsuddin, duhovni mentor Mehmeda II., koji je nakon zauzeća grada na mjestu Ejubova počivališta dao podignuti mauzolej i izgraditi džamiju Eyüp Sultan. Bio je to prvi veći džamijski kompleks izgrađen u Istanbulu. Eyüp je postao sveto mjesto pa su mnogi osmanski službenici tražili biti ovdje pokopani.

ra i Istanbul iz njegovog vremena. Na jednoj Pierre Loti s karakterističnim brkovima u civilnom kaputu stoji pored jednostavnog nadgrobnog spomenika kakvih je ovdje na Ejubu tisuće; ispod piše "groblje palače Top Kapi". Stojim pred slikom i u glavi odmatam priču: Azijada je, kao što je Loti i predosjećao napisavši roman s tragičnim svršetkom, preminula, i pokopana je na haremskom groblju, na kojem ju je Loti, par godina poslije, propitkujući se o njenoj sudbini, naposljetku pronašao. Grob je od tad postao mjesto njegovog hodočašća pri svakom povratku u Istanbul – u grad koji "jao", uzviknut će, "svakim danom postaje sve običnijim mjestom, profaniranim svima sada prisutnima".

"Obično mjesto! Zar doista?" čudili smo se. Umiljeni Lotijevim raspoloženjem iz romana, nama je Istanbul mogao opijati osjetila orijentalnim čarima, kao da suvremenosti ni nema. "Mošeja se utiskuje u mošeju, a kubeta i minareti njihovi svi su se ispremiješali" – zar to još uvijek nije tako, pitali smo se. Pogledima i dojmovima jednog jedinog dana u Istanbulu mogu se, činilo se, čarolijom obasjati tjedni, mjeseci običnih života.

Stare fotografije otkrivale su, međutim, kako je bilo nekad, sasvim precizno odgovarajući Lotijevim opisima. Šumsko zelenilo borova i čempresa dijelilo je seoski Ejub od grada na početku Zlatnog roga koji je, onako naguran, zbijen, u crno-bijelom, iz daljine izgledao slično kao i sad. Seoske džamije, kavane i bazar muslimanskoga Ejuba pohodile su žene u čadorima i ozbiljni derviši. Sultanova džamija isticala se mramornom bijelinom iz pozadine mrkih antiknih šuma. A iza zavjese njenog svetišta "nije još nijedno kršćansko oko moglo doprijeti". Danas su pak sve progutali crveni krovovi i ispresijecale ceste; Zlatnim rogom umjesto klizećih kajića brazde teški željezni brodovi. Izgled i ponašanje ljudi da se i ne spominju...

Bacajući pogled iz prošlosti na ovamo današnji je Istanbul postao Europa. To će u svojim kasnijim posjetima gradu Loti sve više primjećivati. Mi Istanbul nismo imali s čime usporediti, i on je za nas predstavljao "vrata Orijenta".

Ono što poznajemo otprije, i podsjeća na naš svijet, u kontekstu nečeg novoga i drukčijeg (poput turskog Orijenta), naprosto nismo bili u stanju primjetiti.

*

Obavještenja iz putopisa na koje smo se kao putnici ugledali bilo je lakše povezati s našim viđenjima, ali tim više nas je kopkalo koliko se "grad s Bospora" uistinu mijenja – koliko je "Istok ostao Istok", kao što je to Loti govorio. Istanbul iz vremena hipijevskih *overland*ranja, opisanih u putopisu iz 70-ih, činio se također drukčijim, iako je u bitnome morao ostati isti. Promijenio se način putovanja, kao posljedica promjene pristupa, koji je sve manje romantičko-pustolovni, a sve više komercijalno-potrošački. Promijenio se i profil mladih putnika: današnji *backpackeri* mnogo manje oblikuju neku putničku scenu nego su to činili *overlanderi*.

Od Lalinog Puding Shopa, legendarnog overlanderskog okupljališta iz starog putopisa (prikazanog i u filmu *Orient Express*) ostao je još samo naziv. Na reputaciju iz šezdesetih i sedamdesetih podsjetile su nas tek novinske stranice zalijepljene na zidove lokala. Izgled mjesta se promijenio koliko i klijentela koja je tu sada zalazila ručati ili večerati. Umjesto rižinih pudinga i mladolikih putnika, modernih nasljednika tragalaca iz šezdesetih i sedamdesetih koje smo se potajno nadali naći, naišli smo na standardni *mid-range* restoran, koji svoju popularnost više od svega toga duguje dobroj lociranosti.

Koliko se u Lalinom restoranu prošlost Istanbula činila izgubljenom, toliko se u drugim mnogo starijim mjestima doimala prisutnom i živom. Sasvim razumljivo: mode brzo prolaze i nestaju, dok tradicija ostaje, teško promijenjiva i ustrajna. Lalin restoran, nekad prljavo hipijevski a danas uglađeno turistički, izraz je i proizvod moda koje prolaze i dolaze, dok izgled ili običaj nekog tradicionalnog samostana ili hamama ostaje prepoznatljiv, i u izravnom doticaju s prošlošću, čineći duh starine vrlo stvarnosnim.

Priča o Mevlevijskoj tekiji na koji smo slučajno nabasali govorila je upravo o tome: o postojanju prošlosti u sadašnjosti. Uz glavnu ulicu u Beyogluu (bivšoj Peri) skrivene su razne džamije i tekije, od kojih mnoge još održavaju stara bogoslužja, i nisu tek nijeme uspomene iz prošlosti. Stara tekija mevlevijskih sufija sjajan je kontrapunkt tom modernom dijelu grada, s pomodnim jazz barovima, restoranima i atraktivnim trgovinama. Smještena u sjenovitom dvorištu, tako blizu, a ugo-

đajem tako daleko od urbanog života Istanbula, privukla nas je mirnoćom kakvog zaboravljenog groblja. Vrteći derviši, sljedbenici mističnog pjesnika, utemeljitelja derviškog Mevlevijskog reda, koje je Ataturk odavno zabranio, ovdje još uvijek jednom tjedno izvode svoj ritualni ples. U Turskoj nije rijetkost vidjeti reklamne plakate za vrteće derviše, ali jedino je ovdje – poučili su nas – njihov ples izraz pravog religijskog uvjerenja, a ne tek talenta profesionalnih plesača.

Tradicija ovog reda smatra se tajanstvenim izvorištem Gurdjiefffljeva učenja. Enigmatični mistik živio je neko vrijeme u blizini Mevlevi tekije, u kojem je, kažu, često nazočio obredima vrtećih derviša[2]. S istanbulskom Mevlevihanom Gurdjieff je bio u snažnoj duhovnoj vezi. Nedjeljnu večer smo, bez puno razmišljanja, rezervirali za nastup fascinantnih derviša. I nismo požalili!

Ovakva saznanja i doživljaji činila su nam šetnju nekadašnjom Perom još intrigantnijom; u tim zavinutim sokacima starih, danas obnovljenih pročelja, otkrivali smo značenja adresa koja ne znaju ni njihovi stanari. Pohođenje neuzbudljivih kutaka gradova i hodočašća na mjesta koja su mi osobno zanimljiva, najčešće u svezi omiljenih knjiga i filmova, postalo je bitnom karakteristikom mojih putovanja. Ako se pisci – razmišljao sam – iz svojih iskustava uvijek trude izvući ono najzanimljivije, ono zagubljeno u gomili doživljaja i podražaja, što većini ostaje nevidljivo, onda je tajna putopisca u tome da što više putuje po svom nahođenju, a što manje po preporuci bedekera.

*

Istanbul nikad nije bio isti, ali je uvijek u sebi znao zadržati naznake svojih prošlih života – bilo da je riječ o drevnim ostacima, sačuvanim silnim zdanjima i umjetničkim djelima, ili slikovitim prizorima iz svakodnevnog života pokrajnjih ulica s obrtima i trgovinom. U gradu koji povezuje Istok i Zapad, europski i azijski kontinent, te djelatnosti imaju istaknutu ulogu, i svjedoče o načinu života koji su bitno same uvjetovale.

Kroz prolaze uličnih labirinata prepunih trgovina odjekuju oštri zvuci i mirisi. Roba je prostrta preko rubova nogostupa, bez ikakva ograničenja u vrsti i cijeni. Vezeni i tkani šalovi, sagovi i ćilimi, ručno izrađeni bakreni i brončani vrčevi, lula s puhanim staklom; instrumenti: žičani, duhački i udaračk... Roba koja se ne viđa nigdje drugdje. Rukotvorine nepoznatih imena i svrhe. O bojama, zvucima i mirisima istanbulskog bazara teško je govoriti pobrojavajući. I ako nije sinesteta, čovjek ima iskustvo nevjerojatnih osjetilnih asocijacija. Preopterećeni silinom dojmova mir smo nalazili u obližnjoj Yeni džamiji: u hladu ogromnih kupolastih svodova, na mekoći ćilima, mogli smo se ugodno opustiti i okrijepiti. ("Yeni" znači "nova". Samo u Istanbulu džamija stara preko 400 godina može biti nazvana novom.)

Osim vizure stari grad je još u koječemu ostao isti. Onakav kakav su opisivali stari francuski umjetnici i pjesnici, boraveći u srcu Konstantinopola, u slavnoj historijskoj četvrti Pera, na drugoj strani Zlatnoga roga. I kao što mi razmišljamo o onom što su oni mogli doživjeti, upoznajući sadašnjost i prošlost grada, tako su i oni izražavali čeznutljive sentimente za nekim tada prohujalim vremenom. S obzirom koliko je Istanbul i danas (nama) tradicionalan i egzotičan, izgleda nam nemoguće pojmiti za kakvim su to minulim čarima Istoka žalili stari sanjarski putnici, poput Pierrea Lotija koji se ovdje – sto godina prije mog rođenja(!) – "igrao" efendije s fesom i kaftanom. Riječ *eski* (drevan), koju Turci uvijek izgovaraju s velikim poštovanjem, tada se nije odnosila samo na građevine što će postati turističke atrakcije, nego i na stare običaje, stara odjela i sukna koja je nosio običan puk njegujući "prošlost, nepokretnost i stagnaciju". Pa ipak, Loti se žalio na europeizaciju, koja će zapravo početi tek poslije njegove smrti, gotovo pola stoljeća kasnije, s dolaskom 'oca moderne turske države' te iste godine na vlast. Stari Istanbul iz doba filozofskog i pjesničkog okrića Orijenta nestao je, bez sumnje, u dvadesetom stoljeću, ali ono što je ostalo još podsjeća barem misliti na to. Pitanje je kada će ovo novo, 21. stoljeće, kao potezom gumice, izbrisati i te posljednje tragove, koji još podstiču na maštanje o Lotijevim romanima?

Za to je valjalo podignuti još prašine s puta. ■

(...)

Ulomci iz naslovnog poglavlja neobjavljene knjige "Dodir Orijenta"

Juraj Bubalo rođen je 1976. u Zagrebu. Život putnika započeo je tijekom studija filozofije i sociologije, obilazeći najprije europske a zatim i azijske zemlje. Vođen pustolovnim duhom i istraživačkom radoznalošću, u posljednjih je petnaestak godina proputovao razne predjele južne i jugoistočne Azije, Bliskog istoka i Afrike. Od prvog velikog puta u Indiju i Nepal ima naviku pismeno (i slikovno) oblikovati svoja putovanja, bilježeći susrete s drugim ljudima i krajevima, kako bi u njima, povrh saznanja o svijetu u kojem (se) živi, otkrivao vlastita unutarnja značenja. Na svakom je putovanju poklonio i dobio djelić sebe. Osim putopisa, piše eseje i stručne članke iz područja filozofije, sociologije i umjetnosti (*Filozofska istraživanja*, *Hrvatski filmski ljetopis, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine).* Autor je izložbe fotografija "Druga lica Trećeg svijeta" i knjiga *Put Indije* (2007.) i *Sto dana Azije* (2011.). U pripremi za tisak mu je i nova knjiga putopisa *Dodir Orijenta*. Radi kao profesor u Zagrebu.

[2] Kao mnogi umjetnici i filozofi svog vremena i G. I. Gurdjieff inspiraciju je tražio i nalazio u osmanskom Konstantinopolu. Prije nego će napisati *Sve i sva*, Gurdjieff je 1920. godine u pratnji nekoliko sljedbenika prepješačio obalu Crnog mora i došao u Istanbul, gdje je otvorio Institut i ostao živjeti godinu dana (na Yemeneci sokaku br. 13).

ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR KNJIŽEVNI PODLISTAK • GODINA II • 2013. • BROJ 6

BEHAR

broj 6 | KNJIŽEVNI PODLISTAK | 2013.

SADRŽAJ:

Ismet Rebronja: ***Slovo sliveno stravom*** • **Jasna Šamić:** ***Na postelji od sna*** • **Darko Cvijetić:** ***Kada sam glumio Raskoljnikova u Pozorištu Prijedor*** • **Enes Topalović:** ***Kakav si ovo sat poklonio mi Oče kad kazaljke idu naopačke*** • **Mara Matočec:** ***Budimo ljudi, priznajmo čovjeka čovjekom*** • **Sead Husić Beli:** ***Čovjek koji piše priče*** • **Ajka Tiro Srebreniković:** ***Ključevi avlijskih vrata*** • **Naval al-Saadavi:** ***Zejna***

Poezija i glazba žive u ljubavi

Sead Begović

Često sam se pitao: Kako pjesma, i riječi u njoj, mogu *uskrsnuti*? Da nisu izgovoreni i napisani ututanj i da nisu izlišni govor. Treba im svakako udahnuti smisao, ali i glazbu, neki pokret (gestualnost pa čak i ples) te sliku (kroz neki grafizam i formu, koji iziskuju glasovnu modulaciju pri izvođenju, odnosno govorenju i recitiranju) – da budu nešto više od treperenja lišća. Ruski su formalisti muzičnost riješili (otkrili) metodološki proučavajući književnost, odnosno, poručili su nam kako iz amorfnog jezičnog materijala i automatizma naše percepcije prijeći u prvobitnu čistoću jezika, a da on nije samo kreativno mucanje. Poučili su nas da zvukolike riječi odista mogu pridonijeti nekom emotivnom skladu.

Dadaistička pobuna također unosi, putem svojih parola, nešto više od proklamiranog «ništa, ništa, ništa». Dokaz tome su njihove verbalne eksplozije koje same po sebi i u sebi sadrže ritam sinkopirane muzike. U sličnom jezičnom duhu nastavlja i francuski nadrealizam koji traga za skrivenom stvarnošću. Njegovo «spontano funkcioniranje duha» nalik je na šamanski ples, koji otkriva pojedinačnu podsvijest, pijanstvo, san i ludilo u igri spontanog otkrivanja misli, ili pak dječje *tepanje* koje ponekad izražava najčudesnije slike popraćene glasovnim sadržajima i melodijsko pokretnim elementima. Najdojmljivije duhovne odrednice uvijek su udružene s melodijom (harmonijom) i ritmom koji će neposredno djelovati na njihovu cjelinu. Dakle, sve su to neki od dokaza da je glazba u poeziji njen istinski život.

Instrumentalni kompozitor traži poeziju, a pjesnik je u stalnoj potrazi za muzičkom ljepotom u svojoj poeziji, ne bi li izbjegao izričajnu suhoću. Muzika i poezija zaista jesu kaleidoskop blagih prijelaza i oštrih kontrasta koji nas iznenađuju emanacijom stvaralačkog duha. Nešto slično događa se i u plesnoj umjetnosti koja će zadobiti na svojoj poetičnosti tek kada je tijelo uštimano kao instrument i tada začaranost proizlazi iz dubljeg razumijevanja plesnog jezika – kao tonska, govorna i gestualna euritmija. Zajedno, oni čine vokovizualne afekte i senzacije. Vjerojatno je najljepša poezija ona koja se može u duši čitaoca i slušatelja odsvirati kao na klavijaturi. To nije zastupanje i *trpno* stanje vezanog stiha već harmonično blagoglasje triju već rečenih umjetničkih opita. U žilama glazbe i poezije teče istodobno vidljiv i nevidljiv svijet, apsolutni ideal davanja i primanja koji se opire pljesni i bolećivosti svijeta.

Čini se da je prošlostoljetna pjesnička avangarda imala više smisla i osjećaja za intenzitet, stihovni tempo, pauze, mimiku i uopće za kinetiku jezično poetskog izričaja. Tome u prilog išla su različita ponavljanja, asonantno aliteracijski sklopovi, grafička rješenja, retoričke figure (kao što je lipogram, namjerno autorovo odricanje od pojedinih slova), zatim, uporaba riječi koje su izgubile pojedinačno praktično značenje (primjerice: «Haj, hoj»), usklađen rimarij, eliptičnost i intenzitet osjećaja u žestokim i smirenim kadencama. U tom smislu treba posebno izdvojiti naglasno akcenatske spone u onomatopejama, dužinama, a zatim i riječi koje hrle svom označiteljskom klimaksu i kada je ritmično glazbena potka jača od one smislene. No, glazba nije, naravno, neodvojiv dio identiteta osnovnih odlika moderniteta. Ove stilske označnice, utkane u šansonu, također mogu unijeti jezično uraganski ritam.

Slikovno-glazbeni tempo osjeća se i u pjesmama u prozi kada glasovne cjeline nose neku arhiosjećajnost, usplahirenost i prividnu ravnotežu između riječi. Naime, ako se neke pjesme mogu s lakoćom uglazbiti, a neke otplesati, to znači da se lirska pjesma pretvara u akciju, u slikovit opis s labavim gramatičko formalnim obvezama, u melodiju, i tada jezična sistematika postaje dio glazbene sistematike. Začudo i složeni egzistencijalistički temati, motivi i sadržaji mogu zadobiti glazbeno izvedbenu intonaciju spremnu za *stage*.

Uostalom, svaka izgovorena pjesma i pojedina riječ rođena je sa zvukom, budući i da vrednote govornoga jezika, u svojim afektacijama, mogu biti izrazito muzičke. Bez ikakve ironije to je, primjerice, svaki plač i jecanje s neartikuliranom i izmještenom sintaksom. Ako je znakovitost prirode upravo u sveprisutnim muzičkim tonovima, tada postoje i neslućene mogućnosti kreativnog mozga koji uočava i pristupa muzičkoj vivisekciji takvoga okoliša, koji se glasa, diše, trza, urušava, šušti, grmi, eruptira, škripi, cvili, zavija, mrmori, šapuće i tako dalje i tako dalje.

Poezija i glazba zaista žive u ljubavi, stoga je i moje najljepše otkriće poetske glazbe onaj trenutak, kada se probudim noću, i kada slušam disanje supruge Zlate, dok ona spokojno spava. ■

Ismet Rebronja (1942. – 2006.)

Slovo sliveno stravom

Ismet Rebronja rođen je 1942. godine u Goduši kod Bijelog Polja. Umro je 1. svibnja 2006. godine. Njegova poetska avantura kretala se u pravcu stroge ekonomije riječi: govoriti što manje – izreći što više. Pjesme mu odišu životom neobičnih bića i predmeta koji u sebi uvijek kriju neslućenu simboliku i šire vremenske prostore koje on približava suvremenosti tako što ih oslobađa njihovih okamenjenih značenja. Tako oživljeni i modificirani pjesmovni inventar postat će medij za lirsko kazivanje i viđenje. Rebronja je imao, slaže se književna kritika, povišeni smisao za aktualno, specifično poimanje historijske svijesti bez patetičnog lamentiranja. Dapače, koristio je paradoksalnu i ironičnu distancu – smatrao je da historija balkanskog tla ima neke zakonitosti koje se odnose i na historiju bošnjačkog naroda. Vrijeme prošlo i vrijeme sadašnje on je naprosto stopio u jedno. Smatrao je da su mitovi prelazili s jedne ličnosti na drugu, ali se ishod historije kretao u jednom pravcu koji se mogao predvidjeti, ali je istom bio i nepredvidljiv, kao što su to, uostalom, bile bošnjačke kušnje u dvadesetom stoljeću, kada je njegov narod bio izložen surovom i bespoštednom uništenju. Objavio je zbirke poezije *Knjiga rablja* (1972.), *Izložba* (1976.), *Gazilar* (1978.), *Sreda i Sreda kći* (1983), Paganska krv (1984.), *Keronika* (1990), *Jesen praznih oraha* (1996.), *Kad forminga ne dosvira* (2003.) i *Manus labor* (2004.). Objavio je dvije knjige priča: *Beli unuci* (1986.) i *CI priča* (1993). Sačinio je Antologiju bošnjačke poezije u Srbiji i Crnoj Gori *Latice primule* (2004.), a objavio je i zbornik bošnjačkih narodnih izreka *Budi nešto da ne budeš ništa* (2005.). Od 1972. godine živio je u Novom Pazaru gdje je do penzije radio kao novinar.

Sead Begović

Smrt pijetla

Umrla je mala zora
S raširenim krilima
K izblijedelom nebu
Pa sad u sobama
Napunjenim mirisom
Iz sanduka
Kukuriječu male kutije.

(1959)

Trešnje

Molile su nebo za dohvat zvijezda,
Umjesto plodova,
Sazviježđa umjesto grozdova.
Molile su za porast
Dječjih snova,
A djece previše.
Pa su tako ostale
U nebo gledajući,
Bez zvijezda plodova.

(1959)

Djetinjstvo

Noću slutim kiše iz oka,
A ono misao neka duboka
Iz sna me probudi:
Da će kroz prozor ući ljudi.
Pa gledam u daleke zore,
Koje se začas zabožure,
O, kuda se tako žure
Crni ljudi na prozore.

(1959)

O vi ždrali

O ždrali,
Na nebu vas
Vidim kao sjeni
Ove jeseni.
O ždrali,
Da li
Ste za put
Tek saznali.
Ili ste još
Prije, o ždrali,
Zlo neko
Već prepoznali.
Ili su vas samo to,
O ždrali,
Morski vali
K sebi pozvali.
Niste li, o ždrali,
Negdje zvijezdu
Ukrali, a čuvari
Bili zaspali.
Jeste li putom, o ždrali,
Za nož onaj saznali,
I da nož su pastiri
Namjerno zabadali.
Samo da biste se vi, ždrali,
Gore raznizali,
S neba pali,
Uz jaremičak zaspali.
Jeste li vi, ždrali,
Doznali
Gdje ćete noć laku
Biti na konaku.
Hoćete li se ikad, ždrali,
Vratiti kraj jezera

Gdje su vaše, o ždrali,
Gnijezdo poharali.
Imate li vi, o ždrali,
Za drum karuca i kari,
Za vodu nebesku
Mostove i tari.
O, vi ždrali,
Gdje ste noćas stali,
Jeste li
Na nebu zaspali.

(1960)

Tri ane

sanjam žute snove i crne devojke
dođu mi tri ane
u jednu se zaljubim
ne smeš nositi crvene rukave
kaže crna ana
ovde je opasno
kaže crvena ana
moraš pribeći zaštitnom bojenju
kaže žuta ana
ko se za nas interesuje
mi rado izlazimo u susret
kaže žuta ana crvena ana crna ana

(1961)

Slovo sliveno stravom

Našla je sestra moja,
Ležeći potrbuške
Kraj kruške s osoja,
Zrno olovno s puške.
I priča kako je bilo:
Prvo se tijelo raspalo
Jer ga je olovo ubilo,
A zrno eto ostalo.
I kosti nekud nestale
Il zaoralo ih neko ralo,
Tice mu ga znale,
Al olovo eto ostalo.
Potom se iz prikrajka
Sad zbiva ovo:
Rastopi zrno majka,
U tajno pretvori slovo.
I čita ona strave
Iz onog slivenog slova,
Obrće oko glave
Vuka i pse od olova.

Strava se nastavlja time
Kad majka posve zanesena
Pročita poginulog ime
Sa slova slivena.

(1962)

Rafet spava

Magla nečije čelo steže ovo veče
Kiša ulazi u jezivi grob mog brata
I nešto počelo njegovo telo da žvače
I ono mesto na licu gde sam ga poljubio
Prvi i jedini put a vek beži
Tvoja bašta i cveće ponovo kisne
Samo majka ponekad noću vrisne
I moli da je jesenas lepo da je sinu dobro
Dođi brate jedno jutro malo
Kupio sam ti novu sviralu
Ti nisi umro

(1968)

Tek rođen čovek

U žitu kolevka
Majka žnje
Crno se svija
Već spava
Samo repom dodiruje usne
Dete misli
Majka sisu prinosi
I spe
Zmija i dete
A majka žnje

(1972)

Preći preko Lima

I
Lim ima boju ukvarenog testa. Lim je
opštost vode. Besciljna količina. Postoje
i takvi ljudi koji u vodi limskoj vide
svadbe riblje, glave ludačke, šoferske.
Drugi pak ne mogu Lim da premoste, jer su
lađe uklonjene, lađari zaspali. Ima lađara
koji su zaboravili da su lađari i lađara
koji su nestali.
Ja nikako da pređem na drugu obalu Lima.
Ne dozvoljavaju mi krečari, predmeti, sedi
profesori, konjokradice, mutavci, krda,
vikači,
hajkači koji izgone zveri,
a one beže iznad lipa, iznad njiva.
Pokušavam da preplivam, ometaju me
belouške,
čak i otrovnice
Molim lađare, lađara nema,
neki su otišli na more.

II
Kako preći Lim, pitam goniče,
pitam kiridžije,
prodavce duhana, prodavce soli pitam,
proizvođače brezovih metli
sa trgova gospodskih,
svirače, kradljivce zvona, čuvare stada pitam.
Kako preći Lim.
I niko ništa neće da mi kaže.
Neće da kažu konjanici, trkači, kočijaši,
drvoseče.
Neće da kažu skupljači fotografija
za uveličavanje.
Neće karavlasi, niti njihove igle, brdila, sita,
vretena, njihov majmun.
Neće da kažu zadružni čobani,
neće merino ovce, neće.
Neće sveštenici, neće upravnik pošte,
sef neće,
kancelarije neće.
Vodeničari neće. Lim ne mogu da pređem.

III
Neće.
Neće
svadbari,
Nemci,
neće
kumovi s Rudeša, neće,
iznose so i krevete iza baraka,
iznose olovo, žicu, otpad,
nose kućama,
grade avliju.
Neće rođaci s Taluma, smiruju žene
što psuju mustaće bajraktarske,
oficire stare stajaće vojske.
Neće
prosilje devojačke,
zavrzlame.
Niko ništa
neće.

IV
A Lim je opštost. Kako da pređem
na drugu obalu.
Da uhvatim kobilu za rep, pa da pređem,
al vlasnici kobila besni, viču:
Ista je ista... kao u carice kao u magarice!
A Lim je opštost, potajna filosofija,
čaša vode
Aleksandra Makedonskog,
rakija svadbarska,
farmersko mleko.
Lim je
Lim. Izgore Lim!
Ali kako da pređem Lim. To more morsko.
To čudo svetsko.
Taj Lim.
Ako pređem Lim, mogu da postanem moler,
bagerista, skretničar,
da imam kapu državnu, kapu kapsku,
ako pređem.
Mogu da budem činovnik, pisar, limar,
mogu da budem pisac,
mogu da idem u Nikšić na festival,
mogu berač da budem grožđa, pamuka,
al ne da neko čudo,
ne da Lim da prođem.

V
Preko Lima ima srna,
svile, prekrivača.
Preko Lima su bile seče šuma, akcije,
zajedničke livade.

Otuda su dolazile ekipe zaprašivača
diditijem,
uništavači vašaka,
viška, gamadi,
otuda su dolazili dobrotvori,
vakcine, grip i boljke.
Otuda su se raspitivali za koze,
brojali stoku.
Lim je opštost.
Majke uvek plaču kad se preko Lima ide.

VI
Jer može da te neko udavi, zakolje,
napravi sapun od tebe, i to rade u gradovima.
Odseku kosu, prodaju, kao kod nas repove
konjske,
mogu od tebe da naprave četku,
od kostiju tvojih češalj,
od kože kačket,
jer po varošima svašta rade,
naročito ljudima koji prvi put Lim prolaze.

VII
Može svašta da bude čoveku,
ako pređe preko Lima.
Može da se postane čovek,
al meni se ne da.
Od mene nikad čoveka:
Kus pijetao pile dovijeka!
A preko Lima ne daju,
il ja ne smem. Ne znam šta je,
koja tuga,
koja bruka.
Preko Lima imam kapu,
imam baklju.
Preko Lima mnogo guščijih pera,
sve u slavu toponima.
Preko Lima ne može se!

(1974)

Otkosi

Izlaze dve žene Sreda i Sreda Kći
Grabulju jednu i drugu
Oko Potajnice plaste
I plast raste miču se jeleni
I stada koza griva konja
Deca bez ijedne kraste
Silazi Sur Smuk i svija se
Iz grla vatrom guši stog
I brat njegov Sur Os
Sur Os krilom zgrće
Ljude i leske i krd
Sve prekriva ruj i žar
Za ručkom Sur Smuk i Sur Os
Služi ih Sreda i Sreda Kći
Ispod zove deca boluju krastu po krastu
Zduhači idu tragom drvenih mapa
U peni Sur Smuk i Sur Os
Ukraj drena pomol dece iz otkosa

(1980)

Budi slijep

Ne gledaj u
Vatru,
Mogu negdje
Selo da zatru.
Može negdje
U gori
Lane
Da plane.
Ne gledaj
U vodu,
Mogu oči
S ribom da odu.
Ne gledaj lisici
Lice,
Može uzeti
Trepavice.
Ne gledaj
Žar sača,
Može da
Oguba pogača.

(1982)

Muze su ipak ubile profesora

Baveći se Homerosom
Profesor Parry
Stiže u
Bijelo Polje.
Nakratko srete
Pjevača Kasuma,
Ponudi nagradu
Za pjesmu uz gusle.
Ne mogu stranče
Uzeti tvoje pare.
Za opanke, učkur i gaće
Zaradim i u Bihoru.
Reče tako
Kasum,
Uz svoj mali
Star ukrašen štap.
Ne znam da li se
Parry zanimao
Za Kasumov
Baktron.
Niti da li je
Znao zašto
Pjevač odbi
Nagradu.
I da li je možda ipak
Kasum nešto slutio
O pjevaču iz Trakije
Imenom Thamyris.
Možda se Kasum
Plašio da mu muze,
Kao i Tračaninu,
Uzmu vid i glas.
Kažu da učkur povuče
Oroz pištolja, dok profesor
Iz kofera uzimaše gaće,
Te Parry bi mrtav u hotelu.
Možda Parry nije jasno
Čuo muze na okeanu,
A muze ubijaju, ako ne uzmu
Vid i glas il podare štap.

(1989)

Gnjida

Dajte supe, dajte paste,
Hoće Gnjida da poraste.
Sad je stigla ta prilika,
Budi Gnjido povelika.
Idi, Gnjido, na nebesa,
Sunce budi, svemir plesa.
Dogodi se nama Gnjida,
Neko gore steg to skida.
Kakav otrov šar u zmije,
Uzmi teku kademije.
Što je bilo više nije,
Uzmi malo s tiranije.
Iz učkura te iz gaća,
Sad je Gnjida med iz saća.
Jedi Gnjido, damo naška,
Rasti Gnjido, bićeš vaška.

(1994/1995)

Tri slova

Tu spomenik pokraj puta,
Kao starac bez ramena,
Pometenik bez kaputa,
A životu to zamena.
I priručnik s nekog rafa
Šta da kaže za svoj kliše,
Sin, ja ščitah s epitafa,
Ništa drugo, ništa više.
Van kamena priča ima:
Gonič stoke do Soluna
Zgubi sina, bila zima,
Zaleđeno ispod runa.
Sve je svoje s tri dukata
Gonič dao za tri slova,
A za ime ne bi zlata,
Nit s prstena, nit s otkova.
Nosio je, ko na ptici,
Sva tri slova iz Soluna,
Stigo kamen u zobnici,
A ščitava dan i luna.

(1999)

Život

Sergeju Jesenjinu

Je li život panj iz šume,
Il izvaljen prag sa dveri,
Il zgarište stare gume,
Il je samo vrat za zveri.
Je li život sklon razumu,
Zna l se možda neka svrha
Kao kad je u podrumu
Kupus plesniv s dna do vrha.
Je li život samo lament,
Propištalo s majke mleko,
Il položen tvrdi kamen
Preko grudi napopreko.
Je li život što smo bili
Popljuvani od skupina,
Il je život kad docvili
Neko pseto s olupina.
Je li život list sa blitve,
Il okruglo kao lopta,
Il neshvatljiv ko s molitve
Drevni jezik kleru Kopta.

(1999)

Izbor iz pjesama: Nadija Rebronja

Jasna Šamić

Na postelji od sna

(gradovi pustinja i san)

Široki svijet: zrno prašine u prostranstvu
Sva nauka ljudi: puke riječi
Narodi, životinje, cvijeće svih sedam zona: sjenke
Ishod tvoje neumorne molitve: ništa

Omar Hajjam

Odmak od zavičajne tuge i urbani egzotizam kao osnaživanje "vlastitosti"

Pjesnikija Jasna Šamić predstavlja nam se s posve drugačijom pjesničkom sintezom (rekli bismo kozmopolitskom i apatridskom) prije svega zbog njenog osluškivanja u disanju europskih i svjetskih metropola koje posjećuje. Šamićka akcijom svoga oka slikovito (panoramski) gradi vlastite pokretne kadrove povijesnih gradova koje će projicirati kroz umjetnički rakurs i upravo takvu njihovu svrhu.

Pjesnikinja je vjerojatno putovala s motivom egzilanta – izmičući ratnoj zbilji, točnije, traumatskim atmosferama "sakaćenja" jednog (dobro nam znanog) bosanskog naroda, i uopće, svoga poimanja Bosne. Dakle, riječ je o spontanom (ili promišljenom) odmicanju od zavičajno-nacionalne i vjerske emotivne indiskrecije. Posvema, nije riječ o provincijalnom kompleksu i pukom fascinacijom sa "bijelim svijetom", budući da u njenim pjesmama nailazimo na veliki i znalački unos konkretnih lokacija (trgova, ulica, kafana, imena itd.) u koje su svojedobno kročili i kreativno dangubili mnogi velikani opće poznati iz povijesti književnosti i umjetnosti. Posebno je to raspoznatljivo kada se suočimo s njenim pariškim iskustvima.

Dakle, pjesnički "slučaj" Jasne Šamić je posve nešto "drugo", za razliku od tzv. "ratnog pisma" i sevdalijske raspojasane dušević. Ona je posegnula za putopisom kao poetskim žanrom. U nimalo fikcionalnim zapletima uživat ćemo u njezinim prividnim činjeničnim pouzdanostima, pa i kada je na tragu jednog Baudelairea ili Mirka Kovača. Njezini su uvjeti pisanja vidljivost svijeta i deskripcija kao osobita komunikacijska situacija. Njen pjesnički itinerarij je avantura u svijetu koji sa svojim mnogobrojnim mamcima vrvi i mami kao "vječni Rim". Stoga joj ne treba zamjeriti odmak od zavičajne tuge, već prihvatiti njene prostorne sanjarije i kakvoću konkretnog kretanja, a taj urbani egzotizam nije ništa drugo do li osnaživanje "vlastitosti" (zašto ne reći: rasterećivanja opterećene duše) i to u snažnim paralelizmima s kulturnom, a ponekad i autsajderskom istraživalačkom arheologijom.

Sead Begović

RODNI GRAD

Kao da sve gnjili i
Tvoja misao grobnica
Iskopana uspomenom
Na grad pretvoren
U kloaku gdje
Svjetlucaju dukati lupeža
Lakeja zla
A i mučenici se šepure
Svojom
Tamnicom
Boli

Iskrvavljene duše zure
U dukate lupeža
I lakeja zla

Kao da sve gnjili
Osim njih
Lakeja zla
I njihovih dukata

TI SI GA ISKLESALA

Grad se u snježnu lavinu pretvorio u
Živi pijesak
Ti to ne vidiš
Ti si ga isklesala u sjećanju
Gospoda
U Amorovom
Liku

GRAD NA VIŠE OBALA

Sve se mijenja poput bljeska
U gradu na nekoliko obala
Zadimljene *meyhane* poput hamama
Nakrcane dangubama što
Ko ženske sise pomamno stišću čašu rakije u ruci
S malim rasklimanim stolovima
I bazarima u kojima zadrigli
Mužjaci
Kao galebovi krešte :
Madmazel

Sokaci optočeni zlatom i kožom
Odjekuju od krika
Nataša
Dok na desetine
Dežmekastih Nataša
Marširaju korakom ruskog vojnika
Zaogrnute u odrane
Srebrne lisice
Sa šapkama na glavi
Iz njih se migolje pramenovi
Kao u splačini isplakani

Tek *Pera Palace*
Odolijeva olujama
Povijesti
Obavijen magmom sjećanja na
Ahgathu Christie i oca
Aziyadé
Zrcali se u njemu stoljetna prašina
Venecijanski sorbeti
Perzijski ćilimi
Psihe od ebanovine i
Galantna gospoda
Izhanđalih manira

Žmiga Zlatni rog
I dvorac na drugoj obali
Kao začaran
U plamenu

Glas mujezina uzlijeće s galebovima
Ka oblacima
Usplamtjelim od reflektora
Dok se ljetni pljusak
Poput svemirske lavine
Obrušava na grad na nekoliko obala
S noćima ukrašenim rubinima s visokih munara
Sa srcem što u džamijama tuče i
Ko crkveno zvono odzvanja
Stenje ključa i dahće
Šireći blještave dimove
S tijelom gorostasa
Na kome svaka pora podrhtava

EVO ME JAVLJAM TI SE

Evo me javljam ti se
Iz još jedne prijestonice mi -
Bijeloga lista
Papira

Dok u našemu gradu bivšem
Demoni i varalice sa sablašću se
Natječu na divljim im čajankama
Atavizmima se kiteći ko zahrđalim pečatnjacima
Ja Oratorij Haendelov slušam i
Schubertov *Auf dem Wasser zu singen*

Stranac oduvijek bila sam
Od kuće kući se vraćajući
I hurija haremska bijah a najčešće
Harem svekoliki što ni
Bogovi ni ljubavnici
Na jastuku mi ne osporiše

Ahura Mazda ponekad
Poput fantoma iz mog sna
Ušulja mi se u dan

Dok se plesa u Aleksandriji
Sjećam i
Kroz san

TIJELO NAGIZDANO VELOVIMA

Otkako ubrzano ka
Budućoj
Vječnosti
Koračaš
Tijelo ti je Rumijeva nevjesta
Nagizdana velovima
Tajne

Oči u nevidljivi
Vjetar
Zure
I glas u ušima huči
Oko se veže za prašinu
Al' onô što vjetar vidi …

Duša još zelena
Kao Simurg
Zamahuje trošnim krilima
Skarabej zaspao u požutjelom moru
Sjeća na čedne ledine djetinjstva i
Priziva
Zaturena pijanstva

LEVIATHAN

Na početku danâ bijaše gorostas
Zmija u moru
Ne!
Samo Čeljust bijaše
Proždrljiva
Što ništa nije imala proždrati
Nikog osim nje
Ne bijaše
Ni mora ni valova

Od gladi se čudovištu *utroba* raspori i svijet
Nastade
Forceria
Valovi na kojim se ljuljamo
To je njihanje nemani
Zemlja po kojoj kročimo - njegova razastrta koža
Mora i okeani - njegova krv
Vjetrovi i oluje
Njegov posljednji uzdah
Bjesnilo
Iz crne gladne svirepe
Bezbožničke
Duše Čeljusti iždžikljaše bogovi
Svijetlo i tma
Kojoj se klanjaš
A ne vidiš koprenu
Iza koje se krije
Lice sna

U PARKU BRASSENS

U parku Brassens
Buknula japanska trešnja
Raskošnija od
Pohotne hurije što izvija tijelo
I pali
Dženetske dembele

Ružičaste pahulje
Zatrpavaju
Puteljak i smetovima krošnji aprilsko
Nebo kao
Prhutom provrelog vulkana podojeno

Nikad zemlja tako rumeno
Nije sjala

Mlada majka na puteljku
Gura kolica po krvavim pahuljama trešnje,
U njima cvili njeno tek izniklo sjeme
Jedru sisu doziva
Za njima
Razgolićen klimavih nogu ispod prljavih gaća
Poguren starčić
Tegli svoja kolica
Puna preteških godina
I s jednom jabukom
Unutra
Stenje
Ko da jedru sisu
Djetinjstva doziva

U dnu parka
Na pijaci
Razgrće ljude s puta nekad moćna udova
S licem udava
Što je oplodnu ždrebad
Uvezenu iz *barbarskih zemalja*
Kadila na suhim dojkama među kojima su svjetlucali
Dolari njenog pokojnika

S obraza joj se slijeva
Znojem natopljen puder
I rimel raskaljan
Poput snijega na seoskim prtinama
Usne joj ko zgrušanom krvlju
Narisane

Razdrljena skorene kože
Nalik na surlu umornog slona

O boli, o boli, vrijeme je opaki igrač !...
A provalija uvijek žedna !

Lijepo je ipak vratiti se u
Grad svjetlosti
Želim reći prolaznici
Što proba dekoltiranu bluzu preko dekoltirane haljine
I truhle sise nudi prodavcu
Ne vidi svehla ljeta ni svehle mužjake
Ali mi u grlu ugrušak riječi
Zapeo
Pri susretu s usnama i očima udove
S licem udava

MRZNE SAN

Mrzne bodljikavi
San
Kao uspomena na tebe kao
Ledenica na oluku

SJENKA

Golema
Sjenka u stopu te prati
Smrt
Svuda gdje kreneš
Iza leđa
Tvoja svita i
Tvoja crna
Nevjesta

Dok u Operi jecaš
Kindertotenlieder
I u bašti na konopcu
Partiture vješaš

- Bašti groblju
Sa ruinom u njoj
Tvojim spomenikom
Nadgrobnim -

Nečujna je
Sjena
Onostranog

Očima na leđima
S ove
I s one strane zavjese
Gledaš

Pred jutro tog
Dvojnika
Iz sna protjeruješ

Ali on ne želi da te ostavi

Šta drugo nego da ga
Na Fantoma privikavaš
Na njeg
Mamiš s njim noćivaš
I kročiš stazama koje iscrtava
U krajolike
Toneš
Koje vaja

Sjetna nezadovoljna od sjenke
Zatrudnjela
Od slika unesrećena
Koje porađa
U tebi

Fantom
Tvoja sjena i
Dvojnik tvoj

U RAZVALINAMA UŽIVALA SAM

Mirku Kovaču

Ne znam rekoh li da i u vašim
***Razvalinama* uživala sam bez predaha**
I opet po njima šetaću
Kao po mekoj mahovini

Obale moje
Ruševine odavno postaše i
I krčma u kojoj odsjedam
Sa fantomom iz sna

Vaš grad dirljiv je
Vaš portret točan jamačno
Ali Bog vaš neodoljiv je
Poput Hathorinog ljubavnika sa
Vlastitog mi tla

No dražestan je
I pastir koji bokom leži u travi i drži rukom ud
Časno svršava radni dan blistavim kapima sjemena

Vjerojatno mladi ste čim
Predlažete svečano otvaranje
***Tijela* djevice**
Netremice zureći u *ženu koja rukom*
***Drži nabreklu dojku* i u**
Mladu nevjestu tek pojebanu
Koja hita na ispovijed

Vaše razvaline naprosto raskošne su
A crkva prebogata je
U njoj ću svijeću zapaliti na
Tamjanu se nakaditi i
U isposnicu se pretvorivši
S vašim Bogom u tajnosti
Izljubiti se u mraku

I ni u kakvoj boli ništa se neće svršiti

A onda ću do svojih
Bogova odšetati
Iscijelitelja rana
Shamashema pronaći
Pa se u Avestu iznova zatočiti
Gdje odavno s Anđelima
Bludu se odajem
I s visina svojim
Drhtavim pahuljama mladosti
Posipam neznance iz sna

Vrlo rado bih vas i s
Damom u crnom upoznala
Rođenom
Iz kapi krvi božanskog spolovila

S njom se ponekad po Seni provozam
Dok ulice tonu u mrak

Uz ples djevica i hurija
Vaše razvaline kao svoje
Svirkom ću ispuniti

I svog fantoma vam
Predstaviti što stihovima čulnim
Uresuje mi san

Pod mojim svodovima
Nema morbidnih lukova i
Ne pada mi napamet
Niti ću uteći
Iz uspomena svojih

Pa ni iz vaših
***Razvalina* neću**

Sa Fantazijom u C-duru i
Sentimentalnim valcerom na kojima se talasam
Svoj Eden ću ukrasiti kojom sličicom
Iz pjesme

Sa svitom svojom i paževima plesaću
Kao kroz pjesmu vašu da plovim
Ko nekoć kad sam plesala po
Aleksandrijskim arenama s prijateljem
Sfingu uznemirujući
U sopstvenim joj razvalinama

Dok Rina Ketty na radiju evo još
Uvijek cijuče
J'attendrai toujours

Pobjeći neću
Uspomena odavno
Najmekša postelja mi postade
A bogovi ljubavnici
U njoj

Ne sjećam se rekoh li
Da sam i u vašim
***Razvalinama* uživala**
Pjesmu slušajući
J'attendrai toujours
Dans la nuit
Ton retour

PRIČINA

Popni se na vrh litice
Greben će od sitnih zvijezda satkan biti
Doći ću
Mjesto ruža
Pregršt cjelova donijeti
Prosuti ih po tvojim
Udovima prekrivenim skorenim sjećanjem
Na milovanje

Suza ti je poput osušene krvi na obrazu

Poručio je
Po krilatici iz sna

No prvo je morao u Hram
Slašću vlastite udove natopiti

S litice si
Gledala kako se pod skutima ti
S podivljalim brzacem slivaju
Tvoja mladost i zabluda

Zanosni Zeuse

Šapat tvoj
Zalog je za vjernicu
Zakletva za svehlu zavodnicu
I sve zaljubljenike zaludnog leta

Je li ravnica dolje nepregledni list ili začudni kovčeg zaptiven pogledom bila ?

Sve je
Zujalo
Na toj uzvišici skovanoj od
Zaspalih zvijezda:

I zaborav i zlo i zlato
I zamak i zastava zalutalog zlotvora
I zimzelen zaljubljenosti
I zalazak
Zvijezde među zvijezdama

Zlatio se zvjezdani svod
Dok si slušala
Zveket sitnih *lutalica* što je na zvuk zamrlog zvona
Nalikovao blag i tih
Kao kad se zakotrlja zlatnik
Mahovinom optočen

Sve je istinski zavodljivo
Zvučalo tu

A dolje
Hram

U njemu je isposnica
Naga dolazila da se pomoli
Ničice padajući tlo cijelivala
Dok ju je Isus iznad oltara
Svojom milenijskom sućuti strpljivo
Zasipao a tvoj prijatelj
Poljupcima
Mjesto tebe

S visine si gledala kako se dolje
U zlatno jezero hram pretvara i
Svetica se u cjelovima ljubavnika pračaka
Dok je Hrist molećivo kori
A ti očima vlažiš
Sa čežnjom
Na litici
Nemoguće čekajući

Odavno znajući
Da je pričina
Sve
I danas i juče i zvijezda i zlatno jezero
I zamak na zvjezdanom grebenu i knjiga o zaboravu i suzi

Sve osim zaborava
Laž
Sve osim neostvarenog susreta
I sna

NEBESKI PRAPORCI SU ZVONILI

Nebeski praporci su zvonili
U krilate konje
Upregnute kočije nosile nas
Kroz san

Bijele hurije su plesale oko nas
Jele oblake probijale a ti
Vitez s rukom na mom krilu
Pahulje brao u letu

Zvijezde su nam
Paževi bile
I konjica upregnuta
U saone od sna

SUK

Na porte de Vanves
Nedjeljom popodne
Useli se Afrika

Sa svojim mirođijama
Sa svojim mošusima
Sa svojim praškovima
Sa svojim jezicima
Nerazumljivim

I mrakom

Sa svojim uljima
Sa svojim pijeskom i cvijećem
Pustinjskim
Sa svojim surmama
I svojim čipkama sa
Svojim feredžama i svojim
Šljokicama
Sa svojim pjesmama punim guturala
Što se ko krilate zmije izvijaju
Među kupcima

Sa svojim lažnim svilama
I svojim vještačkim nakitom
Sa svojim damama u *nikabima*
I svojim mužjacima u galabijama
I s bezbroj beba u kolicima

I sa svojim strancima
Francuzima

Koji ko kaktusi ljude razgrću
Koji laktovima hodaju i ulicu
Kao da na rukama pronose
U sûku

Gdje niko ne govori
Gdje se samo zveket čuje
Gdje je sve
Dubokim velovima omotano
I kad je golo
A po ulju klizi

Klizi i vrišti
Na jezicima
Nerazumljivim
Daleko od
Grada
U pupku njegovom

Nedjeljom popodne

KAO GALEB IZ MOG SNA

Pariz u suton ponekad
Na ogromno platno Turnerove
Venecije nalikuje
Kroz žućkastu maglu
Sa zvonicima koji se ogledaju
U lađama
Raštrakanim po njem

Boje su blage ponekad u
Suton
Blijed poput Turnerove Venecije

Skupa s lišćem tu i dalje šume tvoje
davno prošaputane
Riječi
Pariz na Turnerovo platno tek ponekad
Nalikuje
Kroz granje
U dnu svog uterusa
Izgaženog lijenim koracima
Šetača

Tu se i moji snovi
Zalelujaju na rijeci
Kad užarena tačka nevidljiva postane
Skupa s dugačkim barkama
- *Péniches* –
I *muhama - lađama*
Što kineske i japanske turiste
Raznose
Do mosta Mirabeau

Na obali Sene
Sjede klošari
Umotani u crveno
Vino
S crvenim nosevima
Bez obuće i bez nade
U sutra
Sjede ljubavnici varkom podojeni
Sjede hašišari i muzičari
I dječaci
Kamenčiće bacaju
U rijeku

I pokoja žalosna vrba
Svojim suzama pomiluje
Sitne nabore na rijeci
Na kojima se gibaju pali listovi topola i
Plastične boce bezobzirnih
Šetača

U Senu se bacaju nesrećnici

Ali ne u suton
Kad je sunce kao rubin
I grad čarolija
Kao Turnerovo platno

IME MI JE NOĆNI SJAJ

Ime mi je Noćni Sjaj
Oblak je moja postelja
Mjesec moja ljuljačka a
Nût moja pratilja

Boginji strasti i začeća
I sama ponekad se
Priklonim

Gospodine iz sna

U pjesničkim baštama izgubljenom
Tajnom
Prekrili ste
Moj dan

More je moja lađa od moje suze
skovana
A ja njegova štićenica
Iz drevnih vremena isplovila
Da bih slučajnog
Prolaznika
Zvijezdom okrunila
Tek na tren

I blijeskom zaslijepila
Krila ponudivši mu
Da do staklene kule uzleti

A onda na svom Pegazu
Kao na letećem časovniku
U vlastiti se vrati san

I u more ovozemno
Gledati nastavi
Po prošlosti rujući
Krugove dimne ispisujući
Sjećanjem

Ja kažem *Vi* svemu što zavolim
I svemu što je bogato
Poput zrna pjeska u pustinji

Ime mi je Noćni Sjaj
Oblak je moja postelja
Mjesec moja ljuljačka a
Nût
Zaštitnica moja

Gospodine iz sna

Jasna Šamić rođena je 1949. godine u Sarajevu, gdje je pohađala gimnaziju i muzičku školu (odsjek za klavir). Diplomirala je orijentalistiku na Sarajevskom univerzitetu gdje je i magistrirala iz opšte lingvistike, a doktorat je odbranila na Sorboni u Parizu, iz sufizma i historije Bosne. Vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu do 1992; jedno vrijeme direktor istraživanja u Francuskom naučnom centru (CNRS), saradnik na francuskom radiju (RFI) i France Culture, predavala jezike, istoriju i književnosti Balkana na univerzitetu Marc Bloch, Strasbourg; držala predavanja i učestvovala na naučnim skupovima na evropskim i američkim univerzitetima. Autor tridesetak knjiga svih žanrova, prevodilac sa mnogih evropskih i orijentalnih jezika na bosanski, kao i sa francuskog na osmanski-turski i bosanski. Autor filmova i pozorišnih predstava, piše na francuskom i bosanskom jeziku; živi u Parizu kao slobodan umjetnik. Laureat nagrade Stendhal za književnost za 2008.

Objavila je knjige: *Isječeni trenuci*, poezija, Svjetlost, Sarajevo, 1973.; *U Hladu druge kože*, poezija, V. Masleša, Sarajevo, 1980.; *Iz zabilježaka Babur Šaha*, poezija i proza, Svjetlost, Sarajevo, 1986.; *La Dîvân de Kâ'imî: Vie et euvre poète bosniaque du XVIII siecle*, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris, 1986.; *Mistički Eros – Junus Emre*, kritičko Izdanje, studija i prevod poezije turskog sufijskog pjesnika, Glas, Banja Luka, 1990.; *Pariški ratni dnevnik*, politički eseji, ENES, Istanbul, 1994.; *Eclatement yougoslave*, (s grupom autora), éd. de l'Aube, Paris 1994., *Voyage balkanique*, (s grupom autora), Stock, Paris 1994.; *Sjećanje na život*, dramski tekst, Vodnikova Domačija, Ljubljana, 1995.; *Grad ljubav smrt*, dramski tekst, Vodnikova Domačija, Ljubljana, 1995.; *Bosnie - Pont des deux mondes*, ISIS, Istanbul 1996., *Pavillon bosniaque*, ISIS, Istanbul 1996.; *Histoire inachevée*, éd. de l'Oeil sauvage, Bayonne 1996.; *Les extrémismes de l'Atlantique à l'Oural*, (s grupom autora), éd. de l'Aube, Paris 1996.; *Mraz i pepeo*, roman, Bosanska Knjiga, Sarajevo, 1997.; *Valcer*, pripovijetke, Media Press, Sarajevo, 1998.; *La Méditerranée des femmes*, pripovjetke, (s grupom autora), éd. l'Harmattan, Paris 1998.; *Bosanski paviljon*, roman, Svjetlost, Sarajevo 2000., *Soba s pogledom na okean*, roman, Tešanj, 2001.; *Pariz Sarajevo* 1900, monografija, Meddia Press, Sarajevo, 2001.; *Portret Balthazara Casiglionea*, roman, Rabic, Sarajevo, 2002.; *Paris Sarajevo 1900*, Katalog za izložbu, Centre de documentations de Dudelange 2004.; *Pavillon bosniaque/Palais des illusions*, roman, novo izdanje, Dorval éditions, Paris-Orléans 2005.; *Amoureux des oiseaux*, poezija i proza (bilingva, francusko-bosansko izdanje), 2006, Bf éditions, Strasbourg.; *Drame, drame*, Bosanska riječ, Wuppertal-Tuzla, 2006.; *Carstvo sjenki*, roman, Zoro, Sarajevo-Zagreb, 2007.; *Na Seni barka*, priče-crtice, Wuppertal-Tuzla, 2007.; *Mozart*, Šahinpašić, Sarajevo, 2013.

Darko Cvijetić

Kada sam glumio Raskoljnikova u Pozorištu Prijedor

Slovo muk

Zaraslom stazom
Vraća se ubijena vojska.
Otkad sam izgubila bebu
U meni se smežurava lokvanj.
Kao što je muzika
Jedini način da tišina poludi.
Tako se vraća.

Bila zadnja osamljenost.
Beuys okružen zečevima
Dok mu krv curi na nos.
U šumu.
Zaraslom se vratila
Ubijena vojska.
A nikoga od nas nema.
Na Trg stadoše.
Tada
Užasno se odvalilo pero
S neba našeg djeteta.

Irwin: Bosnia

Sinove prve zguljene jagodice
Na prstima. Još orošene
Od očeva rafala.
Sada tek sve postaje dovoljno
Udaljeno. Možeš reći
Pokloni me mojem lovu za nož.
Riječ dijete
Sasvim se oporavila.

Došetao žedan jelen
Iz slovenske poezije
Osamdesetih.
Krznom lisice, ženskim vratovima,
Ponovo prođe nelagoda.
Psi se drže za lance -
Obeshrabruju kućice.
Ništa se više ne može
Obećati.
Bolnice smrde groblja mirišu.

Samo se križevi njišu
Okačeni na auto retrovizore.
I imaju
Brazgotinu na licu.

Preplišani medo

Na svoj šesti rođendan
Maša više nije mogla trpjeti bol
Lijeve ruke zbog kojeg je jedina
Gologlava na odjelu.
Zovnula je Ivana od sedam godina
Da joj otkine ruku ili je nekako zadavi.
Ivan nije imao bubreg
I govorio je Maši da joj ruka treba.

Kada su svi došli s Mašinog ukopa
Ivan je noću svim lutkama iščupao po
Ruku i zakopao Maši u zemlju.
Na svoj deveti rođendan
Kada je umro Ivan sav ćelav i bez
Drugoga bubrega.
Maša je noću došla.
Imala je obje ruke pletenice i dla-
nove
Sa dva dječija bubrega.
Ali se nije imala čemu smijati
Niti čim

Ekshumatorova

Jednom smo našli
Presađeno srce
U tuđem skeletu
Kako ne truli

Da vidiš:
Još kuca i zakucava
A kako nema krvi
Pa nema što pumpati

Aorte zvižde
Komore klepeću

A ljubavna strijela (ona iz bajke)
Masna
Tobolči se
U pleteru vena

I uzmemo ga
Šta ćeš

Možda neka mater
Zna
Čiji je grudni koš

Sekundarni srcegrob

Kada sam glumio Raskoljnikova u Pozorištu Prijedor

Rastu mi sijede obrve.
To da je angeo nekada tako
Skidao viškove bjeline s krila.
Više iza kuće nemam ušparanih
Proročanstava.
Jednom sam i s puškom
Prošao
Ispod ovoga prozora.

Vrijeme dolazi
Da se šćućurim u kavez
U ptici.
Umrla starčad
Još ovdašnje zabrinuta za
Nebo. Na fetusima
Opet prsti zanoktavaju.
Koliko svejednosti.
Muha se mogla čuti u meni.

Crnosnjeguljica

(S izložbe *Djetinjstvo u ratu*
Jasminka Halilovića, Sarajevo)

"Pitala sam Dinu
da idemo vani, a ona
je zabrinuto rekla kako ne smije,
jer će ju,
ako pogine -
mama ubiti. (Amra, godište 1984.)"

Morala te
Morala mater ubiti
Dino

A onda je Isus čučnuo i pokupio
popadale jabuke
Zaista vam kažem
Grizite se

Patuljci

Košuljice

Crna torba.
Od grube pogrebno opremne svile.

U kojoj su mojoj materi u
Americi
Dali urnu s pepelom
Njezina brata.

Kad smo urnu pokopali
U didov grob
Torba ostala.

Tako nosim u njoj pjesme.
Bolje im
U torbi za prah.

I to se zove:
Oteti pepelu pidžamu za večeras.

Dijalogonala

Ušli smo trojica
U oklopno vozilo

Polumrak
S brzoudisanjem

Kad smo kasnije
Razmijenjivani
Do pred noć nismo
Znali
Da smo na pravoj strani

Za to doba
Zaogrnuta šinjelom
Kao uz neko jezero
Neki sok

Ta se granata
Pazila
Odmarala
Osamila

Nedovoljno
Odložila

Puškometina

Tepa baka lutki:

Sram da te bude
Eto ti sve
Niz butine curi

Trepće lutka

(Sunita se zvala
U ratu joj ime promijenili
U Sandra)

Pomilki baku:

Zakneginji se bako
Sve ispeglane
Haljine

Oduti u raj

Da ne hodaš gola
U raju
Na tržnicu

Apisanica

Valja nama bogami
Krečiti
Ovaj grb

Raskrčiti raslinje
Kreč posuditi

Od voćnjaka
Od svijećnjaka

Raskrečiti se

Smrad istjerati
Uzet napuštenoj tvornici

Čuti
Tintino vrijenje

Kako

Prelijeva olovku

Valja nama
Ovoliko glava

Krunisati
Jednim maslačkom

Znak s tvitovke

Lavor sa
Nasapunatom bebom

Goblen
Iz majorove sobe

Znaš kako gori
Selo
Znaš onaj zvuk

(oh ima tu svega:

prevlačenja
bakine haljine
povodi

krvi zprsta
mino poljoprivrednika

oznojena košulja
slovoslagača)

Jug u riječima
Kao
Lovina mesojed

Pucketa

Sonetni tvit

U jodu Bosna.
Bosna u drnču.
(ulju puščanom)

Neugodno
Plišu
Predgranatu

U dječiju sobu.

Ono malo snijega
Nahvatanog
Zadan
Carevićeve smrti.

Budi temelj tuđe crkve.
Budi
Tuđe utrobe
Svoj plod.

Odbijaj hranu
Kao
Nadežda Mandeljštam

(Odbij od
Vlage
Svoju prašinu)

Budi pustinja
Za svoj snijeg.

Oči ugrušane.
Budi

Prvomajska

Po količini
Vode
U podrumu

Zna se za
Propalost
Zimnice.

Za njezina
Vjeveričja
Vjerovanja.

Zamulj
Na igračkama
Uz mamce.

Pa se čuje pucanj.

Visok viši
Od našivenih ptica
Po zastavama.

Retrovizorski Isusi

Promatra
Iz kuta s potištenošću

Glinovitiji
Od laka
Na svečanim muzejskim kostima

Ili od pelena
Tek stavljenih
Na nečijoj staroj materi

Samo smijeh
Svjetoradost

Računa na fetuse
Buduće mišiće lica

Za korist arhitekture
U lančiću

Diše u šumi

Čuješ srna diše
U šumi
Sve odjekuje

Tako diše
U napuštenoj fišekliji
Niječna riječ

I voćnjak
Oko nagazne mine

Odloženi mačevi
Rodnice starica
Plahte na angelima

Uostalom znaš:

Sve
Ne čuje pucanj
Ni škripot kuke za sušenje

Karatvit

U ulici
S imenom obješene proleterke
Strijeljali braću:

Iznad metarski snijeg
Koji se uvuče
U regrutsku pjesmu.

Kad legneš
Pa ti suze kaplju u uši.

Znam golubove
Koji su potkrovlja
Napustili

Zbog štakora
Koji u podrumu
Promatraju raspinjanje.

Morat ću jednom
Biti biće jecavo

Glavokraćenje Ivanovo
Ili dubina
U plićakovom snu.

I nose. Kao Šimon

Preklani su preklani
Preklani

Naklani klahu preklani

Klanog mati
Lani plače

Klaše i zaklani
Preklani

Ali manje

I klanog mati
Lani ne plače
Za tima

Klani
(I naklani i ove godine)
Isto kao i oni što klahu

Poklanjanje i klanje
Zamijenjuju

Zaklanjaju se
Zaklinju
Linjaju se

Ostaju sami

I nose

Kao Šimon

Kajdanka za sevdalinku

Mislio sam
Kako je strašno
U angelarnici
Večeras umrlom

Gdje trešnja
Cvate
Utrobom
Pinokia

Gdje bakini
Bolovi
U oči okače
Fenjere

Tako da ako bi majka
Rekla
Da nije bila tu
Bila je tu

Kao jagodica
Smežurana
Steranom košuljom

Kao tetovirano sidro

Kad sklizne
S podlaktična mesa

Na kost na dno

Darko Cvijetić rođen je 1968. godine (Ljubija Rudnik). Piše pjesme i kratke priče: *Noćni Gorbačov*, Književna omladina Srbije, edicija Pegaz, Beograd, 1990.; *Himenica*, Književna omladina Srbije, edicija Raskršća, Beograd, 1996.; *Passport for Sforland*, Udruženje književnika Srpske, Banja Luka, 2004.; *Masovne rezglednica iz Bosne*, Besjeda, Banja Luka, 2012.; *Konopci s otiskom vrata*, Centar za kritičku misao, Mostar, 2013.; Knjigu kratkih priča – *Manifest Mlade Bosne*, Prometej, Novi Sad, 2000.
Objavljivao u: *Literatura* (Ljubljana), *Quorum* (Zagreb), *Split Mind* (Split), *Odjek* (Sarajevo), *Polja* (Novi Sad), *Koraci* (Kragujevac), *Povelja* (Kraljevo), *Reč* (Beograd), *Književna reč* (Beograd), *Poezija* (Beograd)…
Neke pjesme prepjevane su na engleski jezik, njemački, slovenački, mađarski, poljski, makedonski i jidiš.
U Pozorištu Prijedor radi kao glumac i redatelj.

Enes Topalović

Kakav si ovo sat poklonio mi Oče kad kazaljke idu naopačke

Angelina (Đe-mila-si?)

Taj film
Nisam gledao, još
Ne da mi se ponovo
Mrviti zemlju po nebu
Med i žuč vrcati
Ionako odavno na pendžerima
Su nam zavjese od krvi

Lahko je tebi – takvoj
Od vrlina izvajanoj
Oči otimati
I duše dozivati

Tvoj se glas Vidi
Do Svjetlosti
Tvoja Slika Odjekuje
I pljušti
Do Svemoći
Naši su Vapaji slijepi
Vidici ugušeni

Masovno
Čoporativno
Džematile

I žive nas kopaju
U zajedničko bezumlje

I ne koprcamo se previše
Poneko samo rukom odmahne
Prije nego malakše

Ako nam Ti
(Anđele Širokokrili!)
Kojoj je sve Dobro Dato
Ne digneš Bogumio Stećak
Pored Statue Slobode,
Ne usvojiš nas
I divlje duše ne odgojiš
Mi, sami, nemamo šanse
Ni razuma
Ni glasa
Ni nade
Ni volje
Ni muda
Za boj sa lažnim dioptrijama

Nikakva ne pomaže vakcina
Protiv pandemije licemjerja

Bog nek te sačuva, Anđelina,
Za pokoljenja nova
Nemoćni, i siroti
Ionako moraju živjeti
Od snova

Svaki put

Svaki put kad sretnem nju,
ona mi popravi frizuru,
bocne me u dušu merakušu
i razigra belaj u srcu

ĐE...?

Ženo, bona!
đe ta kahva
đe mi je jedna čarapa
đe su mi cipele
đe su mi pertle
đe su mi ključevi
đe mi je auto
đe su mu vrata
đe mu je brava
đe si navalila
đe mi je glava
đe mi je kravata
đe mi je razdjeljak
đe mi je kosa
đe mi je lična karta
đe sam ja

đe su mi pare
đe mi je lula
đe su mi ruke
đe mi je gujica
đe mi je pamet
đe mi je ćuna
đe čačkalica

đe mi je ulica
đe mi je kuća
đe mi je potkošulja
đe mi je promaha

đe mi je igla
đe mi je konac
đe dugme na gaćama
đe su mi jaja
đe mi je istok
đe mi je zapad
đe put do jajca

đe su mi oči
đe mi je nos
đe mi je obraz
đe su mi zubi
đe u čaši

đe su mi ovce
đe su mi vukovi
đe su mi koze
đe su mi daske
đe su mi eks-eri

đe su nam djeca
đe nam je nafaka
đe nam je bogomolja
đe nam je prebivalište
đe nam je država
đe nas ko zajebava

đe ćemo za novu godinu
đe ćemo u kupovinu
đe nam je red
đe ćemo na sladoled

đe si posadila cvijeće
đe je ključ od šupe
đe mi je danas
đe mi je juče

đe sam najtanji
đe me šta boli
đe je tvrdo
đe vedrina
đe je led
đe je neizbježno

đe je mladost
đe se dobija
đe si potrošila
đe u magli
đe je puna
đe je prazna
đe je sreća

đe nam je krevet
đe nam se spava
đe nam je suđeno
đe se kopamo
đe vječnost
đe nada
đe svjetlo
đe mrak
đe ljubav
đe vjera
đe Susret
kod Stvoritelja
?

Bijeli ćefini

Blještava čistoća sa neba
Škripi u očima
U njoj ostaju prljavi tragovi,
Zalutali tabani
Skrnave svetu bjelinu
Lepršavih leptira
Što šepure svoja krila
U nemuštim titrajima
Simfonije savršenstva tišine
(Kroz koju jezdi sam eho mira;)

U bijeloj džennetskoj bašti
Poput Vrhovnog Vajara nečija ruka napravila
Od kristala, šalom i šeširom ga utoplila
Stajao je tu, ko bijeli paun šepurio se u vidokrugu,
Zavodio prolaznice ljubavnice, otimao užurbane poglede,
Mamio osmijehe, uzdahe, lahke i teške misli i grijehove
Slavio svoju karizmu između dana i noći
Dok nečiji pijani hir nije mu ubio dušu namigušu
Kreativno, iščupao mu nos, i na mjesto mrkve postavio raketu
Uždio u njoj vraga, iz ćeifa, i raspršio
Harmoniju u glavi od pahuljica

Pred obezglavljenim Slavljenikom na tren je zastao Ademov potomak
Pomislio na Stvoritelja, proučio dovu životu na onom svijetu
Dok ga je paperje sa neba nježno pokrivalo ćefinima

Jalijaška (anti)pjesma

Đes, ba, Halima,

đe me nađe (u nevakat)
stigo mi je SMS poziv
za mobilizaciju
u tvoju vojsku
(čuj, jahnjičarsku!?)

znam da ne znaš da mi je stalo,
do tebe
još kad mi naumpadnu tvoje oči
duboke da bi se u njih moglo do koljena
zagazati (i udušiti;)
pa još kad me tvoj naherni osmijeh oprlji
pa još kad se na tvom licu sve vidi
(pa i kakve su gaćice na tebi;)

svakom kome Bog nije dao pamet
dao bi mu tebe (da vidi od nosa dalje)
kroz tebe se može komotno gledati
kao kroz maločaš opran prozor
(iako zakloniš sve vidike i obzor)

kome Bog nije dao pamet
dao mu je pištolj (samokres u glavi)
i mušicu u duši (da tebe nanišani)
ko ima i mrvu razuma
(i ne sluša narodnjake)
ima kod tebe šanse
da postane uzoran ludak
jer s tobom za pet
prođe trinaest godina

ovaj svijet je skrojen po mjeri
grčenja u apsurdima
(bona ne bila
daj, popusti
đe će ti duša)

Mjesto

Moj otac na livadi
Majka u kuhinji
Brat u kafani

Hodža u džamiji
Komšija u crkvi
Dijete u školi
Lopovi u skupštini

Obama u Bijeloj kući
Tito ima(o) Brione, i Dedinje
Kralj Harald svoje dvore
Pomorac, putnik i davljenik
Ima svoje more

Nebo puno zvjezdanih duhova
A Bog – svuda

Dok mene moje mjesto još ne drži
Nikako da me sveže
Niti ću ikad imati svoje ulice

Doduše, davno mi rodica Ciganka kaza
Rastrzan si, rode, svuda si i nigdje te
nema
Tvoje je mjesto raskršće
Sa trideset i dva putokaza

Tabani

Kakve si ovo, Majko, rodila mi tabane
Nit su za cipele niti za opanke
Na njih ne pašu nikakve čizme, ni
papuče, ni kaljače
Uvijek za dva broja promaše

Nemaju ovi tabani čvrste korake
Nisu ni za brda niti za ravnice
Nit mogu ostavljat tragove dok lete
U mrtve čvorove vežu vezice
Kad u budućnost idu natraške

Pravac nikako da održe, da ga nauče
Da ga utabaju i uhode
Putanja stalno se kliže i izmiče
Kad slijede nemirne leptire
Od sutra do juče

Kakav si ovo sat poklonio mi Oče
Kad kazaljke idu naopačke
Pa se pravo vrijeme ukaže
Samo u ogledalu, sa druge strane
Gdje modra rijeka uvire

Kakvu si ovo dušu zunzaru
Bez ikakva znaka, biljega i mustre
Udahno u moje čakre
I bacio olujama da je oblikuju
Vjetrovi oaza i pustoši
Hoću li je umjeti sačuvati
Da ti je čistu vratim, Bože

Zov geneza

djed veli da je sanjao,
opet, svog pradjeda
nadaleko čuvenog (iz priča)
onog, što je sve od Božije nafake
propio i prokocko
pa i gologuzu kožu, do kosti, založio
(blefirajući u igri sa Sudbinom)

poslije me žicom otac zove
i žali se da mu pritisak varira
(zbog djedovih snova i hirova, nije
valjda)

zvrkenem svog sina
iako mi se obično ne javlja
a ne mogu dobiti ni još nerođena
unuka

niti mu prenijeti da ne moramo svi
(srljati i)
patiti zbog čukunčukunčukundjedovih
poroka

Pred nosom

Doći ću ti
i nosom pozvoniti

Jer
će mi ruke pune
zagrljaja biti

Draga moja,

Pritisli krediti
i krize ekonomske
još samo srčani
da se naruči
i otplati

a moždani je već uzo
svoje ušure i kamate,
pola pijane duše
oduzo na rate

al ti se nemoj sekirati
kad mi se odbroje koraci
nit moli sudbu
da u rikverc ubaci

tebi će Bog velki već dati
nekog ko će u tvojoj historiji
učestvovati

nekog lovca na jelene,
il gordane, ili merime

i ne brini,
samo iz mojih razloga
je nestalo mene,

nisam mogo pijan da se patim
otišo sam da se ne povratim

i ne čudi se,
ako nakon mene
ponegdje rupa ostane

Naša posla i naša zemlja

Pjesma nije za sitne duše
Ni nevjernike,
U ljubavi prevrtljive
Koji i cvijet i svijet gaze
Koji lakše dižu tegove nego knjige
Iz biblioteke

Nije ni za one što im nad glavama vise
Kukuljače, kapuljače, šajkače, šubare i maske
Niti je za epske junake
Sa tristo konjskih snaga među nogama
(u gudalu i guslama)
Koje ne može ubiti ni promaha
(među ušnim školjkama)

Ni pjesma, ni ljubav, ni zemlja, ni domovina
Nisu ni za one za tuđu bol neosjetljive
Ni one što djeci otimaju mobitele
Ni one što pljuju na sve
I maštaju da osvete istoriju,
Ratom, u kojem se ljubav mrzi

Dabogda izumrli
Dobrovoljni prolivaoci krvi

Kad bi se samo mogli protjerati, iz pjesme i zemlje
Oni koji za vrlinu drže neznanje
I vjeruju da je zemlja ravna ploča
Da su majmuni postali od Darvina
Da je u ogledalu realna slika
Da je istorija zla učiteljica
Da se poštenje ne isplati
Da se igla u vene od jada ubada
Zub za vrat, prst u oko, onako
Iz dosade, da se nešto dešava
Ko krade imade
Jednom miluj, triput siluj
Kako nabildane jajare rade

Nešto tu ne štima, Darvine!
Rasplodni bikovi
Sami sebe biraju, kroz demokratiju
I skrnave sve
Ljepotu, ljubav, zemlju, Boga
I naše smrtovnice šaraju kao svoje glasačke listiće
Njima je tuđa nesreća mjerilo ego sreće
A slobodu daju samo onima van dometa kuršuma

Znam, veća je vjerovatnoća da nas sve ovdje grom pogodi
Nego da se pjesma i zemlja homo srama i šljama oslobodi
Jer mnoge konjske snage vuku te mahnite kočije
Turbo zvijezde, komesari, KGB, glasnogole novinarke,
mreže, televizije,
Sapunice, šamponi, sredstva dezinfekcije i dezorjentacije
Formiraju, formatiraju, oblikuju mnjenje i nacije

Samo rijetke misli izmigolje kroz sve te zamke

Tetovaže su novi klasici umjetnosti
Jedina sreća u nesreći mogla bi biti
da će ih ipak pojesti crvi

A poezija nema šanse da se čuje
Dok Ceca mrda, trese, skiči, stenje, podvriskuje
A stado troši sve aplauze na njene obline
Te za Dizdara, Sarajlića, Sidrana nema ni kusura

Helem, ima li kakve nade i ko bi nam mogao pomoći?
Imaju, naravno, crtani filmovi
U kojima se popravljaju i mali mozgovi

I nemojte se puno brinuti zbog ove pjesme
a vala ni zbog olovki koje po zemlji crtaju crvene linije
jer zna i onaj koji nema pojma
da pod zemljom ne postoje granice

Iznad i ispod, i na kraju, svega
je teren, zelena livada, i stadion i tribina
Za sve dresove u kojima se za Ljubav, Boga
I nadu u pravdu navija

Pozajmica

Hvala
za san
i svako jutro
kad se umijem
i pogledam Te
u svoje oko

hvala za vrijeme
pozajmljeno

hvala za kafu jutarnju
hvala za osmijeh na licu
za obraz, i gaće na gujicu
isto mi je i jedno i drugo,
dato u vrijeme pozajmljeno

Hvala
što me Matica nosi Tebi
i što ne mahnitam i pokušavam
uzvodno plivati
iako od pamtivjeka
poneki trag se na vodi mreška
ipak je sve to zajam
i nema ništa da
traje duže od Čovjeka

zalud se od nastanka Roda povijest trudi
da zasadi pomen u prolaznosti
ništa se ne može pomladiti

ono što nam se pozajmi
moramo potrošiti

kada sada
postane juče
sve se razvodni
u Vječnosti

zato
hvala
na Pozajmici

(dok Ti se sve ne vrati)

U svakom oku je Bog
Susreću se, ali se ne vide

Niko još nije vidio Ljubav, ljepota je prozirna
Niko još nije vidio Sreću, ta boja je još nepoznata
Niko još nije vidio Dušu, čistoća je nevidljiva
Niko još nije vidio Misao, brža je od svjetlosti
Niko još nije vidio Boga, a On je u svakoj zjeni

Sve za čime čeznemo ne može se ovim očima vidjeti, jer onda ne bi vrijedilo mrijeti

Enes Topalović rođen je 1963. godine u selu Bare, opština Goražde. Diplomirao je jezik i književnost na Pedagoškoj akademiji u Sarajevu. Trenutno živi i radi u norveškom gradu Bergenu gdje se, uz pedagoški, bavi književnim i novinarskim radom. Do sada su mu objavljene knjige: *Let kroz snove*, roman, Bosnia ars, Tuzla, 2003; zbirke pripovijedaka *Šapat predaka*, Graforad, Zenica, 2004. i *Mrtva trka*, Bosanska riječ, Tuzla, 2007., a koautor je knjige poezije *Pod istim nebom*, Dhira Verlag, Erlenbach ZH Schweiz, 2008. i autor zbirke pjesama *Govor iz bešike*, Dhira Verlag, Erlenbach ZH Schweiz, 2009. Član je norveškog Centra pisaca (Forfattersentrum) i dobitnik nekoliko književnih nagrada i priznanja: Književna nagrada *Srebrenica* (2006.) za kratku priču *Mrtva trka*, Književna nagrada *Zija Dizdarević* (2006.) za priču *Smijeh u sebi* i Književna nagrada ICC *Behar* (SAD, 2008.) za priču *Hafiz*. Izbor pripovjedaka *Kucanje iz kabura* izašao jepočetkom 2011. i na norveškom jeziku. Njegova dva nova romana izašlu su na bosanskom jeziku: *Amanet mreža* (TDK Šahinpašić) i *Na kraju svega* (VBZ, Zagreb), koji je izabran među pet najboljih rukopisa na natječaju VBZ-a za najbolji neobjavljen roman 2009. godine.

Mara Matočec

Budimo ljudi, priznajmo čovjeka čovjekom

Mara Matočec, književnica, političarka
Muslimanska svijest, Sarajevo, br. 68, novembar 1939.

Sestri muslimanki

Čuj me, sestro!
Preko ravnih polja
i visokih gora.
Šaljem Ti pozdrave,
putuju k tebi moje misli
i kad se veselim
i kad me jadi stisli.
Čuj me, sestro!
Jer zaboravit ne mogu,
dočeka Tvog,
ljubavi Tvoje,
i kad si mi pjevala
pjesme svoje
i kazivala život
i jade svoje.

Mara Matočec (Đelekovac, 1885. – Korija, 1967.) bila je spisateljica, pjesnikinja, dramatičarka i političarka. Svoja književna djela pisala je sve do smrti, a djelovala je unutar Hrvatske seljačke stranke i Seljačke sloge kao članica Glavnoga odbora HSS-a te članica Glavnoga odbora Seljačke sloge. U Hrvatskoj je poznata kao spisateljica i političarka u Seljačkom pokretu braće Radić i veliki zagovornik ženske emancipacije. Početkom 1935. godine u Zagrebu se upoznaje s Marijom Jurić Zagorkom. Zagorka je bila zadivljena Marom Matočec kao seljankom-spisateljicom te objavljuje članak o Mari u *Ženskom listu* iste godine. Prijateljstvo sa Zagorkom donijelo joj je mogućnost objavljivanja svojih radova u svim njezinim časopisima poput *Ženskog lista*, *Novog ženskog lista* i *Ženskog svijeta*. Žene toga vremena bile su upoznate s radom i djelovanjem Mare Matočec, pa je njezina popularnost prelazila Hrvatsku do susjedne Bosne.

Početkom 1937. godine Mara Matočec odlazi na put u Bosnu kako bi promicala Hrvatsku seljačku stranku i poticala žene na uključivanje u javni rad i život. Mara Matočec nije prihvatila suradnju s niti jednom ideološkom strujom tijekom i nakon Drugog svjetskog rata te je bila zaboravljena i prešućena. Međutim, početkom 1940. godine, ime Mare Matočec toliko je poznato širom Hrvatske, Bosne, Slovenije i Srbije da za nju zna gotovo svako seljačko domaćinstvo, a osobito hrvatska žena seljakinja.

I danas odjekuju njene riječi: "Budimo ljudi, priznajmo čovjeka čovjekom. Ne usađujmo mržnju jednoga napram drugom. Neka nas ogrije sunce bratske ljubavi i čovječanske pravice, bez koje je neprohodan put k našoj velikoj ideji."

Sead Husić Beli

Čovjek koji piše priče

Nije se mnogo zanimao za ostale stvari koje su u životu većine ljudi bile primarne. Primarne i neupitne. Njegova primarnost je bila, osjećao je to, djelovati sa margina. Prostor kao margina, život kao margina, vrijeme kao margina. Nije mario za vrijeme niti o spoznaji o nemanju vremena. Njegov je posao bio bivati vrijeme. Praviti vrijeme, ako ništa drugo, makar iluzija o vremenu bila je aksiom kojega se svako jutro pridržavao. Nije to bio ritual ni tome nešto slično. Naprotiv. Njegov je život bio sveden na priču! Priča mu se otkrivala kao pohota žene muškome oku, a danas je uspio primijetiti da su muško-ženski odnosi postali istospolni. Nije se mogao pomiriti sa činjenicom da savremenici oko njega, koji bulje u njega, koji ga svojim smradom sa, govorio bi, viših katova zapuhuju, koji mu smetaju u tramvaju dok se vozi do posla, koji ga, šetajući ulicom ili alejom, koju su urbanističari posjekli iz humanih razloga (u pitanju je izgradnja obdaništa) primjećuju svojim laktovima, udarivši ga, uvijek, iznova, podlo i mudro, orgijaju na isti, možda i gori način od Rimljana koji su, veli jedna priča, radi svoga carstva mobilizirali ljude Bosne i odvodili ih da brane Rim, a carstvo se širilo, nemajući u vidu, da će ih ista namjera proširenja dovesti do propasti.

I kako je više spoznavao sve je manje prihvatao modernim životom ono što su Rimljani odveć uvježbali, donoseći isto na tuđe prostore, a izvozeći rudna bogatstva, uvozeći latinicu i imperiju na prostor margine! Isto se desilo, ima i to zapisano, i sa Osmanskom imperijom. Ni jedna ni druga nije uvidjela da proces omasovljavanja njihove kulture, apriorno, dovodi do gubitka njih. Prije svega u samom centru imperije! No, tim je pričama branio se od ljudi koji nemaju nikakvih humanijih namjera, osim da prožive ono života koliko im je dato. Dato granicama njihova tijela i znanja kao legitimna procesa koji ih je određivao u mjeri koja ih je nadrasla. Tako bi primijetio kakvu ženu u tramvaju čije tijelo je uvijek govorilo da nije sretno. Ljepota njezina tijela postala je objektom masovne kulture koja se (uvijek reci: *život je reklama*) reklamirala u medijima kao otkriće dvadeset prvoga vijeka. Otkriće tijela kao nečega neistražena? Uvijek bi takvim frazama suprotstavljao rimsku vježbu tijela, koje bi, u namjeri da izgleda što svečanije u tom kolektivnom duhu, bilo groteskno i apsurdno. Njegova apsurdnost jeste onemogućena, napisao je u jednoj priči, realizacija na nov način.

Takva pozicija života uvijek je otkrivala život a manje govorila o onima koji ga žive. Istina, koliko god se opterećivao ljudima, njihovim nastojanjima da mu učtivim putem smetaju uvijek bi ih izbjegavao, ali na svoj način. Ljudi, konkretizacija njihova imena, nije ga zanimala. Odnosi koji su uspostavljeni među njima jeste ono na čemu bi po cijelu noć radio. Pisao! Upamtio je neko drago lice iz djetinjstva kojeg bi se sjetio uvijek u magli jutra i inja koje bi granama, primijetio je, davala svečan sjaj. Sjaj koji ljudskom logikom biva uništen, odnosno ljudska je pozicija uvijek slabija no što se o njoj misli!

O osamljenosti posla kojim se bavi nije nikada mnogo razmišljao. Tačnije, samoću je smatrao privilegijom u vremenu, u duhu, u progresivnoj namjeri oružja da sebi oduzme razum, a djeluje imperatorski... Samoća je priča koja bi uvijek počinjala pričom o manjku vremena ljudi koji su živjeli uobičajenim tempom. Jedan običan život! Jedna obična priča! Jedno vrijeme koje se prevarilo sobom, pa mislilo da je futurizam jedini legitimni način njegova izraza u svakom smislu te riječi, a smislovi su dovedeni do krajnjih granica. Eno ih, u priči o samoći, napisao je, vise na bilbordima, osvijetljenim reklamama, ljudskom smjelošću da se legitimiraju tuđim životima. Eno je, na mondenski se način realizira, na književnim večerima, katedrama koje su upregnute politikom i horizontalnom religijom. Svi smislovi na jednome mjestu postali su tijesni jedan naspram drugoga. Nasuprot tome, samoća! Samoća lista na vjetru, prostora koji je nebu oškrinut kao kakvo sjećanje na beharli djetinjstvo i majku koja bi ga glasom, a mirisom hljeba vikala merajom da uđe u kuću, dok se jelo nije ohladilo! Majka je bila i borba, i nježnost, i smisao... Sada je samoća materinom nježnošću uokvirena kao kakav ram u kojem bi fotografija otkrivala majku, pomalo nasmijanu, a njega, iza njezinih nogu, kako stidljivo, držeći majku, viri kriškom, koja je bila namazana kajmakom kao u priči o lipovu cvatu, kojoj bi se sada, u zrelijoj dobi, vraćao kao najljepšem sjećanju.

Ono što mu je i danas teško, kada su u pitanju djetinjasta

sjećanja, jeste i to što fotografija otkriva: njih dvoje bez oca. Babo je otišao "na vojsku", braneći, valjda, opet, tuđu ideju... A on se pripremao, nedugo, nakon toga "na škole"... Ali samoća, koliko god ponekad bila teška, postala je privilegijom koju malo ko u vremenu visećih reklama ima. Takva upadljivost i otvorenost života vidljiva je i na visećim bilbordima i namještaju koji je, sve mu se čini, najpogodniji selidbom. Tačnije, selidba je u takvom vremenu postala ideologija koja se smatrala pogodnom. I ako se želi biti modernim, selidbenim, valjalo bi i stvari kojima ljudi robuju učiniti takvim... Smijao bi se grohotom: otkriće dvadeset prvog vijeka, otkriće tijela i selidbe. Oba sistema oprobana u iščezlim vremenima. Ali jedina stvar koju je opisao u svojim memoarima jeste upotreba svjetla i zvuka u vremenu koji je bukom imanentan, ali se ne ostvaruje u reciprocitetu istine i navike. Buka dvadesetoga vijeka jednom je u parku, držeći kineski kišobran, kao sredstvo globalizacije, dok je snijeg padao, doživjela svoj vrhunac! Njezina upotreba je napravila društvo strašnim! Avioni su šarali nebo, sirene su upozoravale, dimnjaka je bilo sve više, žurba je postala u zvuku još strašnija (a mnogi su žurjeli pred povijesnom nelagodom), društvo se humaniziralo do mjere da je klasna podjela postala poželjna, tako da feudalno doba nikada nije prestalo: promijenilo je samo sredstva djelovanja, mislio bi on, i ništa više! I tako i upotrebu svjetla, tačnije njezinu rasipnost dovodio je u vezu sa širenjem carstva kojem takav način ne pogoduje. Što se više svjetlo i rasipalo, među običnim svijetom, isto se i osipalo. Nije više bivalo čudom! Ni blizu čudu, kao što je bilo čudo onda, kad je kroz vezirov grad prolazio slon da upozori, da progovori o sebi. Govor je, budući da je i on, čovjek koji piše priče, bio među rajom, bio potežak i usporen i jedino su djeca usuđivala se mjeriti u priči slonovu surlu. Blagost govora, kasnije je napisao, opravdala se apsolutnom vlašću! Među običnim svijetom o slonu se govorilo s podsmjehom i u čudu i čudom se nisu mogli načuditi zanatlije i trgovci, i obični šegrti, i čaršijski lopovi... Tako je svjetlo izgubilo na čudu! Ali slonovi su uvijek bili i u svakom vremenu čuda i navike koje su oportunistima davale priliku u novom vremenu. Novo vrijeme sa starim čudom, mislio bi on, bivajući u gomili!

Dugo bi u noći, šetajući u sobi, pomjerajući sjenu, narušavajući uobičajenost sobnog svjetla mislio o priči. Ne o priči koja bi imala glavnog junaka čije bi trajanje bilo čas podvig, čas ludost. Ne! Mislio je o priči kao izumu koji čovječanstvo ne drži onako kako bi trebalo. Priča je izum koji je prije točka nastao, prije svjetla, prije pisma. Priča je jedino što ostane svakome. Čak i onome kome nije do priče. Opet je priča tu. Kao prolaznost, kao opomena, kao izum. Mislio je o priči kao o najboljem što ljudi imaju, ali je sada priča narušena nijemošću ili neartikulisanim zvukom koji nije bio dostojan priče. Ali, opet, mislio bi, i te neartikulisane zvuke i vrijeme, oskudno duhom, nadrast će priča. Opet će priča poput izuma, kao čudo, bivati iznova tu – kao opomena, kao neminovnost. Istina, ima tužnih priča, ljubavnih priča. Ima i onih o zavičaju i hljebu, ali ima i onih koje se ne smiju ni pričati, pa, opet, ima priča koje bi uvijek ljepše zvučale kad ih neko drugi priča. Kako god, priča je najbliža ljudskom napretku. Priča kao umjereni ljudski napredak! Nekoliko je priča, a mnoge je napisao, uspio objaviti u lokalnim novinama. Jednu koja ja pobudila maštu čitačima, naslovio je, jednostavno *Pismo*, koja je u skraćenoj verziji izgledala ovako:

I tako kada zbog ideoloških tjeskoba i pomanjkanja volje za razumijevanjem uzmem papirom bilježiti vrijeme kao jednu konstantu koja ne misli u onoj mjeri u kojoj bih volio... Proći ću gradom onda kad se povijest bude otkotrljala kao guma niz sokak (guma mojeg djetinjstva i pokoji osmijeh blagim mi se čini kao kiša koje danas slabo ima) kao knjiga koja mi se desi: pjesma puna tjeskobe koja je autoreferencijalna, koja se, u kontekstu otkotrljane povijesti pokazuje i historijom, sada sebe objašnjava čitačima ili drijemežu ljudskome koji će ispod naslaga slova i bjelina među njima, arheološkim putem, otkrivati me: kako sam volio, živio i govorio. Govor? Čudna rabota kojom se objašnjavaju ljudi, smislovi i tako bi se moglo reći da su dvije stvari neophodne ovome pismu: jedno su čitači koji će doći (moraju) i otkriti ljubav koja gasne u ovom vremenu nakon dva svjetska rata, krize, a treći je neophodan svijetu da se defamilijarizira s ciljem ponovnog (globalnog) zbližavanja. Znaš, nesreća zbližava ljude! Drugo je, objasniti se čitaču, (ako je to uopće moguće). Ostat ću na tome da se ne želim objašnjavati. Zašto bih? Meni je dato da pišem i bilježim, ne da se objašnjavam: ljudi se objašnjavaju radi međe, radi ljubavi, radi Drugih objašnjavaju se sebi pokretima koji im ne priliče, radi djece koja će doći i objašnjavati sebe ogledalom, a to će ova napredna civilizacija, dakako, apsorbirati (nemojte nikad pomisliti da nismo napredni – ostavimo to čitačima koje ćemo sada nazvati kamenim spavačima "ne onim, ne" ovi će doći i objasniti nas kada ne budemo imali smisla za život, kada budemo trava radioaktivna, po mogućnosti ljubavlju ugažena, da se čitači ne dosađuju samo time da imaju se objašnjavati sa kibernetičkim čovjekom. Ima zar i ljubavi?!).

Ma koja humanizacija. Pusti to.

Idi pecaj ribe pa će ti se život objasniti na vodi koja plovcima ribe.

Da. Čitaoče! (pisac se obraća, naravno, kamenim spavačima – imajte to na umu, vas radi, ne pisca – pisca muka ganja da se papirom objašnjava – ne međom i ljubavi koju bi trebalo na vrijeme omirisati hartijom jeftine štamparije koja se vadi da ne trpi ljubav nego obveznice kojih manjka)... Dakle, digresija više nema! Snalazite se. Nije teško ili jeste. Ko zna? Papir! Šta? Povijest! Ne! Čuješ, to gunđa svijet koji (ima jedna priča, ali je ne želim sada pričati. Ustvari ja bilježim, ne pričam. Ja sam Orfej koji čeka čitače. Ne. Reći ću samo da je bio Slon od nekakva vezira i pisac, a svjetina nije se znala sakriti – izašla ulicom se objasniti sa slonom...) Eto, ote mi se pismo kao vrisak!

Ali ideologija? Dosta više. Ne budalači. Objasni se. Koji ti je... Nije zar taj koji i nije nešto. Dobro. Ako moram. Evo (...)

(I tako kada zbog ideoloških tjeskoba i pomanjkanja volje za razumijevanjem uzmem papir...; slova ću arapskim pismom uobličiti da se zaštitim od povijesti, a arheologija neka me objasni. Ja ću tada biti trava bez smisla, koja čeka smisao.)

Priča je, nesumnjivo, u tom malog rudarskom gradu, izazvala pometnju i zapitanost o autoru priče. Policijskom naredbom krenula je potraga o čovjeku koji piše priče i moglo je od svega toga ispasti jedna kriminalistička priča sa modernističkim elementom trajanja radnje. Potraga bi počela i završila za jednu policijsku smjenu! Ali, nije! Ubrzo, nakon toga, onaj koji piše priče je ostavljen zaboravu (ionako je objavljivao pod pseudonimom), ali priča nije! Priča je ostala... Da je bio zaljubljenik u priču otkriva nam još jedan, malo neobičan trag... Bio je odveć mokar, kao i slova kojim je možda pisao. Ako se čini da slova ne mogu biti mokra, onda je pretpostavka da je bilješka o kiši prethodila jednoj kišnoj šetnji i kontemplaciji kojoj se prepuštao čovjek koji piše priče. Za razliku od novinske priče, bilješka o kiši je pronađena u njegovom zelenom mantilu onda kada on nije bio više živ. Bilješka o kiši uz malu doradu (rukopis je bio razliven tintom na dnu) izgleda ovako:

Evo, ima tome podosta kako se pripremam da posjetim papir jednim pljuskom. Onako, nije to usput, da jeste do sada bi se desio, naravno! Ne znam? Fascinantna mi je uvijek bila kiša (smirujuće djeluje ne mene, kao malo šta) u po ljetna dana, u po razgovora (obično bijah u razgovoru sa naslovima, mrtvim pjesnicima, koji, vidljivo je, življi su i lepršaviji od mnogih koji su kao živi a nisu; dakle, mrtvi pjesnici nisu mrtvi – prije će biti da su ponekad zaboravljeni?) Nego? Kiša! Kiša na obrazima, kiša na opustjeloj zemlji, kiša na prašnjavoj cesti, kiša na njoj, kiša u povijesti, kiša na bojnom polju, kiša zločinom udesena biva i svjedokom, kiša na mezarevima, cureći niz nišane, svjetluca uličnom reklamom, kiša na granama, kiša u olucima, kiša na trgovima, kiša na glavama i ćelava muškarca biva burleskom, kiša na sklopljenu kišobranu biva sputana, kiša u Bosni, kiša u noći, kiša u daljini, kiša na mačkama, kiša u kiši, kiša u pljusku, pljusak u pjesmi, pjesma u pljusku za sunčanih dana biva kišom milosti, kiša u sjećanju je priprema da mi se desi pljusak? Pljusak, bivat će pjesmom!

Jedina stvar koja je pouzdana u ovome trenutku jeste da je, ne zna se kako, zaostavština, koja je ostala u fioci radnoga stola, dospjela u javnost na kojoj – bilješci – pisalo je slijedeće:

Ima ljudi koji vole i ne vole priče, ima ljudi koji prave kišu, ima ljudi koji prodaju lubenice, ima žena koje mirišu na jabuke, ima vremena kada nema vremena, ima sistema koji guše ljude, ima ratova koji se nikad ne mijenjaju, ima ljudi koji nemaju želja i ti su sigurno sretni, ima gradova koji dimnjacima govore o sebi, ima potoka koje ljudska noga nije zagazila, ima ih tako... Nije da ih nema, ali, eto, ima i ljudi koji pišu priče!

Nakon čovjeka koji piše priče (koji je napisao priče pa i priču o priči) javno mnijenje je usaglasilo se da se tu nije radilo o čovjeku koji je samo pisao priče. On je bio i onaj koji je i živio svoje priče!

Sead Husić rođen je 1986. u Tuzli. Živi u Banovićima. Profesor je bosanskoga jezika i književnosti. Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Tuzli 2010. godine. Do sada je poeziju i književnu kritiku objavljivao u "Životu", "Motrištima" i "Lingvazinu". Autor je nekoliko zbirki pjesama u rukopisu koje još uvijek nisu objavljene. Pored poezije piše i prozu.

Ajka Tiro Srebreniković

Ključevi avlijskih vrata

Kad smo sjedili u Tuhfegdžića kahvi, onog ljeta kad se počelo govorkati o pobuni u Krajini, nismo ni slutili kako će to biti naši zadnji susreti i kako će nas bijeli široki drumovi odvesti na sve četiri strane svijeta, da se nikad više ne vratimo u našu malu kasabu. Hasan je donio nekakva ćageta, podijelio nam i onda počeo polahko pojašnjavati kako trebamo samo potpisati i kroz heftu dvije možemo krenuti u svijet. Bojali smo se ponovnog rata, jer rane koje je ostavio za sobom onaj prošli nisu još bile dovoljno zarasle. Taman su malo poskočili oni dječaci koje smo ostavili za sobom kad smo odlazili u prošli rat, boreći se pod tuđom zastavom i za tuđeg cara, a sad se počelo govorkati kako je na pomolu ponovo neki okršaj. Uzeće svu mušku čeljad koja može nositi kremenjače i vući topove po ovim našim surim vrletima. Ispijali smo prepršenu kahvu, pušili ljutu škiju hercegovačku, bili zamišljeni ne znajući kud bi krenuli sa sobom i sa svojom djecom. Već nekoliko dana smo se dogovarali da niko iz naše kasabe ne ode u vojsku, niko se neće odazivati pa nek rade s nama što god im volja. Ali, najstariji među nama, brkati Mehaga je nakon našeg izlaganja, motajući škiju i srčući kahvu iz findžana dodao kako smo mi malehan narod i s nama veliki mogu raditi što god im volja.

- Nemojte misliti da ćete pobjeći od vojne, oni ti u svojim tefterima imaju upisanu svu našu čeljad i mušku i žensku. Švabo ti je puno pametniji od Turčina. Sve ti je u njih na papiru pa sad reci da te nejma. Znate i sami kako su popisali, prošle godine, ne samo čeljad nego i ono malo naše sirotinje što imamo. Ja bio sakrio jednu kravicu, nisam reko da imam, a onaj ćato što piše vrcom u štalu pa kad vidje moju Milovu kako preživa, stade galamit na mene, te kako mogu biti takav čovjek, te kako mogu varati cara te da smo mi svi isti i ne znam šta sve nije ugovorio. Kažem mu, de bolan ne bio, piši ako hoćeš i mačku, eno je pored šporeta, a to je moj mal šta to koga briga šta ja imam svezano za jaslama. Napisa on meni tada i globu da platim. Nije vrijedilo što sam išo u srez onom glavnom se žaliti nego i on meni isto ko i onaj porobdžija kako po zakonu moram plati kaznu jer sam zatajio svoju imovinu, nisam im rekao za Milovu. Džaba što od Milove niko nejma koristi osim moje čeljadi koju hranim s ono malo mlijeka što daje. Ništa nikom ne prodajem pa da šta zaradim, nego samo beslemam svoju čeljad. Ama, i vi dobro znate da je onaj ugursus bio uzeo uzdu da mi Milovu vodi iz štale pa kad sam mu nešto malo od svoje sirotinje tutno u džep, ostavi, ali napisa depešu kako moram platiti globu. Svi znate da sam zajmio od Osmana nešto, a nešto mi moja stara dala iz svoje sehare, ono malo crkavice što je prišparala te ja iduće hefte onom u srez i platih globu. A vidjeli vi ko i ja kako gazda Stojanu ne priđoše ni blizu kuće. Neko mu dojavio da dolaze popisivati čeljad i imanja pa gazda Stojan dođe pred njih još dok su bili blizu kasabe, svrati ih u Milinu gostionicu pa ih najede i napi, a oni teturajući ušli u fijaker i tek se za dva dana vratiše u našu kasabu. Njega ni uveli u svoje teftere, ni pitali za zdravlje. Tako ti se to radi. Nego deder, Haso, šta ti tvoji papiri kažu. Kud ćeš ovu mlađariju poslat na rad. U koju zemlju i kojem caru?

Hasan se sav zacrveni u obrazima, plamac ga obuze ko da si mu crvenu ružu nakalemio od uha do uha, pa krenu nesigurno i mucavo objašnjavati. Nesigurnost u govoru se javljala jer je shvatio da Mehaga sumnja u njegovu plemenitu nakanu. U početku je počeo smireno objašnjavati, a nakon nekoliko rečenica, kad je shvatio da se pred društvom bespotrebno pravda, iz njega izletješe riječi takvom brzinom da su njihov smisao jedva mogli razabrati. U glavi su se posvađale emocije bijesa, ponosa, a osjećaj krivice i neosnovane optužbe ga je dovodio do ludila.

- Ama, Mehaga ja ne bi ovoj mlađariji ništa nažao učinio prije da ode moja glava s ramena. Tako ti meni. Od ovog našeg belaja sad i ti... Papire sam dobio od jednog ahbaba iz Sarajva koji je i druge naše ljude odveo u Austri-

ju. Napravi on njima papir da mogu preko svijeta kud hoće. Samo treba platit. Nije ništa badava. Evo, svak nek proda po nešto od mala pa može otići gdje god želi. Jedan od Sarajlija stigao do Amerike. I ovo da ti kažem. Zaposlio se u rudniku gdje traže zlato pa se čovjek obogatio. Otvorio nekakav konak tamo za one koji tek dođu tražiti posla. Vele da je i puno naših tu u konak smjestio. Drugi jedan otišo u France pa tamo se isto obogatio. Nama je ić odavde. Ti si star i ne možeš pod pušku. A mi nećemo rađat djecu i gledat, svako malo vremena, kako nam dolaze iz rata osakaćeni ili još gore da ostavljaju kosti u tuđoj zemlji ne znajući im ni za mezare. Bog zna kolko je naših ljudi ostalo na pustim poljima truhnuti da i ne znamo... Nego, ako ti nisi za odlazak, ostani pobogu brate i čuvaj ovo naše sirotinje dok se mi ne vratimo iz dalekog svijeta. A svak će se vratiti. I oni što su otišli do na kraj svijeta sanjaju o svom toplom budžaku i svojoj avliji. Znam ja da je tuđi svijet tuga pregolema, ali živa glava ikad, mrtva nikad...

Drugi ahbabi koji su šutke sve do sada slušali razgovor ove dvojice, pođoše se meškoljiti, pomalo kašljucati što bi znak da Hasan i Mehaga ušute, taki je bio adet u našoj kasabi. Dok čuješ kakav zvuk ili šaret od drugog, tvoje je ušutjeti jer se onaj drugi sugovornik priprema nešto reći. Nije u taj vakat bilo uobičajeno da se sugovornika podcijeni, samo su žensku čeljad znali zareziliti smatrajući da im je mjesto u kući pored djece i u mutvaku, njihova se ni crna ni bijela besjeda nije uzimala za ozbiljno. Znali su im reći:

- Deder bona ne bila, ušuti, znaš da je vazda bilo Duga kosa kratka pamet.

A žensko čeljade bi otrpjelo i otišlo za svojim poslom. Tako su i djeca rasla u uvjerenju da je žensko čeljade manje vrijedno, da ne zna o životu ama baš ništa pa su muška djeca od malih nogu postajali tutori svojim sestrama pa čak i majkama kad bi malo poskočili i onako se zamomčili. A kad bi se u koga zaredala rađati ženska djeca to ti je bilo ko prokletstvo za kuću.

Stari Osman prvi krenu onako izokole, smješkajući se, kako to i nije loš haber te da će od tog hajr posla imati koristi i Hasan i njegov ahbab iz Sarajva, a najmanje naš narod. Ali njega nešto onako, pomalo kopka kome će ići te pare koje bi oni dali Hasanu, da ne bude ko ona stara Vuk sit i ovce na broju. Drugi su u istom tonu podržali Osmana, sumnjajući u Hasanovu čestitu namjeru. Ali, Hasan se pribra pa nastavi kako ni on ni njegov ahbab neće uzeti ni jedne pare, samo im je nijet da spase ovo naše mlađarije koja stasa za pušku.

- Dosta više vojni, žao mi gledati kako nestajemo, borimo se za tuđina, a od toga nemamo ništa. Još od Turaka smo se borili za njihova cara, a gle šta su nam ti Turci napravili. Ostaviše nas na milost i nemilost tuđinu pa ti sad hajde ratuj i za njega. Ne bi se ja protivio kad bi mi branili svoju zemlju i svog cara, kad bi naši Bošnjaci bili ko jedan pa udarili svoju među i prema onima s istoka i onima sa zapada, nego, brate mili, vazda nekome služimo za podkusurivanje. Mladost tek krene da štagod nauka izuči, a ono ih začas pozovu pa moraju na kakav front. Vraćaju se sakati, bolesni, raspamećeni i tako svake godine od kad je Boga i svijeta. Govorim vam da odemo sa svog praga pa makar nakratko. Samo dok prođe ova frtutma koju najavljuju. Naša su djeca plaho pametna, a da nije tako ne bi bili na ovim našim gudurama toliko stoljeća kad nas je i mač sijeko i puška ustrijeljivala, a opet smo opstajali. Nego, tamo gdje nema rata djeca će brzo učiti, iće na kakve nauke pa će biti korisniji i sebi i ovoj napaćenoj zemlji, nego da ostanu ovdje. Belaj ti je za narod kad mu mlađarija ostanu ćorava pri zdravim očima. Eto, zato ja vama o ovoj depeši. Zato ja vama o odlasku. Je, mi smo mal narod ne mereš se borit protiv velikih, ali moreš upravit sa svojom djecom kako ti hoćeš.

Nakon govora, Hasan je podijelio one papire koje je dobio iz Sarajeva. Rekao je da svi sa svojim ukućanima još malo protabire pa sutra kad se vide na kahvi da mu vrate, il podpisano il ne podpisano.

Kad sam došao kući, moja me hanuma čekala pored pendžera, a djeca su već bila pozaspala. Ispričao sam joj za Hasonov prijedlog, a ona je sva radosna poskočila i rekla da ćemo mi te papire podpisati pa uz Božju pomoć bježati od ovog našeg belaja.

– Nisam ja djecu svoju donijela na svijet da budu kurbani dušmanima. Za kog da se bore i ginu? Ama, ne dam ja njihov jedan nokat za cijeli svijet.

A kad sam joj ispričao kako niko od ahbaba nije ozbiljno shvatio Hasanov prijedlog, čak su ga neki i ismijali, moja hanuma skoči sa sećije pa krenu tražiti šamiju. Reče da ona ide kod svojih kona kako bi ih nagovorila da se ne igraju sa životom nego da spreme to malo sirotinje što imaju pa nek idu u svijet, zbog djece. Nisam joj dao da u kasne sate izlazi, a šta bi joj čaršija rekla, neki bi jedva dočekali da je proglase budalastom, dok u ovo doba obija

tuđe pragove. Još dugo u noći kovali smo planove o odlasku i napuštanju naše kasabe. Odlučili smo otići za Tursku. Uvijek dok sam bio dijete, ostala mi je želja vidjeti svo to bogatstvo velikog carstva o kojem mi je pripovijedao moj rahmetli djed koji je prošao Turskom kad je išao na hadž.

Sutradan na kahvi ponovno smo se svi našli, samo nije bilo Mehage. Hasan je uzeo moje potpisane papire, njegova familija je isto odredila seliti i još dvije familije iz Hotića sokaka.

Pripreme za odlazak su trajale skoro mjesec dana, dok jedno jutro nismo dobili potvrdan odgovor iz Sarajeva da možemo krenuti jedni za Tursku, a drugi u Austriju koja bi im bila samo usputna stanica jer tamo ih čekaju drugi papiri s kojima će moći sve do Amerike.

Ta jesen bila je topla i mirišljava kao nikakva do tada. Nakon tolikih godina i sada osjećam miris zreloga voća po našim baštama, a slika rumenog sutona, noć prije nego smo krenuli, dolazila mi je u san ko zna koliko puta. U nešto starih kufera potrpali mi ono malo robe za čeljad, ponijeli smo i ključeve od kuće i od avlije te krenuli po prašnjavom drumu na daleki put. Kasnije smo saznali da oni koji su nam davali papire za naše preselenje su uzeli naše kuće tako da se više nismo imali kamo vratiti. Kad smo bili u Makedoniji čuli smo da je u našu Bosnu došao novi kijamet. Vojska je nahrupila sa svih strana, žene su odvodili u nekakve logore, udarali im na obraz te ih vraćali kad su bile već trudne. Bili smo zahvalni što nas je zaobišla ta nesreća, ali beskrajno u dubini duše nesretni što nismo mogli ništa učiniti za naše prijatelje i komšije. Hasan je sa ženom i troje djece otišao za Ameriku, nije se nikad vratio u našu kasabu, a one dvije familije iz Hotića sokaka su došle do Australije. Čuo sam da su svi naši u dalekom svijetu postali uspješni ljudi, a da su djeca završila stranjske škole i da rade dobre poslove.

Ovo pišem u već poodmakloj životnoj dobi, sjetih se našeg odlaska iz kasabe, nade da ćemo se nekad vratiti, a na sve me podsjetio stari ključ od kućnih vrata i avlije koji je svih ovih trideset godina, od kad smo došli u Tursku, bio na vidnom mjestu na zidu. U starom kuferu ostavio sam svojim sinovima oporuku i posljednju želju da me, kad preselim na bolji svijet, sahrane pored mojih rahmetlija oca Šabana, majke Hatidže i djeda Ahmeda. Jedino što me drži u životu je to da u kući nikad nisam dao da se govori po turki nego su moji vazda govorili po bosanski. I unučad, iako su im majke Turkinje, govore ko da su rođeni u Bosni. Ako se nekad vrate, znat će zboriti pradjedovskim jezikom.

Ajka Tiro Srebreniković rođena je u Duvnu 1961. godine. U rodnom mjestu završila osnovnu školu i gimnazijsko obrazovanje. Diplomirala južnoslavenske jezike i književnost. Do 1991. godine radila kao nastavnik jezika i književnosti u školama u BiH. Nakon dolaska u Zagreb, predavala bosanski jezik u Srednjoj školi za izbjeglu djecu iz BiH i hrvatski jezik u Zagrebačkoj medresi "Dr. Ahmed Smajlović". 2003. godine magistrirala na poslijediplomskom studiju književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu na temu "Koncepcija likova u romanu Derviš i smrt Meše Selimovića". U izdanju KDBH Preporod 2004. godine objavila studiju "Znakovi osobnosti u romanu Derviš i smrt Meše Selimovića". U izdanju Sabora bošnjačkih asocijacija RH 2007. objavila je zbirku eseja i književnih prikaza "Identitet - jezik i bosanska književnost". Član je redakcije informativnog časopisa "Preporodov Journal" i suradnik u časopisima "Behar", "Almanah" i Književnoj reviji "Marulić". U izdanju KDBH Preporod 2013. godine objavila je zbirku pjesama "Davna svitanja". U pripremi je druga zbirka pjesama pod nazivom "Kad stupiš na kućni prag" . Živi i radi u Zagrebu.

Naval al-Saadavi

Zejna

(ulomak iz istoimenog romana)

Priredila i s arapskog na bosanski prevela **Suada Muharemović**

Njena slika mi ne izlazi iz glave. Njene su crte urezane u moždane ćelije, kosti glave i hodnike podsvijesti. Nalik je na sliku mene, osmogodišnje djevojčice, u ogledalu. Hodam ulicom noseći đačku torbu. Stopala u uglancanim crnim kožnim cipelama, sa čvrstim četvrtastim potpeticama, vuku mi se po zemlji. Potpetice odzvanjaju po asfaltu čvrsto, postojano, ponosno, jer ja sam kći velikog profesora Zekerije al-Hartitija, čija fotografija unutar četvrtastog okvira izlazi u jutarnjim novinama, iznad njegove dnevne kolumne pod naslovom "Časnost zavjeta".

Imala je devet godina. Ličila je na mene, izuzev njenih očiju. Dvije velike zjenice u njenim očima isijavale su plavu svjetlost, skoro pa tamnocrnu, boje noći. Protivno mojoj volji, nisam mogla skinuti pogled s njih. Njene su oči prodirale u moje lice, poput oštrice sječiva probijale su u skriveno žarište, u dubine nutrine.

Izgledala je starije od mene, kao da je na svijet došla stotinu godina prije mene. Kao da i nije imala godina, niti oca, niti majke, niti kuće, niti spavaće sobe, niti časti, niti djevičanstva, koje se plašila izgubiti. Ništa nije posjedovala, niti je imala šta izgubiti – ni na ovom ni na onom svijetu.

Bila je djevojčica poput mene, poput svih djevojčica u školi. Međutim, njeno je tijelo bilo vitko, mršavo, čvrsto, kao da i nije napravljeno od mesa. Sjeklo je vazduh dok je išla poput strijele, bosonoga, bez cipela. Gazila je stopalima po kamenju, šljunku i trnju, ne osjećajući bol i ne ispuštajući ni kapljicu krvi.

Na tabli bijelom kredom pišem svoje puno ime – Madžida Zekerija al-Hartiti. Nastavnik bulji u mene s divljenjem. Govori djevojčicama da ću i ja biti kao otac – veliki pisac, da će mi se fotografija pojavljivati u novinama, časopisima i na svijetlećim ekranima. Govori da je moj djed, al-Hartiti paša, bio nacionalni vođa i da moja porodica, plemićkog porijekla, korijene vodi od Saada Zaglula i Orabi-paše, te da se proteže sve do Meke časne, Kurejša i Božijeg poslanika.

Svaka je učenica imala poznatog oca čije bi ime ispisivala pored svog imena na tabli. Svaka od njih se ponosila svojim ocem ili djedom, ujakom ili stricom, ili bilo kojim drugim poznatim muškarcem u svojoj porodici.

Osim nje. Stoji kod table uzdignute glave. Nastavnik joj naređuje da napiše svoje ime. Šiljatim oštrim prstima uzima komad bijele krede. Tijelo joj se okreće prema ploči. Vidimo njena čvrsta, uspravna leđa, zakrpu prišivenu crnim koncem na kecelji, ravne sandale na nogama. Velikim iskrivljenim slovima, kako to pišemo mi djeca, piše svoje ime: Zejna.

Nastavnik je bambusovom šipkom ošinu po leđima, po zakrpi na kecelji od katuna ili gabardina.

"Napiši svoje puno ime kao i tvoje kolegice!"

Prstima uzima kredu i piše:

"Zejna bint Zejnat".

Potom se okreće kako bi pogledala u nas. Zjenice u njenim očima isijavaju crni žar dok nastavnik grmi:

"Napiši ime svog oca i djeda, magarice jedna!"

Dvije crne baklje rasplamsaše se mrklim sjajem. Baci kredu na zemlju, zgazi je nogama, a potom uzdignute glave ode do svog mjesta u posljednjem redu. Učitelj nas je podučavao osnovima jezika i vjere. Govorio je da je dijete koje nosi majčino ime kopile. Učio nas je singular i plural: riječ – riječi; pozdrav – pozdravi, preljuba – preljube.

Po zidovima školskih toaleta počele smo pisati njeno ime: Zejna bint Zejnat. Međutim, ona nije čitala ono što smo mi pisale, niti je dolazila u školu svaki dan kao što smo to mi činile. Dolazila bi dva puta sedmično, utorkom i četvrtkom, na časove muzičke kulture kod gospođice Merjem. Potom je donijeta odluka o njenom isključenju iz škole. Više je nisam viđala osim slučajno na ulici.

Gospođica Merjem učila nas je svirati klavir. Uzimala bi Zejnine prste u svoju ruku, visoko ih podizala u razredu kako bismo ih vidjele. Gospođica Merjem je bila ponosna na Zejnine prste. Govorila bi da su stvoreni za muziku, da je ona nadarena djevojčica, te da niko u razredu nije nadaren kao ona. Suze bi se cakle u Zejninim očima, ali nijedna joj ne bi kanula, već bi samo njene garave zjenice još jače zasjajile, tako da smo mislile da su to suze, a odmah potom bismo se razuvjerile kada bi njene oči zablistale osmijehom koji bi obasjao njeno mršavo bljedunjavo lice. Svjetlost bi izvirivala ispod njene tamne ispucale kože, čineći je nježnom i ružičastom.

Zurim u duge, suhonjave, čvrste Zejnine prste dok ona svira. Njeni jaki prsti brzinom svjetlosti prelaze preko tipki klavira. Glas joj odzvanja dok pjeva nacionalnu himnu. Moj je glas, u poređenju sa njenim, hropteći, hrapav, promukao i prigušen. Moji su prsti, u poređenju sa njenim, zdepasti, mlitavi, nalik na prste moje majke, punački i spori. Moje majke Budur, gospođe supruge velikog profesora Zekerije al-Hartitija. I sama je bila velika profesorica, koja je zauzimala istaknuto mjesto u književnosti.

Noću bi mi se u snu javljao lik Zejne bint Zejnat. Vidjela bih je kako sjedi na malenoj stolici bez naslona i svira na klaviru i ne gledajući u svoje prste. Pogleda uperenog u notni zapis okreće jednu stranicu za drugom. Napamet zna melodiju, kao da ju je sama komponirala, sama napisala riječi pjesme, dok joj se prsti sami od sebe kreću.

Nisam razumjela što znači riječ "razvrat", koju je vrhom jezika izgovarao učitelj, kao da je pljuvačka koju pljuje između usana, ali sam pretpostavljala da je nadarenost za muziku u nekoj vezi sa "razvratom", jer kako inače da jedno dijete razvrata bude bolje od svih nas u muzici.

Negdje duboko u sebi ja sam joj zavidjela. Viđala sam je kako dugog čvrstog stasa hoda ulicom, s lahkoćom pokreće ruke i noge, slobodno pleše i pjeva sa djecom ulice i ne plaši se da će zakasniti vratiti se kući. Ona nema kuće u koju bi se vratila, nema majke koja bi je grdila, niti oca da je ošamari ako zakasni.

Noću bih, prije nego zaspim, čula oca i majku kako se svađaju. Imala sam petnaest godina, bila sam učenica u srednjoj školi. Prisjećala sam se riječi nastavnika kada bi govorio da ću postati velika spisateljica kao moj otac, veliki profesor Zekerija al-Hartiti.

Vidim objavljenu uokvirenu fotografiju svog oca. Na licu mu osmijeh koji zrači. Ovakvo zračenje nisam viđala u kući. Otac je većinu vremena bio šutljiv. Vraćao bi se iz svog ureda u novinama da bi ušao u svoju radnu sobu u kući, veliku sobu čija su četiri zida bila prekrivena policama sa knjigama. Njegov radni sto, pored staklenog prozora s pogledom na Nil, bio je od izrezbarene ebanovine, prekriven novinama i časopisima. Njegova fotografija u zlatnom ramu, na kojoj se naginje pred predsjednikom države, kako bi primio Veliku nagradu za zasluge na dan Praznika književnosti i umjetnosti, visila je na zidu.

Otac me upozoravao da ne izlazim na ulicu. Govorio bi mi da se djevojčice iz uglednih porodica ne igraju s djecom na ulici. Vrebale su opasnosti od silovanja. Novine su svakodnevno izvještavale o takvim dešavanjima. Zločini su rasli sa rastom siromaštva i nezaposlenosti. Mladići koji su završavali fakultete bili su bez posla i bez nade da će naći hranu, a kamoli suprugu. Živjeli su u neimaštini i silovali djevojke po ulicama.

Nešto me vuklo na ulicu. Zidovi u kući bili su obojeni svijetloružičastom bojom, ali je vazduh u njoj bio težak, kao da je bio ispunjen nekim prozračnim dimom koji oko nije moglo vidjeti, niti nos nanjušiti. Osjećala bih kako mi se širi tijelom – mekan, pun mržnje, šutnje, letargije i neke skrivene tuge.

Prozori naše kuće bili su uvijek zatvoreni duplim staklima i zavjesama, sprečavajući da uđe prašina koja se dizala sa ulica, kao i intenzivna buka, bučni glasovi koji su odzvanjali iz mikrofona okačenih na džamijskim munarama, udarci o bubnjeve, buka svadbenog plesa, kazina i kabarea, policijskih i vatrogasnih sirena.

Kao djevojčica, upitala sam mamu zašto se udala za mog oca. Odgovorila mi je: "Ljubav, Madžida". Tad još nisam znala šta podrazumijeva ljubav između muškarca i žene. Pokušavala sam na majčinom licu, dok bi ona gledala u oca, ili na očevom licu, dok bi on gledao u majku, uhvatiti pogled ljubavi u njegovim ili njenim očima, ali bezuspješno. Nijednog dana nisam uhvatila pogled ljubavi u našoj kući, sve dok nisam odrasla i shvatila stvari koje prije nisam shvaćala.

Otac je bio šutljiv. I kad bi govorio, to bi bilo u vezi s njegovom dnevnom kolumnom u novinama, govorio bi o glavnom i odgovornom uredniku, ministru ili predsjedniku države. Pričao bi i o antiratnim demonstracijama u inostranstvu, padu vlade u Iraku, problemima siromaštva u Egiptu, Sudanu i Etiopiji.

Majka mi je bila ugledna profesorica, kao i otac, možda i uglednija od njega, jer je ona bila šef Odsjeka za književnu kritiku na Univerzitetu, imala je počasni doktorat, bila je dobitnica i Velike nagrade za zasluge, i to prije nego ju je dobio moj otac. Njena fotografija u zlatnom ramu visila je na zidu njene radne sobe. Na njoj se naginje dok prima nagradu od predsjednika države na Praznik književnosti i umjetnosti.

Kad sam napunila petnaest godina, počela sam shvaćati da ima nešto skriveno u vezi između mojih roditelja. Noću bih ih čula kako se svađaju. Ispočetka su im glasovi bili tihi, hropteći, spori. Postepeno bi postajali brži, ponekad popraćeni zvukovima stvari kako padaju na pod ili šamarima i udarcima nogama. Otkucaji mog srca postajali bi snažniji kako bi se svađa intenzivirala. Tijelo bi mi se skvrčilo pod pokrivačem. Zatomila bih udisaje i izdisaje. Plašila sam se da ih ne čuju otac i majka i ne otkriju da sam budna, da još nisam zaspala.

Iz godine u godinu nosila sam ovaj teški teret na srcu – dvadeset i četiri godine. Skrivenu tajnu za koju nije znao niko na svijetu. Nisam je mogla odati nijednom živom stvorenju, jer kao da bih time izdala i oca i majku.

Otac i majka bi se pred ljudima pojavljivali savršeno sretni. Za novine i medije govorili bi o sretnom braku, o rijetkoj vezi između njih temeljenoj na ljubavi i visokom obrazovanju. U sebi sam skrivala istinu kao zloćudni tumor koji je rastao protivno mojoj volji, istovremeno pritiskajući ćelije moje duše i mog uma. Utočište sam potražila kod poznatog psihijatra, koji je bio očev školski kolega. Mislila sam da će me on izliječiti od depresije. Međutim, i on je bio poput mojih roditelja. Imao je dva lica – jedno u konfliktu sa drugim. Pisao je knjige o moždanim ćelijama i neurologiji i njenoj vezi sa umom i psihom. No, i sam je patio od bipolarnog poremećaja i depresije. Ponekad bi me liječio tabletama, a ponekad nečim drugim.

Diplomirala sam književnost s uspjehom "zadovoljava". Nisam voljela književnost, niti pisanje. Više sam voljela matematiku i brojeve. Nije me zanimalo ono što su nazivali književnom fikcijom, možda iz otpora prema ocu, majci i nastavniku koji je predviđao da ću postati velika spisateljica. Odmalena sam mrzila tog nastavnika. Željela sam da pobijem njegovo predviđanje. Voljela sam muziku, ples i pjesmu. Međutim, moji zdepasti prsti nisu bili u stanju svirati. Bili su nalik na prste moje majke. Moje kratko debelo tijelo bilo je nalik na tijelo moje majke. I otac mi je bio nizak, kao i majka, ali je on bio mršav. Odlazio bi u klub da igra golf. Viđala bih ga iz daljine dok ide – sitan, malene trokutaste glave, šiljate brade ispod punačkih usana. Gornja mu je usna bila punija od donje. Isturio bi usne naprijed kad bi utonuo u razmišljanje ili kad bi gledao za majkom kako ide.

U san bi mi, dok sam spavala, dolazio lik Zejne bint Zejnat. Njen lik me od djetinjstva nije napuštao. Željela sam biti poput nje, pa taman rekli za mene da sam kopile.

Majku su zvali patkica. Obuvala je cipele sa visokim špicastim potpeticama. U njima se vukla hodnicima univerziteta kako bi stigla do svog velikog kabineta pored dekanovog. Pomalo bi dahtala dok bi išla, noseći svoje zdepasto tijelo. Pomalo bi se ljuljala na svojim visokim potpeticama. Vrat joj je bio kratak, mesnat. Nosio je njenu malenu četvrtastu glavu koju je uokvirivala crna kratka kosa, donekle tanka, prošarana sa nekoliko sijedih vlasi, koje bi brzo nestajale pod odličnom farbom za kosu. Nosila je plavi kostim sa bijelim ovratnikom, nalik na bijele ovratnike djevojaka prije nego se udaju i izgube nevinost.

Bila je u srednjim godinama, pred sami ulazak u ono što nazivaju menopauzom. Bila je mlađa od svog supruga Zekerije al-Hartitija devet godina, ali je on izgledao godinu ili dvije mlađi od nje. Možda zbog toga što je bio muškarac, a ne žena, čiji se život brže istroši. U muškarčevom tijelu nije bilo ništa što ukazuje na nevi-

nost, nije dolazio u dob da dobije menstruaciju, pa da mu zatim ona prestane, pa u menopauzu i starost. Ne ostaje trudan niti rađa, ne nosi teret kuće, djece, loše reputacije. Muškarca sramoti samo prazan džep. Ne sramoti ga čak ni druženje sa noćnim damama u javnim kućama.

Odmalena je Budur pazila na svoj ugled. Na svojim plećima morala je nositi čast velike porodice, čast svoga oca generala Ahmeda al-Damhirija, koji je bio oficir u vojsci kada je izbila revolucija. Nije bio jedan od velikih vođa, ali je s jednim od njih bio u srodstvu. Dobio je položaj generalnog direktora ili generalnog sekretara Nove kulturne organizacije. U godinama adolescencije čitao je romane o platonskoj ljubavi. U ogledalu bi gledao na svoj lik kao na lik junaka priče *Romeo i Julija*. Napisao je ljubavnu poemu svojoj komšinici. U svojim snovima sebe je vidio kao poznatog pjesnika ili istaknutog romanopisca. Neki njegovi snovi ušunjali su se u njegovu kći Budur još dok je bila djevojčica. Čitala bi knjige u očevoj biblioteci. Srce bi joj lupalo u prsima dok bi čitala u krevetu pred spavanje. Mladić njenih snova zavodio bi je noću. Vodio bi s njom ljubav sve dok ne bi doživjela vrhunac. Njeno usnulo tijelo pod pokrivačem treslo bi se od grešne slasti. Ujutro bi ustajala zarumenjenih obraza, natečenih očiju. Vrućom vodom i sapunom prala bi tijelo u kupatilu. Tijelo bi se očistilo od prljavštine, ali srce bi i dalje ostajalo otežano grijehom.

Šest mjeseci prije izbijanja revolucije izbio je požar u Kairu. Budur Ahmed al-Damhiri je već diplomirala iz književnosti i kritike. Tijelo joj je drhtalo od užitka kad bi u njenim ušima zazvonila riječ diploma. Ličila je na užitak seksa. Isti onaj drhtaj prožimao bi cijelo njeno biće – tijelo, pamet i dušu. Sve troje bi se stopilo u jednom divljem užitku. Njeno kratko debelo tijelo treslo bi se na visokim potpeticama. Skoro da bi skočila u zrak, plesala, pjevala, letjela, da nije bilo sile Zemljine teže koja ju je vukla ka tlu snagom jačom od njene. Učvrstila je stopala za tlo. Nestalo joj je glasa. Njen otac je vidio suze u njenim očima. Mislio je da su to suze radosnice zbog diplome. Otac nije imao pojma o tome šta se zbivalo s njegovom kćeri.

U dubini duše Budur je osjećala tugu, i to pogotovo u sretnim trenucima. Možda je to bilo njeno zdepasto tijelo, ili njene uske oči bez ikakvog sjaja, njena ograničena pamet iako je diplomirala, ili njena duša zatočena unutar tamnice književnosti. Okovi bi se skidali samo u snu, kad bi spavao njen um, njena duša i tijelo, kad bi spavali njeni otac i majka i sav svijet, kad bi Bog zatvarao svoje budno oko koje ne spava, kad bi se sve istopilo u tami. Budila bi se jedna skrivena ćelija u dubini skrivene nutrine, nanjušila ljubav i slast grešnog seksa.

Prije izbijanja požara desile su se velike demonstracije. Ljubav prema domovini preko oca uvukla se u njegovu kćer Budur. Čitao bi joj nespretne stihove koje je čitao svojim kolegama iz vojske. Pjevao bi o smrti za domovinu, pod uvjetom da on nije taj mrtvac, niti njegova kći. Bio je silno uvjeren u svoju ljubav prema domovini, silno uvjeren da je njegova kći Budur njegova, ne nečija druga, silno uvjeren u postojanje Boga, meleka, Sudnjeg dana i Iblisa.

Sve se to još odmalena uvuklo u njegovu kćer Budur. U školi je pjevala himnu sa djevojčicama. U sedmoj godini počela je klanjati pet puta na dan, postila je mjesec Ramazan, tjerala je mladića svojih snova iz svog sna i jave. Budur je uspjela kontrolirati svoju podsvijest koja bi se budila u snu. Uspjela je nametnuti joj san. U ljubavi prema Allahu i domovini Budur je premašila svog oca. Bila je među najuzornijim djevojkama u čijim se srcima širila vjera u Allaha i domovinu, tekla njihovim venama, zajedno sa krvlju, od glave do pete.

Ali san bi je savladao. Privlačio ju je sebi kao sila Zemljine teže. Tijelo bi joj palo u komatozni san, čitavo tijelo osim tabana njenog lijevog stopala, koje je bilo nježno i mekano poput stopala njene majke. Ostajao bi svjestan, budan, pa čak i kad bi kosmos zaspao. Budur bi u snu osjećala da se nešto poigrava tabanom njenog lijevog stopala. U snu bi udarala u nešto desnom nogom. Mislila je da je to Iblisov prst. Izaziva Božiju volju, škakilja joj taban dok je ona nesvjesna. Huška je na grijeh.

Naval al-Saadavi egipatska je spisateljica, feministica, politička aktivistica, psihijatrica i zagovornica borbe za ženska prava. Ova je autorica među najprevođenijim savremenim egipatskim piscima. Rođena je 27. oktobra 1931. godine u Kafr Tahli, malenom selu u blizini Kaira, a odrasla je u velikoj porodici sa još osmoro braće i sestara. Godine 1955. diplomirala je na Medicinskom fakultetu u Kairu. Autorica je brojnih romana, pripovjedaka, memoara, drama, eseja. Njena su djela prevedena na više od 30 jezika.

Zbog svog feminističkog aktivizma i pisanja o, do tada, tabu temama – genitalnom sakaćenju žena, čemu je i sama bila podvrgnuta, i seksualnom zlostavljanju – često je bila izložena progonima i hapšenjima. Dugo godina njena su djela bila zabranjena u Egiptu.

Godine 1972., nakon što je objavljen njen roman *Žena i seks*, izgubila je posao u egipatskom Ministarstvu zdravlja. Morala je odstupiti sa svih javnih funkcija koje je do tada obnašala te ugasiti časopis *Zdravlje*, koji je uređivala.

Godine 1981. završila je u zatvoru kao politička disidentica u vrijeme režima egipatskog predsjednika Envera al-Sadata. U zatvoru je provela nekoliko mjeseci, a oslobođena je nakon ubistva al-Sadata. Potaknuta tim iskustvom, 1983. godine napisala je *Memoare iz ženskog zatvora*. Osim toga, njen boravak u zatvoru i kontakti sa drugim zatvorenicama poslužili su joj kao inspiracija za roman *Žena na nultoj tački*.

Godine 1993. bila je prisiljena napustiti Egipat zbog stalnih prijetnji smrću te odlazi u Sjedinjene Američke Države, gdje prihvata ponudu da predaje na univerzitetima u Sjevernoj Karolini i Sijetlu, a nakon toga i na brojnim drugim univerzitetima u svijetu.

U Kairo se vratila 1997. godine.

Dobitnica je brojnih nacionalnih i internacionalnih nagrada i više počasnih doktorata.

zoon politikon

Piše: **Faris Nanić**

Ne ćirilici ili ne manjinama ili ne vladi

Kriza izazvana pokušajem revizije prihvaćenih standarda poštivanja prava nacionalnih manjina ima potencijal razbuktati se u provalu općeg nezadovoljstva stanjem u zemlji te na površinu izvesti opskurne ekstremiste koji bi zauzeli politički prostor dominantnih etabliranih stranaka i zemlju gurnuli u ponor totalitarizma, bez obzira na predznak.

Ad hoc udruga građana pod militantnim nazivom Stožer za obranu hrvatskog Vukovara prikupila je dovoljan broj potpisa građana za pokretanje referenduma kojim se traži promjena Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina i Zakona o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina i uputit će ga Hrvatskom saboru. Procedura nalaže da Ministarstvo uprave provjeri valjanost potpisa i ustanovi ispunjenje kriterija o najmanje 450.000 potpisa, nakon čega bi Sabor trebao raspravljati o legitimnosti i legalnosti, odnosno ustavnosti takvog zahtjeva i eventualno ga uputiti na ocjenu Ustavnom sudu.

Legitimnost pitanja, legalnost referenduma, razumnost dilema

Gotovo svi mediji, a i sve relevantne političke stranke, uključiv i HDZ stajališta su kako je referendumsko pitanje kojim se traže promjene neustavno, nelegalno i nelegitimno jer traži redukciju prava nacionalnih manjina, a na to je upozorenje Hrvatskoj uputila i Evropska komisija. Inicijatori traže promjenu kojom se kao kriterij za javnu upotrebu manjinskog jezika i pisma diže manjinski populacijski cenzus u jedinicama lokalne samouprave, prema članu 12., stav 1 Ustavnog zakona na više od 50%, umjesto dosadašnjih 33,3. Također, stavom 2 istoga člana taj se kriterij dopunjuje odredbom o međunarodnim ugovorima i pravom jedinica lokalne i regionalne samouprave da to pravo reguliraju svojim Statutima. To se zapravo odnosi na manjine čija je brojnost neznatna, ali stečena prava, još iz vremena bivše države velika.

Premijer Milanović upozorio je da je zahtjev aspurdan jer manjinsko pravo priznaje manjini tek kada postane većina. Stožer za obranu hrvatskog Vukovara tvrdi da se referendumskim pitanjem traži usklađenje s evropskim tekovinama u zaštiti manjinskih prava, pozivajućii se na ustavna i zakonska rješenja u drugim evropskim državama, pa i članicama EU. Značajno je napomenuti da važeći Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina iz 2000., koji je usvojen dvije godine prije donošenja Ustavnog zakona, u članu 4., stav 1 određuje nejasno naznačen kriterij većine (relativne, apsolutne) pripadnika nacionalne manjine u općini ili gradu koji omogućuje pravo na službenu upotrebu jezika i pisma te manjine, a u stavu 2 određuje se iznimka koja se odnosi na obaveze iz međunarodnih ugovora. Članovima 2 i 3 Zakona ne mijenjaju se stečena prava nacionalnih manjina temeljem međunarodnih ugovora ili ranijih zakona.

Taj se Zakon inače poziva na stari Ustavni zakon o ljudskim pravima i pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina, koji je davno van snage jer nije bio usklađen s Evropskim konvencijama odnosno pravnim nasljeđem. Dio ustavnih stručnjaka već se izjasnio kako je prijedog Inicijatora referenduma protuustavan i time dao određene smjernice Ustavnom sudu. Bez obzira na mišljenja u pojedinim medijima kako se Ustavni sud u slučaju referenduma o uvrštenju braka kao zajednice muškarca i žene u Ustav koji je prošao, pokazao nekompetentnim, njegov pravorijek u tom slučaju bio je dosljedan, utemeljen i nediskriminatorski, baziran na Ustavu. Stoga je za očekivati da će istu dozu ozbiljnosti i ustavnopravne utemeljenosti Sud pokazati i u slučaju ove inicijative.

Evropske nedosljednosti

Rimski ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice nije posebno tretirao ljudska, pa time niti manjinska prava, jer se tada smatralo da Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda Vijeća Evrope, usvojena 1949., uspješno regulira područje svih općeprihvaćenih ljudskih prava. Kasnije je Vijeće Evrope usvojilo Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina koju nisu usvojile sve zemlje, a niti EU, a neke ju nisu ratificirale,

poput Belgije i Luksemburga, dok ju mnoge nisu prenijele u svoja zakonodavstva. Kako ne postoji jedinstvena, zajednička EU primarna regulativa koja se bavi pravima nacionalnih manjina, a relativno kasno inicirana, sekundarna u obliku uredbi, direktiva i rješenja kao i sudske prakse, nije poštivana od mnogih članica, tako se i rješenja u zemljama EU prilično razlikuju.

Jedna od osnivačica i najutjecajnijih članica, naime Francuska, kojoj vole tepati kako je inaugurirala ljudska prava svojom krvavom revolucijom, uopće ne priznaje manjine, niti regulira pravo na njihovu zaštitu, pozitivnu diskriminaciju, uporabu jezika i pisma, ili učenje nacionalne grupe predmeta u školama. Kao niti Grčka. Mnoge države nemaju zakonski ili na drugi pravni način reguliran status vjerskih zajednica, posebno nekršćanskih, poput Njemačke, također osnivačice i još uvijek najutjecajnije, barem ekonomski, članice EU. Neke druge države članice EU, osim formalnog priznanja postojanja nacionalnih manjina, ni na koji način nisu regulirale njihov status i prava. Od 2000. godine postoji Povelja o temeljnim pravima koja bi trebala biti dio budućeg Ustava Evropske unije, koji je već dosada izazvao brojne kontroverze i nije usvojen, te time otvoriti vrata zakonskoj regulativi Unije kao obvezujućoj za sve članice.

Naravno, baš su te nedosljednosti dale argumente inicijatorima referenduma da se pozivaju na rješenja "naprednih evropskih demokracija" koje, u aspektu zaštite nacionalnih manjina daleko zaostaju za Aqui communitaireom koji je nametnut novim članicama i aspirantima na članstvo, ali i za rješenjima nekih bivših socijalističkih država, uključivi Jugoslaviju. Jedan od instrumenata bio je i Lenjinov koncept konstitutivnosti naroda koji je primjenjivan za vrijeme bivše države u Hrvatskoj, a i danas je na snazi u Bosni. Takav koncept, iako Evropa na njem inzistira u Bosni, u njoj je bio posve nepoznat, a mnogi su ga teoretičari smatrali inkompatibilnim s evropskim pravnim tekovinama, odnosno tek sovjetskim eksperimentom za privlačenje naroda bivše carske Rusije čiji je teritorij Sovjetski Savez zadržao.

Mudri su upozoravali kako je ćirilica i hrvatsko pismo, kako je to jedno univerzalno pismo kojim se, kao i latinicom koja nije isključivo hrvatsko pismo, služe gotovo tri stotine milijuna ljudi, kako dvojezični natpisi i na ćirilićnom pismu stoje posvuda u Hrvatskoj, kako je na koncu Hrvatska i zbog znatno poboljšanog odnosa prema manjinama, naročito Srbima, završila pregovore o svim poglavljima za pristup Evropskoj uniji, no nije pomoglo.

Ćirilica ili nešto više

Najosjetljiviji dio slučaja dvojezičnosti u Vukovaru zapravo je manipulacija patnjom Vukovaraca. Naime, višemjesečno trajanje slučaja, od višekratnog zakonski utemeljenog postavljanja i nezakonitog razbijanja te skidanja dvojezičnih ploča s natpisima državnih institucija, do derogacije vlastite, par godina stare odluke vukovarskog gradskog vijeća kojom se suspendira primjena Ustavnog i Zakona o uporabi manjinskih jezika i pisma u gradskim institucijama, odnosno mijenja Statut grada kojim se regulira dvojezičnost, do formiranja neslužbene kolone tzv. vukovarske Hrvatske čije su organizacija i provedba imale elemente državnog udara, posebno s, u crne jakne uniformiranim "vojnicima" koji su zavarali okupljen narod i poslali ga u kolonu sjećanja, dok su najvišim zvaničnicima države, demokratski izabranima, to spriječili, stalno je u prvi plan isticalo simbolizam ćirilice pod kojom je vršena agresija na Hrvatsku i ubijan Vukovar.

Mudri su upozoravali kako je ćirilica i hrvatsko pismo, kako je to jedno univerzalno pismo kojim se, kao i latinicom koja nije isključivo hrvatsko pismo, služe gotovo tri stotine milijuna ljudi, kako dvojezični natpisi i na ćirilićnom pismu stoje posvuda u Hrvatskoj, kako je na koncu Hrvatska i zbog znatno poboljšanog odnosa prema manjinama, naročito Srbima, završila pregovore o svim poglavljima za pristup Evropskoj uniji, no nije pomoglo. Tražio se zakonski reguliran status grada Vukovara kao mjesta posebnog pijeteta, s najvažnijim zahtjevom za dodatnu suspenziju dvojezičnosti i upotrebe ćirilice. Ovdje, baš zbog licemjerja s optužbama o masovnom dovođenju Srba kako bi se mogli popisati u Hrvatskoj, a posebno u Vukovaru, nije

na odmet u pamet prizvati neka stara i novija bosanska iskustva. Prvo, ćirilica je bila ravnopravno pismo u bivšoj Jugoslaviji i svaki ju je hrvatski građanin po zakonu morao savladati. Na stranu činjenica da je čovjek bogatiji ako vlada još jednim pismom. U tom smislu, ćirilica nije bila nepoznata niti u Vukovaru do rata niti za vrijeme rata. Isto tako, ćirilica je bila službeno pismo u Bosni, iako se tamo puno više i češće rabila, i zbog činjenice da se trojna konstitutivnost naroda u Bosni znatno više poštivala i na simboličkoj razini nego dvojna konstitutivnost u Hrvatskoj. Trojna konstitutivnost u Bosni nije ukinuta, već je reafirmirana Daytonskim sporazumom i osnažena u smislu primjene na čitavoj teritoriji odlukom Ustavnog suda, čime se pokušala spriječiti etnicizacija i isključivost, posebno u tzv. republici srpskoj.

U Hrvatskoj je dvojna konstitutivnost ukinuta tzv. Božićnim Ustavom, a militantni Srbi iskoristili su taj čin kao casus belli i započeli pobunu te kasnije i agresiju JNA. Naravno da je ukidanje dvojne konstitutivnosti uslijedilo nakon prvih blokada cesta i stvarnog početka pobune zbog višegodišnje propagande o navodnoj ugroženosti Srba u cijeloj Jugoslaviji, a posebno nakon demokratskih izbora u Hrvatskoj u kojoj je na vlast došla nacionalistička stranka, s ne baš opreznim vokabularom i nizom najava koje nisu doprinosile smirivanju užarenog stanja. Osjećaj stvarne ugroženosti Hrvata i ostalih građana militantnom propagandom s četničkim insignijama zapravo je na vlast doveo one koji su prvo benzinom pokušali gasiti požar, a tek nakon što su se događaji izmakli kontroli, pokušali pregovarati s već de facto secesionistički nastrojenim i dobrano naoružanim političkim predstavnicima nekih (ne svih) Srba u Hrvatskoj. Recept stvaranja secesionističkih enklava sa srpskom većinom, pa njihovo teritorijalno spajanje ratom i genocidom, iz Hrvatske je prenesen na Bosnu, a ratna razaranja i zločini daleko su nadmašili one u Hrvatskoj. Započelo je s Tomašicom, a završilo s Kravicom i ostalim grobištima srebreničkog genocida. Povrh svega, najveća stratišta Bošnjaka i bosanskih Hrvata ostala su u republici srpskoj čije se vlasti stalno trude prikazati tu jedinicu proširene lokalne samouprave kao neku drugu srpsku državu koja je dio svoga suvereniteta predala Bosni i Hercegovini, a zločine "vojske" na koju se pozivaju nastoje što više potisnuti, posebno iz kolektivnog pamćenja srpskog naroda. No, a tu treba pokušati povući paralelu sa zahtjevima tzv. Stožera za obranu hrvatskog Vukovara, sve to ne spriječava vlasti u drugom entitetu u kojem su Srbi izrazita manjina, u tzv. Federaciji BiH da dosljedno provode politiku trojezičnosti i upotrebe oba pisma, latinice i ćirilice.

Srbi u istočnoj Slavoniji donekle su i sami odgovorni za ove probleme jer su, umjesto zajedničkih škola u kojima bi slušali nacionalnu grupu predmeta tražili odvojene škole, nacionalnu segregaciju. Međutim, osvrnimo se na susjednu trokonstitutivnu Bosnu. Utemeljeno prozivanje lokalnih srpskih političara da su inzistirali, čak 15 godina po okončanju mirne reintegracije Podunavlja na odvojenim školama i nastavnim programima, čime su doprinijeli nesmirivanju tenzija i segregaciji, malo miriši na licemjerje jer mnogi hrvatski političari u BiH, odreda tzv. desne (čitaj: HDZ) provenijencije nemaju ništa protiv, a u nekim jedinicama lokalne samouprave inzistiraju na nacionalno odvojenim školama, u kojima hrvatska djeca uče po programu Republike Hrvatske! Argument nekih hrvatskih udruga, pa i stranaka samoproglašenih desničara, kako je uvođenje dvojezičnosti po odredbama Ustavnog zakona isforsirano krivotvorenjem rezultata posljednjeg Popisa stanovništva jer se dobar dio popisanih Srba zapravo nalazi u Srbiji, a ne živi u Vukovaru, je također licemjeran jer zaboravlja hrpimično i organizirano dovođenje hrvatskih državljana, hrvatske nacionalnosti, u Bosnu u kojoj isto tako ne žive za, popis 2013. To hrpimično dovođenje čak je bilo i poticano od Vladinog ureda za dijasporu. Ali, misle si hrvatski desničari i ini nezadovoljnici, posebno oni čije su mirovine na budžetu – Quod licet Iovi, non licet bovi.

Mediji su prenosili ponekad potresna stajališta stvarnih žrtava srpske agresije i uništavanja Vukovara, ljudi koji su sasvim iskreno tvrdili da je ćirilica za njih simbol stradanja i poniženja i da je zbog toga u Vukovaru neprihvatljiva. To je shvatljivo s aspekta poštivanja žrtve i individualnog pristupa svakoj tragediji. No, za vrijeme njemačke okupacije tih istih područja vršeni su zločini, a najveći dio korespondencije bio je na latinici, pa to pismo nikada nije postalo sporno kao simbol okupacije.

Razum protiv manipulacije emocijama

Zoran Millanović je još u nevinom periodu tzv. slučaja ćirilica u vjetar nezadovoljnika svime i svačime, udruženih u Stožer i neke druge inicijative, mudro tumačio kako je stvarna pobjeda demokratske Hrvatske, koja se branila i u Vukovaru, baš u činjenici da hrvatska, suverena, međunarodno priznata vlast, zemlje članice EU, priznaje i to jasno i nedvosmisleno pokazuje, najviše standarde manjinskih prava kroz vlastitim Ustavom i Ustavnim zakonom zajamčenu dvojezičnost. Taj argument izgubio se u protuargumentima pijeteta prema žrtvama srpske agresije i genocida nad Hrvatima i ostalim Nesrbima u Vukovaru, koji se uvođenjem ćirilice, odnosno dvojezičnosti prema odredbama, prvenstveno Ustavnog zakona, navodno umanjuje ili ugrožava. Mediji su prenosili ponekad potresna stajališta stvarnih žrtava srpske agresije i uništavanja Vukovara, ljudi koji su sasvim iskreno tvrdili da je ćirilica za njih simbol stradanja i poniženja i da je zbog toga u Vukovaru neprihvatljiva. To je shvatljivo s aspekta poštivanja žrtve i individualnog pristupa svakoj tragediji. No, za vrijeme njemačke okupacije tih istih područja vršeni su zločini, a najveći dio korespondencije bio je na latinici, pa to pismo nikada nije postalo sporno kao simbol

okupacije. Zapravo, jedan složen aspekt poštivanja manjinskih prava, i medijskim je manipulacijama, ali i jednodimenzionalnošću pristupa, sveden na upotrebu jednog pisma - ćirilice.

To je neistinito, ali i opasno jer manipulacijom osjećajima vrši političku mobilizaciju koja ovakvim inicijativama vodi k redukciji prava manjina, što je neustavno i nezakonito, protuevropski, ako baš hoćete. Takvo, predstavlja prvi stvarni atak na prava manjina, za razliku od referenduma za uvrštenje braka kako zajednice muškarca i žene koji su se mnogi nakinđureni liberali požurili tako etiketirati. Kontinuirani incidenti s postavljanjem i skidanjem dvojezičnih natpisa proširili su se širom Hrvatske, pa su zabilježeni i u nekim sredinama gdje nikada nisu predstavljali problem. Činilo se da sida (baš tim redom govori član 8) taj princip ruši postavljanjem dvojezičnih natpisa, pa i da je Srba manje od 33,3%, na koncu? Ne poštuje li se time pripadnike nacionalne manjine, dok se većinski hrvatski narod ničime ne ugrožava, a žrtvama Vukovara pijetet se odaje i izgrađenim spomen područjem i godišnjom kolonom sjećanja, koju su ove godine baš najglasniji protivnici dvojezičnosti vulgarno politizirali. Možemo li se bolje razumijeti, jer to razvijanje razumijevanja znači, ako se ne poznajemo, odnosno ako ne poznajemo kulturne tekovine i temelje onoga drugog, bio on manjinski ili većinski?

Što je onda sa solidarnošću i dijalogom, ako je i sama snošljivost kao prvi stupanj suživota ugrožena odbijanjem različitoga. Pitanje, naravno, ne smije biti ograničeno samo na podržavatelje

Na stranu činjenica da je čovjek bogatiji ako vlada još jednim pismom. U tom smislu, ćirilica nije bila nepoznata niti u Vukovaru do rata niti za vrijeme rata. Isto tako, ćirilica je bila službeno pismo u Bosni, iako se tamo puno više i češće rabila, i zbog činjenice da se trojna konstitutivnost naroda u Bosni znatno više poštivala i na simboličkoj razini nego dvojna konstitutivnost u Hrvatskoj.

tuacija izmiče kontroli i to baš u prvim mjesecima punopravnog članstva Hrvatske u EU. Šef HDZ-a, Tomislav Karamarko, nakon što se posuo pepelom jer je neoprezno, iz revolta, kako kaže, potpisao očito neustavnu inicijativu Stožera, a prije se priključio pučističkoj koloni u Vukovaru, što je također od njegovih šefova u Bruxellesu ocijenjeno politički barem nemudrim, ušao je u ustavnu polemiku s Predsjednikom države, inače vrsnim pravnikom. U toj polemici pozvao je šefa države da prouči član 8 Ustavnog zakona koji načelno određuje da se odredbe Ustavog i posebnih zakona moraju tumačiti i primjenjivati sa svrhom poštivanja pripadnika nacionalnih manjina i hrvatskog naroda, razvijanja razumijevanja, solidarnosti, snošljivosti i dijaloga među njima.

No, nije jasno na što Karamarko misli. Čime se to, u smislu poštivanja nacionalnih manjina i hrvatskog naroinicijative, na pripadnike većinskog naroda, već i na pripadnike manjine, u ovom slučaju srpske. Uz jedno proširenje – misle li stvarno pripadnici manjine da je integracija u Hrvatsku nevidljiva, a to je cilj odredbi pozitivne diskriminacije koja je utemeljena u Ustavnom zakonu, a stvarna segregacija u Vukovaru za koju se zalažu neki njihovi prvaci, moguća? Stvarni pijetet žrtvama Vukovara i agresije JNA i srpske paravojske ipak će se postići tek kada Vukovar prestane biti podijeljen grad s odvojenim mjestima skupljanja za Hrvate i Srbe, kada se, osim obnove kuća i spomenika kulture dogodi obnova privrede, zapošljavanje, kada se nadom zaustave ljudi daljnjeg iseljavanja. Sve do tada, vukovarske žrtve neće uživati stvarni pijetet i njihova žrtva neće biti potpuno osmišljena i moralno zadovoljena.

Napokon, čitav slučaj koji je prerastao u višemjesečnu krizu nije samo poslužio vladajućima i oporiciji da skrenu pažnju s vitalnih tema ozbiljne ekonomske krize u državi, već je, zabrinjavajuće polarizirajući zemlju, uvođenjem retorike i metoda vremena koje smo poželjeli trajno potisnuti u prošlost, jasno demonstrirao Vladi, ali i političkoj klasi duboku frustraciju građana sve težom i sve beznadežnijom situacijom. Tako kriza izazvana pokušajem revizije prihvaćenih standarda poštivanja prava nacionalnih manjina ima potencijal razbuktati se u provalu općeg nezadovoljstva stanjem u zemlji te na površinu izvesti opskurne ekstremiste koji bi zauzeli politički prostor dominantnih etabliranih stranaka, koje nemaju rješenja, i zemlju gurnuli u ponor totalitarizma, bez obzira na predznak. Da se to ne dogodi, politička bi klasa morala malo spustiti pogled s nebeskih visina vlastite važnosti, osluškivanja i pogađanja mišljenja Bruxellesa i Washingtona i shvatiti da se više ne može povećavati pritisak na građane, bez barem početnih rezultata ekonomskog oporavka.

Predložene promjene Ustava, koje bi jasnije definirale referendumsko područje, važno zbog mogućnosti direktnog odlučivanja o najvažnijim pitanjima i to na svim razinama vlasti, zaštitile bi stečena prava nacionalnih i vjerskih manjina u duhu, ali i slovu prihvaćenih normi prilikom pristupa Hrvatske EU, omogućile bi progon političkih ubojica iz doba Jugoslavije, čime bi se valjda konačno stavila točka na političke, ideološke i progone na rasnoj, nacionalnoj ili vjerskoj osnovi, i otvorile vrata racionalizaciji lokalne i regionalne samouprave, mogle bi biti prvi korak kojim vlast pokazuje da ipak nije alijenirana od stvarnosti. No, to je tek početak. Odsustvo od buđenja je prošlo, slijedi nam neugodan vojni dril, na cičoj zimi s nemilosdrnim narednikom. Što prije, to bolje. Međutim, treba nam slijediti svima, ne samo nekima i ne selektivno. Ne bude li se radilo baš tako, s jasnom demonstracijom solidarnosti, nećemo uspjeti, a referendumske inicijative koje teže redukciji prava, poput ove od kojekakvih stožera ili štabova, nicat će kao korov poslije kiše. ■

multimonolog

Piše: **Senad Nanić**

HRVAĆANI: Izgubljeni u prijevodu i tranziciji

Bošnjaci u Hrvatskoj su dio hrvatskog državnog identiteta. Iako nisu Hrvati, jesu, s ponosom, Hrvaćani. Odrednica je to, iako šire neprepoznata, nadijevana grupama ljudi koji su, napuštajući Hrvatsku iz raznih povijesnih vrtloga, naseljavali istim vrtlozima opustošene krajeve sjevera Bosne, pa ih je domaći narod razlikovao od Šokaca, domaćeg stanovništva katoličke vjere. Onih koji su se, vremenom, nacionalno odredili Hrvatima. Trebali bismo, stoga, razlikovati Crnogorce i Crnogorane, kao što razlikujemo Albance i Kosovare ili, turskim jezikom prepoznatu tamošnju stvarnost, one kojima je nacionalnost Türk od onih kojima je državljanstvo Türkiyeli.

Pojam tranzicije često doživljavamo u njegovom krnjem obuhvatu. Skloni smo, naime, dojmu da samo mi, stanovnici istočne Europe, državljani zemalja bivšeg socijalističkog društvenog uređenja, trpimo taj eksperiment teško odredivih karakteristika i dometa. Unatoč proklamiranima. No, stvarnost tranzicije mnogo je šira. Treba samo razmotriti tko ju diktira.

Suvremena inačica, ona kojoj tranzicijom imamo navodno težiti, pojma liberalizam, slobodarstva dakle, što bi u prijevodu on imao značiti, niz je sloboda, u formalnom smislu prava, oblikovanih, ne deklarativno, ali u stvarnosti, prema načelu najvišeg, dakle ničim ograničenog, reda slobode, a to je sloboda kapitala. Nije to inovacija, već samo osuvremenjena varijanta starih društveno otuđenih i destruktivnih sustava. Koji sada podrazumijevaju i pokušaj globalizacije. Monokulturne i monokanonske, dakako.

Pošto posljednje povijesno iskustvo "carstva u kojem nikada ne zalazi sunce" jezično, a dijelom i povijesnim iskustvom, s drugačije raspoređenim ulogama doduše, koincidira ovom suvremenom pokušaju, ne čudi diktatorovo posizanje za spremnikom formalno pravnog iskustva koje zovemo anglosaksonskom pravnom tradicijom. Jednom, dakle, od dvije temeljno različite europske pravne tradicije. Onu drugu nazivamo kontinentalnom, oblikovanom, u dobroj mjeri, u pokušaju izgradnje pravnog sustava u skladu ne samo sa stvarnošću, odnosno stvarnim interesima društvene elitne moći, već i poimanjem idealnih slučajeva i načela.

Famozna sintagma euroatlantskih integracija podrazumijeva upravo to.

Odakle, naime, široko prihvaćena jezična stvarnost razlikovanja, primjerice, Srba i Srbijanaca? Jesu li to istoznačnice? Ne, naravno. Pojam Srbin je odrednica nacionalnosti, a Srbijanac državljanstva. Pa zašto onda odričemo mogućnost Bošnjaku da, uz nacionalni, ima i državni identitet? Zašto Bošnjak ne bi bio i Bosanac, kad Bosancima jesu i bosanski Hrvati i Srbi te ih takvima razlikovno prepoznaju u Hrvatskoj i Srbiji?

Integraciju europskih tradicija s atlantskim. Anglosaksonskim, dakle. Na štetu europskih, kako to vidimo iz oblika i aktivnosti institucija Europske Unije. I NATO-a, dakako. Iako za to nema nikakvog formalnog razloga, osim realne financijske i vojne nadmoći onoga s druge strane Atlantika. I Kanala. Stoga je, dakle, cijela Europa, a ne samo njen bivši socijalistički dio, u transu. Pardon, tranziciji. Što podrazumijeva neograničenu upotrebu najprije jezika carstva bez zalaza sunca, a potom, u skladu s monokanonskim praktičnim ciljevima, primjenu odnosne pravne, anglosaksonske dakle, tradicije pri oblikovanju novih te preoblikovanju starih institucija. Tranzicija na djelu.

U različitim tradicijama, kako jezičnim tako i pravnim, stvari iste prirode znaju se različito imenovati, a stvari različite riječima istog porijekla. Iz vremena kada tradicije, napose kao različite, nisu još niti postojale. Tako je i s riječima koje označavaju pripadnost srodnim grupama ljudi. Srodnima kulturom kao i civilizacijski, pravno dakle. Nacionalnost, naime, u našoj tradiciji označava pojam pripadnosti nekoj naciji, u smislu naroda kao zajednice kulturnih obilježja, ne kao

pripadnost državi. Jer, i latinski izvornik podrazumijeva rod, a ne državu. Isti pojam na engleskom jeziku, *nationality*, podrazumijeva pripadnost državi, gdje je nacija izjednačena u značenju s državom u smislu organiziranog naroda u državu, politički, pravno i civilizacijski. Mi, pak, za tu vrstu pripadnosti koristimo termin *državljanstvo*. Za državu, u smislu političkog naroda, znamo koristiti i termin nacija, ali pripadnost istoj nikada kao nacionalnost. Engleski jezik, pak, za nacionalnost, kao pripadnost zajednici kulturnih obilježja, koristi termin *ethnicity*.

Dodatnu zbrku uvodi činjenica da je prijevod pojma nacionalnost u naš jezični oblik narodnost u socijalističkoj Jugoslaviji korišten ne kao pripadnost narodu, već kao kulturno-civilizacijski oblik naroda koji nije osnivač ili konstituent bivše federacije, a na njenom teritoriju živi u značajnom broju. Što bi, pak, odgovaralo pojmu nacionalna manjina kako ga danas koristimo. Za razliku od češkog jezika, gdje identičan pojam narodnost označava pripadnost narodu.

Pod pritiskom sve veće upotrebe engleskog jezika i anglosaksonske pravne i svake druge civilizacijske tekovine, počesmo i mi brkati pojmove. Pred po mnogo čemu famozni popis stanovništva u Bosni i Hercegovini bijasmo izloženi argumentaciji da je biti Bosanac pravi odgovor na pitanje o nacionalnosti, jer, eto, nacionalnost ima značiti pripadnost državi-naciji, a ne etničkoj grupi. Da smo mi kakav neciviliziran narod tanke kulturne i pravne tradicije, kolonizatorska tranzicija našeg jezika možda bi bila i shvatljiva. Ali naši jezici, bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski, stvari razlikuju ne samo pojmovno već i terminološki. Ne od jučer. Odakle, naime, široko prihvaćena jezična stvarnost razlikovanja, primjerice, Srba i Srbijanaca? Jesu li to istoznačnice? Ne, naravno. Pojam Srbin je odrednica nacionalnosti, a Srbijanac državljanstva. Ne poričući pri tom, jasno, stvarnost srbijanskog i kulturnog identiteta kao složenog u nacionalnom smislu jer u njegovoj stvarnosti učestvuju i brojni pripadnici drugih naroda. Potreba za ovom jezičnom razlikom proizlazi iz povijesne činjenice da brojni Srbi žive izvan Srbije te da srpski kulturni, pa i civilizacijski identitet nije dominantno oblikovan samo u Srbiji, do mjere da Srbi čine konstitutivni narod u susjednoj joj Bosni i Hercegovini. Koja, pak, složit ćemo se, predstavlja uzor složenosti kulturnog i civilizacijskog identiteta. Pa zašto onda odričemo mogućnost Bošnjaku da, uz nacionalni, ima i državni identitet? Zašto Bošnjak ne bi bio i Bosanac kad Bosancima jesu i bosanski Hrvati i Srbi te ih takvima razlikovno prepoznaju u Hrvatskoj i Srbiji? Povijesnu potvrdu i jamstvo buduće trajnosti složenog multikulturnog i interkulturnog civilizacijskog identiteta bosanskohercegovačke državnosti nalazimo upravo u općepriznatoj stvarnosti raznolikog kulturnog bogatstva tri naroda koji tvore Bosnu i Hercegovinu potvrđujući i gradeći ne samo civilizacijski već i kulturni identitet bosanstva.

Pozivajući se, pri tom argumentu, na američki model kulturne integracije populariziran pod imenom melting pot, koji bi imao sažimati njihovo iskustvo šarolikog kulturnog i civilizacijskog porijekla stanovništva, osim što načelno može biti primjenjiv samo na dominantno imigracijske, rekli bismo, nomadske kulture po mnogim obilježjima još i danas, pokušava poreći i prikriti značajne društvene centrifuge. Je li, naime, samo slučajnost ili puka statistička pogreška činjenica da su, sve do, povijesno gledano, tek nedavno, američki građani koji nisu imali pravo prevoziti se u određenom dijelu javnog prijevoznog sredstva ili pristupati u određene javne prostore dijelili kulturnu i rasnu srodnost ponešto drugačiju od drugih građana? Pa i danas će se, rasnom i kulturnom mainstreamu Amerike nešto bliži, primjerice, Hrvati, rado nacionalno deklarirati Hrvatima, ako im se ikada pravno pruži prilika da osim državljanstva odrede i svoj kulturno složeni identitet.

Do mjere da ih veliki broj ima i hrvatsko državljanstvo. Jer, iako Američani, kako ih se nazivalo u tradicionalno iseljeničkim primorskim dijelovima Hrvatske, oni nisu samo Amerikanci, već i Hrvati. Dijaspora. Pa su tako, analogno i stvarno, Bošnjaci u Hrvatskoj, velikog i doista prepoznatog kulturnog i institucionalnog doprinosa hrvatskoj i bošnjačkoj kulturi, dio hrvatskog državnog identiteta. Iako nisu Hrvati, jesu, s ponosom, Hrvaćani. Odrednica je to, iako šire neprepoznata, nadijevana grupama ljudi koji su, napuštajući Hrvatsku iz raznih povijesnih vrtloga, naseljavali istim vrtlozima opustošene krajeve sjevera Bosne. Pa ih je domaći narod razlikovao od Šokaca, domaćeg stanovništva katoličke vjere. Onih koji su se, vremenom, nacionalno odredili Hrvatima. Trebali bismo, stoga, razlikovati Crnogorce i Crnogorane, kao što razlikujemo Albance i Kosovare ili, turskim jezikom prepoznatu tamošnju stvarnost, one kojima je nacionalnost Türk od onih kojima je državljanstvo Türkiyeli.

Ne dopustite da pritiskom uvoza jezičnih i pravnih tradicija trenutno dominantne kulture, da ne kažemo globalizacije, zaboravimo našu sposobnost kulturnog i civilizacijskog razlikovanja. Pa bilo to i naizgled finesa. ■

Nacionalnost, naime, u našoj tradiciji označava pojam pripadnosti nekoj naciji u smislu naroda kao zajednice kulturnih obilježja, a ne kao pripadnost državi. Jer i latinski izvornik podrazumijeva rod, a ne državu. Isti pojam na engleskom jeziku, *nationality*, podrazumijeva pripadnost državi, gdje je nacija izjednačena u značenju s državom u smislu organiziranog naroda u državu, politički, pravno i civilizacijski. Mi, pak, za tu vrstu pripadnosti koristimo termin *državljanstvo*.

Politička i vjerska etnogeneza bosanskih muslimana (2): opstanak kao pitanje izbora između "europeizacije" i radikalizacije

Piše: **Edin Urjan Kukavica**

Osnovna odrednica historije ove zemlje i njenih naroda su sukobi, koji bi se, temeljem sadržine i manifestacionih oblika, ugrubo mogli kategorizirati na:
1) predratne dijalektičke i dijaloške sukobe između bosanskih muslimanskih političara i intelektualaca oko etničke/narodne identifikacije dotadašnjih "Muslimana";
2) period agresije i oružanih sukoba Bošnjaka, Srba i Hrvata; 3) međustranačke sukobe i sumnjiva koaliranja sa jedinim ciljem osvajanja i zadržavanja vlasti, koji karakteriziraju cijeli poslijeratni period. Ovom spisku mogla bi se dodati i četvrta kategorija, unutarbošnjački sukob(i) između različitih skupina monopolističkih pretendenata na pravo predstavljanja i zastupanja "svih" Bošnjaka!

Dejtonski sporazum – karikatura ratne Bosne

Daniel Serwer, ugledni američki ekspert za Balkan i profesor na američkom John Hopkings univerzitetu, je za švedski list "Axxess" izjavio da je prvi predsjednik Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović bio prisiljen na prihvatanje Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, pritom kazavši da je to "mir, ali ne i pravedan mir"."Alija Izetbegović je u Dejtonu morao prihvatiti entitet Republiku Srpsku, koji bi se prostirao na pola teritorije BiH, u zamjenu za obećanje da će se sve izbjeglice i raseljeni moći vratiti svojim domovima. No, on je bio svjestan da će to biti teško provodivo u entitetu koji sebe naziva 'srpskim'. Izraz koji bi najbolje mogao opisati tu situaciju je: od sigurne pobjede Muslimani su dobili poraz ili, u najboljem slučaju, 'neriješen rezultat'", rekao je Serwer.

Ovaj poznati američki profesor tvrdi da je Izetbegović prihvatio Dejton samo zato što je bio dobar prijatelj i saveznik s Amerikancima. "Amerika je bila njegov bliski saveznik, ali i šef i diplomatska podrška tokom cijelog rata. Nije imao izbora. Izetbegović je mislio da bi Washington mogao presijeći dotok novca iz arapskih zemalja Bošnjacima ako ne prihvati Dejton. Holbrooke je, također, Izetbegoviću kazao da je srpski otpor ojačao i da će srpske snage ponovo napasti muslimane. Nakon što su Tuđman i Milošević pristali na Dejton, Izetbegović je morao učiniti isto", tvrdi Serwer.

Istakao je da je Dejtonski sporazum samo produžio neslaganja i mržnju među bh. narodima kao što je bilo i tokom rata. "Iako je Dejtonski sporazum trebao donijeti okončanje rata koji je u BiH trajao od 1992. do 1995. godine, stanje koje sada imamo u Bosni je karikatura ratne Bosne. Srbi su u konstantnoj svađi s Bošnjacima, dok Hrvati koaliraju s obje strane, u zavisnosti od ponuđenih pogodnosti", rekao je eminentni američki profesor Daniel Serwer.

On smatra da strane diplomate koje su pokušale pomiriti zaraćene strane u BiH nisu dobro shvatile cijelo stanje na terenu i odnos snaga u bosanskom ratu. "Priča o Dejtonu je trebala biti jedna snažna poruka, ali je postala zabluda. Nikada nije donio mir u Bosnu kakav sam ja priželjkivao tokom pregovora u Dejtonu. Shvatio sam da su strane diplomate tokom pregovora išle u pogrešnom smjeru, jer nisu shvatili pravo stanje rata u Bosni", kazao je Serwer. Tvrdi da je Slobodan Milošević u Dejtonu iznudio najbolji mogući sporazum za Srbe u BiH, "koji su pred kraj rata bili u defanzivi i pred mogućim vojnim i političkim porazom". "Miloševića na pristanak na sporazum nije natjeralo NATO-vo bombardiranje, nego strah od gubitka vlastite moći. Bio je lukav i pretvarao se da se odupire mirovnom sporazumu sve do posljednjeg trenutka, te je na kraju i dobio vrlo povoljan dogovor za Republiku Srpsku. Dobio je 49 posto teritorija BiH, dok su se

snage u Federaciji morale povući s određenih dijelova onih 66 posto, koliko su kontrolisale prije postizanja mira u Dejtonu. Štaviše, Milošević je vrlo dobro znao da je sporazumom međunarodna zajednica prihvatila RS kao jednu političku realnost", istakao je američki profesor.

On, također, tvrdi da su i bosanski Hrvati sporazumom iz Dejtona ostvarili vrlo značajnu političku i stratešku pobjedu. "Hrvati u BiH su dobili dobar kolač u Dejtonu, jer su tim sporazumom dobili pola Federacije i jednu trećinu vlade u Sarajevu, iako ih u cijeloj državi ima samo 17 posto. Ali, osnivanje trećeg entiteta kojeg traže bh. Hrvati nije dobra ideja. To bi direktno vodilo formiranju izoliranog i radikaliziranog muslimanskog entiteta u srednjoj Bosni", smatra Serwer.

Iako mnogi misle suprotno, Serwer smatra da Dejtonski sporazum nije pobjeda američke vanjske politike na Balkanu. "Dejton nije nikakav trijumf američke diplomatije u svijetu, nego je dobra lekcija zašto neko ne bi trebao biti najbolji prijatelj Amerike. Ako ste dobar prijatelj, onda morate učiniti ono što prijatelj od vas traži", mišljenja je profesor na američkom John Hopkings univerzitetu. Naglasio je da je i sama međunarodna zajednica podijeljena oko strana u BiH i da im ne nude zajedničku budućnost i održivu zemlju. "Međunarodna zajednica u BiH je karikatura svojih prethodnika. Amerikanci su bliži Bošnjacima i jačanju centralne vlade u Sarajevu. Rusi podržavaju Srbe i maksimalnu autonomiju RS-a. Evropljani još nemaju zajednički stav i misle da će članstvo balkanskih zemalja u Uniji riješiti sve probleme na Balkanu", kazao je Serwer, uz tvrdnju da je Dejtonski sporazum kreirao ambijent za vođenje etničke politike koja dijeli umjesto da spaja narode u BiH. "Dejton je kreirao ustav koji previše zagovara jačanje etničkog identiteta, a koji određuje sveukupnu bh. politiku. To je donijelo i polarizaciju bh. političke scene po etničkim linijama. Također, Dejtonom je kodificiran pravni poredak koji se teško može mijenjati, ali i donesen trajni ustav, onako kako su Amerikanci insistirali", rekao je Serwer, naglasivši da svi oni koji u Dejtonskom sporazumu vide uspjeh zaboravljaju da je njegova provedba problematična i da je Sporazum skoro pred kapitulacijom.

Izbori i bošnjačke stranke u borbi za prevlast

Prvi poslijeratni ili postdejtonski opći izbori u Bosni i Hercegovini 1996. godine bili su, najvjerovatnije, najsloženiji izbori održani u savremenoj historiji. Birali su se tri člana Predsjedništva Federacije Bosne i Hercegovine, predsjednik Republike Srpske, te mnoštvo članova brojnih skupština na svim razinama vlasti u zemlji od Federacije i njenih deset kantona preko Republike Srpske do državne razine. Ovim i narednim, održanim 1998. godine, nedvojbeno su dominirale SDA, SDS i HDZ, stranke i partije narodnih i nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini. Iako su njihovi nacionalni ciljevi bili umnogome suprotstavljeni, pa i neprijateljski, to ove stranke nije spriječilo da, međusobno koalirajući, "bratski" podijele vlast na svim razinama. SDA je, kao vodeća i najbrojnija bošnjačka stranka, sve do skoro koalirala sa vodećim nacionalnim strankama druga dva naroda u ovoj zemlji.

Za razliku od prvih dvaju, na trećim općim poslijeratnim izborima, održanim 2000. godine, nacionalne stranke izgubile su apsolutnu većinu glasova i glasača, ali su još ostale dovoljno jake da participiraju u vlasti. Godine 2000. kao glavni pretendenti na bošnjačke glasove, uz SDA, pojavljuju se Socijaldemokratska partija (SDP) i Stranka za Bosnu i Hercegovinu (SBiH). Stranku za BiH osnovao je 1995. godine Haris Silajdžić, bivši istaknuti član SDA, jedan od najbližih saradnika Alije Izetbegovića iz ratnog perioda i premijer Bosne i Hercegovine, nakon razlaza sa SDA i Izetbegovićem. Ova stranka, koja je svoju predizbornu kampanju temeljila na ponovnom ujedinjenju Bosne i Hercegovine, osvojila je značajan dio bošnjačkih glasova (15,6% na federalnoj razini), dok je SDP, koja uprkos isticanju vlastite multietničnosti, slovi kao bošnjačka stranka, uz potporu međunarodne zajednice prvi put doveo u pitanje apsolutnost dominacije SDA u bošnjačkom korpusu osvojivši 27,3% glasova (na federalnoj razini); SDA je osvojila 27,6%. Još od prvih poslijeratnih izbora SDP kritizira političku retoriku SDA kao nacionalističku, odbacujući argumentaciju da je SDA "kičma (jamac) Bosne". Nezadovoljavajući ekonomski rezultati, ali i ogrezlost nekih istaknutih članova SDA u korupciji, te brojni drugi razlozi, prije svih nepotizam, mogu se smatrati osnovnim razlozima pada popularnosti SDA, koja se manifestirala drastičnim

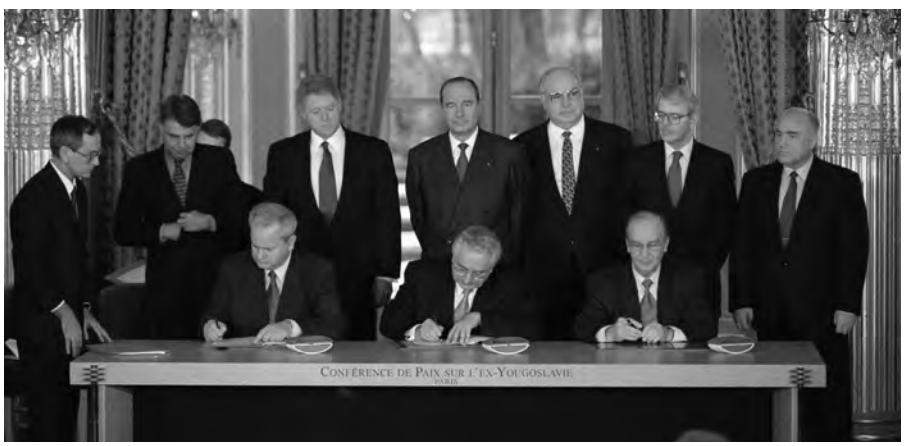

"Iako je Dejtonski sporazum trebao donijeti okončanje rata koji je u BiH trajao od 1992. do 1995. godine, stanje koje sada imamo u Bosni je karikatura ratne Bosne. Srbi su u konstantnoj svađi s Bošnjacima, dok Hrvati koaliraju s obje strane, u zavisnosti od ponuđenih pogodnosti", rekao je eminentni američki profesor Daniel Serwer.

padom broja osvojenih glasova na izborima iz 2000. godine. Premda se podjela bošnjačkih glasova između tri političke stranke smatra demokratizacijom bošnjačkog glasačkog tkiva, to, ustvari, ukazuje na podjelu Bošnjaka ne samo na političkoj nego i na mnogim drugim razinama, dok su, istovremeno, glasovi bosanskih Srba i Hrvata ostali su koncentrirani oko nacionalističkih HDZ-a i SDS-a, što je, s druge strane, izazvalo određenu opravdanu nelagodu u bošnjačkom narodnom korpusu u vezi sa jedinstvom zajednice.

Izbori iz 2000. godine okončani su formiranjem koalicije nenacionalnih stranaka i partija pod vodstvom SDP-a, od koje se očekivalo da označi početak nove ere u političkom i ekonomskom oporavku Bosne i Hercegovine. Drugi, kasnije će se pokazati i značajniji događaj iz ovog perioda, Treći kongres SDA održan je u oktobru 2001. Jedan od najznačajnijih ishoda ovog kongresa SDA – osim proglašenja Alije Izetbegovića za doživotnog počasnog predsjednika SDA i dodjele funkcije djelatnog predsjednika Sulejmanu Tihiću – je pokušaj rukovodstva stranke da redefinira prioritete i ulogu stranke u izmijenjenim političkim okolnostima u zemlji. SDA se odvažila definirati partijom političkog centra sa sekularnim i građanskim ciljevima, što predstavlja značajan doktrinarni zaokret u odnosu na dotadašnje uvriježeno mišljenje o SDA kao stranki posvećenoj zaštiti islama, muslimana i Bošnjaka. Prema nekima, ovaj zaokret je obilježio sazrijevanje, odnosno transformaciju SDA iz narodnog pokreta u pravu političku partiju, dok su drugi – među njima i veliki broj osnivača stranke – ovo shvatili kao izdaju osnovnih ciljeva. Kakobilo, rukovodstvo SDA je očigledno zaključilo da je ispunilo svoju misiju u jednom historijskom periodu, te da je došlo vrijeme da ova stranka ne bude više predstavnik isključivo bošnjačkog narodnog korpusa i njegovih interesa, ali da zadrži poziciju vodeće i najveće bošnjačke političke stranke u novim socijalnim i političkim okolnostima u Bosni i Hercegovini.

Osim naporedne borbe za prava Bošnjaka, jedinstvenu i cjelovitu Bosnu i Hercegovinu, te svega što ta dva pravca djelovanja podrazumijevaju, značajan činilac tih izmijenjenih okolnosti na socio-političkoj sceni predstavlja i zaoštravanje stava predstavnika međunarodne zajednice u zemlji i izvan nje prema nacionalnim strankama i partijama, te je SDA po svaku cijenu željela izbjeći identificiranje sa drugim nacionalnim i nacionalističkim pokretima. Ne smije se zaboraviti još jedan značajan ishod Trećeg kongresa SDA, odnosno inicijativa za uvođenje "bosanske nacije" kao zajedničkog identiteta svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Naime, prema programu usvojenom na ovom kongresu, Srbi, Hrvati, Bošnjaci i ostali mogu (trebaju), istovremeno, biti i Bosanci; kolektivni identitet koji nije poništavao niti se sukobljavao sa njihovim individualnim, nego je samo naglašavao njihovu vezu sa državom, te ga u tom smislu ne treba nametati jer će se prirodno razvijati sa napretkom Bosne i Hercegovine. Četvrti opći izbori nakon potpisivanja Dejtonskih sporazuma održani su 2002. godine. Za razliku od prethodnih, na ovima su izabrani predstavnici svoje funkcije trebali obnašati naredne četiri godine. Kao najznačajniji rezultat ovih izbora iz 2002. godine, na federalnoj razini, pokazao se izborni rezultat SDA, koja je na ovim izborima osvojila 32,5% glasova.

Nacionalne stranke i partije su na ovim izborima ukupno osvojile manje glasova, te i manji udio u vlasti, nego 1998. godine. Međutim, najveći gubitnik izbora iz 2002. godine bio je SDP, koji je osvojio samo 16% glasova. SDA, koja je prije izbora napravila značajan politički zaokret prema "centru", bila je jedina nacionalna stranka koja je osvojila više glasova nego na prethodnim izborima. Neispunjavanje predizbornih obećanja u smislu ekonomskog oporavka i napretka zemlje i, ako ne dokidanja, makar smanjenja korupcije, čini se, bili su osnovni razlog očiglednog pada popularnosti ove partije. Općenito, vlada Koalicije za promjene nije ispunila nijedno od očekivanja njihovih glasača. Autoritativni i nekritički, ekstremno-prozapadni stav SDP-a, koji je, dobrim dijelom i zbog toga, uživao nepodijeljenu podršku međunarodne zajednice, mogao bi biti još jedan od analitičkih faktora koji su uvjetovali slab izborni rezultat. Naime, u nekim segmentima bošnjačke zajednice, ne bez razloga, pojavilo se uvjerenje da ova, deklarativno socijal-demokratska partija, ne brine i ne štiti nacionalne interese Bošnjaka.

S druge strane, mnogi Bošnjaci koji su na prethodnim izborima glasali za višenacionalni SDP, zažalili su i pokajali se, ne samo zbog neispunjenih obećanja nego, prije svega zato što su druge najveće dvije nacionalne stranke HDZ i SDS odnijele ubjedljivu pobjedu u svojim glasačkim korpusima. Štaviše, bivši lider SDA rahmetli Alija Izetbegović, koji je zadržao značajan dio političkog utjecaja, bezuvjetno je podržao Sulejmana Tihića kao budućeg novog predsjednika SDA. Oštro je kritizirao SDP prije svega zbog neispunjavanja predizbornih obećanja o političkoj integraciji Bosne i Hercegovine, što je – kao ideja – privuklo veliki broj bošnjačkih glasova. Prema Izetbegoviću, SDP-ova formula za političko ujedinjenje zemlje

Bliskost između vjerske zajednice muslimana i vodeće političke partije Bošnjaka često su kritizirale ne samo nacionalne partije ostalih nacionalnih korpusa u Bosni i Hercegovini nego i crkve u ovoj zemlji, optužujući ih za pretjeran utjecaj i miješanje u sve segmente civilnog (političkog) i vojnog života. Ove kritike, pa i osude, bile su bezmalo pokazatelj ultimativnog licemjerja dvije crkve u Bosni i Hercegovini.

*

Iako SDA slovi kao spoj vjerskih, etničkih i nacionalnih strijemljenja unutar jedinstvenog bošnjačkog nacionalnog identiteta, njen stvarni politički cilj je sekularna (građanska) Republika Bosna i Hercegovina.

pokazala se nerealnom. Bosna i Hercegovina je uvijek bila multietnička zemlja i država, ali savremeni svijet i Europa ne poznaju "državu" bez nacije. U tom kontekstu, on je naglasio neophodnu potrebu promoviranja koncepta "bosanstva" naporedo sa postojećim nacionalnim i etničkim identitetima. Na koncu, još jedan od značajnih faktora koji su doprinijeli porastu broj glasova za SDA je i činjenica da je tadašnji reisu'l-ulema dr. Mustafa Cerić, dakle Islamska zajednica Bosne i Hercegovine, aktivno podržavala i promovirala SDA, ne samo u predizbornoj kampanji nego i poslije, uprkos deklarativnom proglašenju neutralnosti Islamske zajednice neposredno prije izbora.

Veza politike i vjerskih zajednica

U postkomunističkom periodu vjerske institucije i zajednice počele su igrati aktivnu i značajnu ulogu u političkom životu Bosne i Hercegovine. U svim ratovima vođenim u bivšoj Jugoslaviji, u kojima su vjerski simboli bili intenzivno korišteni, ojačao je utjecaj crkava i vjerskih zajednica. Nije bez značaja činjenica, naročito u kontekstu nekih kasnijih događanja, da su tri najveće nacionalne stranke i partije: SDS, HDZ i SDA, uživale podršku vjerske hijerarhije respektivnih nacionalnih zajednica. Bliskost vjerskih zajednica i nacionalnih partija tokom rata nastavljena je nakon uspostave mira, što je obično kulminiralo, odnosno postajalo više nego očigledno, u vrijeme predizbornih kampanja. Prije rata u bivšoj Jugoslaviji jedina institucija na koju su Bošnjaci (tada Muslimani) mogli računati bila je Islamska vjerska zajednica kao jedinstvena zajednica muslimana za cijelu SFRJ; ne treba stoga čuditi da je upravo ova institucija postala jedan od pokretača i generatora nacionalnog otrežnjenja i osvještenja Bošnjaka. Nakon liberalizacije političkog organiziranja u bivšoj Jugoslaviji, odnosno od osnivanja SDA, rukovodstvo jedine političke partije koja je većinski okupljala Bošnjake i transformirana Islamska zajednica ostale su u bliskoj vezi. Razlog za to djelimično je sadržan u spomenutoj činjenici da je Islamska zajednica, zajedno sa institucijom reisu'l-uleme, bila jedina koja je čuvala i očuvala kakav-takav kontinuitet organiziranog i administriranog života muslimana poslije povlačenja Osmanskog sultanata, a drugi opet u činjenici da su svi istaknuti osnivači SDA bili praktikirajući vjernici. Moglo bi se reći da je bivši reisu'l-ulema dr. Mustafa-ef. Cerić duži vremenski period koji se protegao dobrano poslije prestanka rata bio nosilac, okosnica, pa i ključna osoba simbioze Islamske zajednice i SDA.

Cerić je na poziciju reisu'l-uleme izabran za vrijeme rata, 1993. godine. Na njegov izbor, logično, presudno su utjecali osnivači SDA; njegove ovlasti u novonastalim okolnostima definirane su titulom *naiba* (zamjenika), a protezale su se – ili, bile su ograničene – na Bosnu i Hercegovinu, Sandžak i bosansku muslimansku dijasporu. Nova Islamska zajednica, bez atributa vjerska, uprkos protivljenju skupine vjerskih autoriteta, formirana je na Obnoviteljskom saboru održanom u opkoljenom Sarajevu godine 1993. Time je vođstvo SDA, koje nije uspjelo pridobiti podršku nebošnjačkih muslimanskih zajednica, prekinulo vezu sa bivšom Islamskom vjerskom zajednicom. Godine 1996. Cerić je postavljen (imenovan) za reisu'l-ulemu sa punim ovlaštenjima. Od samoga početka svoga djelovanja, Cerić i njegova Islamska zajednica pažnju su posvetili bosanskim/bošnjačkim muslimanima, svesrdno podržavajući SDA i njene političke ciljeve. Ovu bliskost između vjerske zajednice muslimana i vodeće političke partije Bošnjaka često su kritizirale ne samo nacionalne partije ostalih nacionalnih korpusa u Bosni i Hercegovini nego i crkve u ovoj zemlji, optužujući ih za pretjeran utjecaj i miješanje u sve segmente civilnog (političkog) i vojnog života. Ove kritike, pa i osude, bile su bezmalo pokazatelj ultimativnog licemjerja dvije crkve u Bosni i Hercegovini, prije i poslije svega zato što je njihov utjecaj na politički i vojni život, od političke i vojne hijerarhije do ostalih manje značajnih segmenata svakodnevnog življenja u respektivnim nacionalnim korpusima, bio neuporedivo veći.

Činjenica da odnose između bosanskih i kosovskih muslimana nije određivao osjećaj vjerske solidarnosti značajan je faktor koji nipošto ne treba zanemariti ni u analizi kosovske, ali ni bosanske i bošnjačke politike. Za vrijeme komunističkog režima nije poznato da je bilo značajnijih političkih kontakata, a kamoli saradnje između bosanskih i kosovskih muslimana; jedina pažnje vrijedna saradnja postojala je na gotovo poluilegalnoj osnovi, na razini zabranjenih derviških redova – tarikata. Tokom 1980-ih godina Islamska vjerska zajednica sa sjedištem u Sarajevu je nekako shvatila da bi srpski/srbijanski ekspanzionistički apetiti koji su se tih godina testirali na Kosovu mogli utjecati i na ostatak Jugoslavije; to se pokazalo tačnim naročito nakon Sarajevskog procesa (1983), odnosno suđenja skupini od 13 muslimanskih intelektualaca. Islamska vjerska zajednica sramežljivo počinje pružati podršku kosovskim muslimanima istovremeno osuđujući albanski iredentizam. U proljeće 1990. godine najviši rukovodeći organ Islamske vjerske zajednice zatražio je od Predsjedništva SFRJ prekid vanrednog stanja na Kosovu i pokretanje i uspostavu dijaloga sa zainteresiranim stranama u toj saveznoj pokrajini. Na konferenciji koju je organizirala IVZ, a održanoj u Sarajevu iste godine, istaknuto je da priroda sukoba na Kosovu nije vjerska, kako su to tvrdili srbijanski mediji. Izbor Makedonca Jakup-ef. Selimoskog u martu 1991. godine za reisu'l-ulemu, kao prvog nebosanca na ovoj poziciji, smatra se još jednim značajnim faktorom prekida sa potpunom uzdržanošću IVZ prema kosovskom pitanju. Međutim, politička i vojna saradnja između bosanskih i kosovskih muslimana početkom 1990-ih bila je i ostala na simboličkoj razini; zajedničkih aktivnosti između respektivnih pokreta otpora u Bosni i na Kosovu protiv zajedničkog neprijatelja nije bilo. Za vrijeme agresije i rata u Bosni i Hercegovini kosovski Albanci, pod rukovodstvom Ibrahima Rugove, odlučili su se za tzv. pasivni otpor srpskoj dominaciji, nadajući se da će takvim stavom steći simpatije i podršku međunarodne zajednice za ostvarenje svoga cilja: nezavisnosti Kosova. U ovom kontekstu, značajno je spomenuti

Ne smije se zaboraviti još jedan značajan ishod Trećeg kongresa SDA, odnosno inicijativa za uvođenje "bosanske nacije" kao zajedničkog identiteta svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Naime, prema programu usvojenom na ovom kongresu, Srbi, Hrvati, Bošnjaci i ostali mogu (trebaju), istovremeno, biti i Bosanci; kolektivni identitet koji nije poništavao niti se sukobljavao sa njihovim individualnim, nego je samo naglašavao njihovu vezu sa državom, te ga u tom smislu ne treba nametati jer će se prirodno razvijati sa napretkom Bosne i Hercegovine.

da kosovski Albanci, sve do potpisivanja Dejtonskih mirovnih sporazuma, nisu čak ni najavljivali "svoj" rat.

Ideološke karakteristike i karakter SDA, čini se, još uvijek je prilična zagonetka za istraživače, pa i za poznavatelje bosanskih i balkanskih politika i prilika. Za neke od njih SDA je nacionalna (nacionalistička) politička partija, drugi je smatraju partijom sa (zakrivenom) vjerskom agendom, dok je, prema trećima, SDA nacionalističko-vjerska ili klero-nacionalna partija čiji su politički ciljevi sadržani u obje odrednice. Nije malo ni onih koji Mlade muslimane smatraju kolijevkom SDA, ali i predstavnicima i nosiocima panislamizma na Balkanu, čime, po automatizmu, SDA postaje više istureno krilo svjetskog panislamističkog pokreta nego politička partija Bošnjaka i ostalih. Panislamizam, napose, u Bosni i Hercegovini sa margina političkog života ulazi na velika vrata oslanjajući se na bošnjački nacionalizam.

Pritom se ne zaboravlja, naprotiv, da je rahmetli Alija Izetbegović prije svih, ali i ostali osnivači SDA, kao i neke manje-više poznate ličnosti kojih od samih početaka političkog organiziranja bosanskih muslimana nije bilo na javnoj sceni, ali se opravdano pretpostavlja da su iz sjene ideološki i finansijski pomagali nastanak ove stranke, bili su članovi islamske organizacije zvane Mladi muslimani. Od njih četrdeset za koje se zna da su činili osnivačko tijelo SDA – osam je Mladih muslimana. Nakon oslobađanja iz zatvora, rahmetli Alija Izetbegović, koji je doista uživao ugled i podršku među bosanskim muslimanskim intelektualcima, najprije se okreće svojim starim prijateljima i suborcima, bivšim Mladim muslimanima, potom se obraća vjerskim službenicima i malim trgovcima. Sve tri spomenute kategorije imale su značajnu ulogu u nastanku SDA: Mladi muslimani slovili su kao siva eminencija i ideolozi, vjerski službenici kao regrutno osoblje u ruralnim dijelovima zemlje u kojima je u početku SDA imala najveću podršku, a mali trgovci kao finansijska i materijalna baza poduhvata. Stoga ne treba iznenađivati da su, mahom, vjerski službenici prvi formirali podružnice SDA, a neki od njih su se uključili i u rad Patriotske lige, "oružanog krila stranke" kako ova organizacija slovi među savremenim istraživateljima prilika u Bosni i Hercegovini krajem dvadesetog stoljeća. Iako su mnogi bivši Mladi muslimani – ili njihovi potomci, pa i bliski i dalji rođaci – zauzeli ključne položaje u stranci i državnoj hijerarhiji, stranka je veoma brzo okupila članstvo iz svih segmenata bosanskog muslimanskog društva. Ne treba bježati od istine. Iako SDA slovi kao spoj vjerskih, etničkih i nacionalnih strijemljenja unutar jedinstvenog bošnjačkog nacionalnog identiteta, njen stvarni politički cilj je sekularna (građanska) Republika Bosna i Hercegovina.

Novo razdoblje bošnjačke politike, podijeljena zemlja i posijano sjeme radikalizacije

Većina analiza bosanskih i bošnjačkih politika zanemaruju činjenicu da je do kraja rata SDA funkcionirala kao narodni pokret, a ne kao politička partija. Osnovni cilj osnivanja ove stranke, kao i njenog vodstva na samom početku, nije bio islamizacija bosanskog društva, nego institucionaliziranje SDA kao narodnog pokreta bosanskih muslimana u socijalnim i političkim okolnostima nastalim raspadom komunističkog režima Jugoslavije i ostalih kretanja početkom 1990-ih. Po okončanju rata i u postdejtonskom periodu SDA se koncentrirala na osvajanje političke moći. Iako su mnogi od njih bili na značajnim, čak ključnim položajima zvaničnog i nezvaničnog odlučivanja, bivši Mladi muslimani pretvorili su se u tek frakciju unutar SDA i državnoj administraciji, a njihov utjecaj nikada nije prešao granice "kućnog odlučivanja". Političke analize

u kojima se naglašava političko zaleđe nekih bošnjačkih prvaka, a ne socijalna i politička stvarnost Bosne i Hercegovine, također zanemaruju činjenicu da je čak i Alija Izetbegović u međuvremenu promijenio neke stavove i ideje sa početka svoje političke karijere. Osim toga, ni bivši Mladi muslimani nisu bili koherentna ideološka skupina, o čemu, možda, ponajbolje svjedoče brojni sukobi među njihovim vodećim ličnostima, pa čak i samoga Izetbegovića sa nekim od njegovih bivših *suboraca*. Stoga bi se moglo reći da je u postdejtonskoj SDA došlo do pada utjecaja Mladih muslimana, dijelom i zbog toga što većina od njih više nisu bili mladi, ali i zbog drugih razloga.

Nekadašnji prvaci, poput Omera Behmena, Huseina Živalja i Džemaludina Latića, izgubili su svoje mjesto u rukovodstvu stranke; Izetbegović, koji je od početka posredovao između "desnog" i "lijevog" krila stranke, nije podržao kandidaturu Hasana Čengića (jednog od važnijih Mladih muslimana) za potpredsjednika stranke, uprkos brojnim kritikama Omera Behmena. Štaviše, nakon svoga umirovljenja i izlaska iz aktivne politike, Alija Izetbegović je podržao poprilično bezličnog Sulejmana Tihića pred mnogo utjecajnijim ličnostima poput Hasana Čengića, koji je uživao potporu i vjerskih krugova. Zahvaljujući Izetbegovićevoj podršci, Tihić je postao i predsjednik SDA. Od njegovog preuzimanja ove funkcije počinje novo razdoblje bošnjačke politike u Bosni i Hercegovini.

Nakon potpisivanja Dejtonskih sporazuma, njihovo provođenje – ustvari administriranje Bosnom i Hercegovinom – kontrolirala je "međunarodna zajednica". Dejtonski sporazumi uobličili su osnovnu teritorijalnu i administrativnu strukturu Bosne i Hercegovine, ali su, zbog mnoštva nedovoljno definiranih elemenata – kako ustavnih tako i praktičnih – omogućili neprihvatljivo veliku slobodu tumačenja čak i nekih osnovnih odredaba. Ovim Sporazumima predviđeno je da Bosna i Hercegovina bude jedinstvena država sačinjena od dva politička entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Međutim, u stvarnosti, zemlja je podijeljena te funkcionira više kao protektorat "međunarodne zajednice" nego suverena država. Složen, čak i pravnicima umnogome nejasan i nadasve sistem prepun potencijalnih uvjetovanja i opstrukcija idealna je prilika za potpuno onemogućavanje funkcioniranja određenih segmenata zakonodavne i izvršne vlasti. Ova činjenica trebala bi da dodatno ojača poziciju Ureda Visokog predstavnika (OHR), koji, teorijski, ima veoma široka ovlaštenja. Međutim, većina Visokih predstavnika više je bila zainteresirana za korištenje funkcije u smislu napredovanja u daljoj diplomatskoj karijeri ili pak, ličnog materijalnog bogaćenja.

Međunarodni analitičari tvrde da je jedan od najznačajnijih pomaka u političkom životu postdejtonske Bosne i Hercegovine reduciranje utjecaja nepoželjnih islamskih zemalja – u prvom redu Irana – i istovremeno ojačavanje utjecaja nekih drugih, poželjnijih. To bi, vjeruju, uz potporu međunarodne zajednice nominalno nenacionalnim političkim partijama, trebalo "podrezati krila" nacionalističkim tendencijama i strujama.

Odgađanje međunarodne vojne intervencije u Bosni i Hercegovini bilo je prvo veliko razočarenje za Bošnjake. Prazna obećanja bez odgovarajućih konkretnih poteza uzrokovala su javljanje osjećaja nade u neku vrstu intervencije islamskih zemalja na političkom, ali i na vojnom polju. Islamski diskurs i simbolika proširili su se na oblast obrazovanja, elektronskih medija, javnih obraćanja, ali nisu naišli na očekivanu potporu među bosanskim muslimanima. Naime, političko i vjersko vodstvo bosanskih muslimana koristilo je svaku pogodnu priliku da istakne različit, europski karakter bosanskog islama. S druge strane, sporo i nedovoljno reagiranje islamskog svijeta na događanja u Bosni i Hercegovini, osobito svireposti agresora prema bosanskim muslimanima, teško da je mogla zadovoljiti očekivanja i potrebe žrtava. Posljedično razočarenje bosanskih muslimana većinom islamskih zemalja umnogome je doprinijelo marginalizaciji osjećaja panislamskog bratstva, koji se, uprkos pokušajima određenih krugova iz političkog i vjerskog života, zadržao samo na razini sljedbenika radikalnijeg islama.

Većina dobrovoljaca i humanitarnih radnika iz zemalja islamskog svijeta koji su u Bosnu i Hercegovinu došli tokom rata po njegovom završetku napustila je zemlju, ostavljajući, nažalost, za sobom posijano sjeme svoje ideologije. Zahvaljući tome, ali i jadnoj ekonomskoj situaciji u zemlji, iako bez značajnijeg socijalnog i političkog utjecaja, ali sa izdašnim finansijskim resursima, uspjeli su pustiti korijenje u siromašnim sredinama. Premda su bosanski islam i muslimani, u usporedbi sa ostalim manifestacionim oblicima u svijetu, oduvijek važili za umjerene, tolerantne i, uvjetno rečeno, "liberalnije", nekoliko nabrojanih i mnoštvo nespomenutih razloga otvorili su vrata potencijalnoj radikalizaciji mladih i novih muslimana. Činjenica da je ova sljedba naišla na dobrodošlicu, te da je imala – i ima – nekolicinu registriranih udruženja građana, sa socijalnog aspekta može se tumačiti na različite načine, ali stoji tvrdnja da je sa aspekta međunarodne i sigurnosne politike uzrokovala određenu zabrinutost, ne samo međunarodnih faktora nego i predstavnika tradicionalnog islama u Bosni i Hercegovini.

Nakon razdvajanja hrvatskog i srpskog jezika, zvanični jezik Bosne i Hercegovine ostao je nedefiniran; nakon 1991. godine bosanski jezik smatrao se jezikom samo bosanskih muslimana, prije svega zbog broja orijentalizama u našem jeziku, što se smatralo očiglednim znakom da je to jezik kojim mogu govoriti samo muslimani. Pritom, nije se razmišljalo da gotovo isti broj "orijentalizama" (za koje ne postoje zamjenske riječi te stoga funkcioniraju kao autentične riječi) postoji i u srpskom i, u nešto manjoj mjeri, hrvatskom jeziku

Mješoviti brakovi, pitanje jezika, obrazovna politika, otvorena segregacija i falsificiranje kulture BiH

U postkomunističkom periodu, a naročito za vrijeme i neposredno poslije rata u Bosni i Hercegovini, neki radikalni klerici i konzervativni muslimanski intelektualci pokušali su homogenizirati muslimansku zajednicu (zajednicu muslimana) kritiziranjem i obeshrabrivanjem mješovitih brakova. Prema njihovom, tada zagovaranom mišljenju (premda se ni mišljenje savremenih zagovornika iste teorije nimalo ne razlikuje), mješoviti brakovi kao tekovina socijalističke i komunističke propagande u konačnici vode asimilaciji bosanskih muslimana. Tvrdnje ovog tipa – a ova je samo jedna u nizu – denuncirali su brojni zvanični i, naročito, nezvanični muslimanski prvaci, uključujući i tadašnjeg premijera dr. Harisa Silajdžića. Međutim, kontroverza o miješanim brakovima potrajala je tokom cijelog ratnog i dobrog dijela poratnog perioda. U polemiku su se uključili i brojni pozvani i nepozvani. Naprimjer, prema dr. Svetlani Broz, unuci Josipa Broza Tita, djeca iz mješovitih brakova predstavljaju možda najjači kohezioni faktor bosanskog društva u cjelini, te gotovo jedinu opoziciju snažnim zagovornicima etničke, vjerske, teritorijalne i svake druge separacije. Ali, Džemaludin Latić, bivši Mladi musliman, je i agresiju na Bosnu i Hercegovinu tumačio u kontekstu propasti titoističke ideje o mješovitim brakovima. Procentualno, najveći broj mješovitih brakova u predratnoj Bosni i Hercegovini zabilježen je u Banjoj Luci i Mostaru, što ni na koji način nije pomoglo muslimanima, niti je spriječilo masovna ubistva i protjerivanja, niti im je, u bilo kojem smislu osiguralo sigurnost i zaštitu.

Osim religije, u istom, postkomunističkom periodu, kao sredstvo homogenizacije i jačanja nacionalnog i vjerskog identiteta bosanskih muslimana koristio se jezik. Proces političke dezintegracije bivše Jugoslavije povezivan je sa dezintegracijom takozvanog srpskohrvatskog jezika. Od samih najava mogućeg i izvjesnog raspada Jugoslavije intelektualci najvećih nacionalnih kolektiva počeli su tragati za specifičnim karakteristikama respektivnih jezika. Budući su Slovenci i Makedonci otprije – oduvijek – govorili svojim jezicima, posebna pažnja jeziku posvećena je gotovo isključivo u hrvatskom i srpskom nacionalnom korpusu. Od 1991. godine, srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski jezik gubi na popularnosti. Hrvati su bili prvi koji su uveli standardizirani hrvatski jezik u svakodnevni govor zamjenjujući njime dotadašnji hrvatskosrpski. Nakon razdvajanja hrvatskog i srpskog jezika, zvanični jezik Bosne i Hercegovine ostao je nedefiniran. Nakon 1991. godine bosanski jezik smatrao se jezikom samo bosanskih muslimana, prije svega zbog broja orijentalizama u našem jeziku, što se smatralo očiglednim znakom da je to jezik kojim mogu govoriti samo muslimani. Pritom, nije se razmišljalo da gotovo isti broj "orijentalizama" (za koje ne postoje zamjenske riječi te stoga funkcioniraju kao autentične riječi) postoji i u srpskom i, u nešto manjoj mjeri, hrvatskom jeziku. Dejtonskim sporazumom iz 1995. godine i Ustavom načinjenim na tom temelju ozvaničeno je postojanje bosanskog jezika bez njegovog povezivanja sa bilo kojom nacionalnom skupinom, ali iz činjenice da Srbi u Bosni govore srpskim, a Hrvati – hrvatskim jezikom, slijedi da bosanskim jezikom i dalje govore samo Bosanci, Hercegovci i Bošnjaci.

Obrazovanje je još jedno od značajnih sredstava koje je bošnjačkim intelektualcima na raspolaganju u smislu definiranja, utvrđivanja i ojačavanja bošnjačkog nacionalnog identiteta. U postdejtonskom periodu, državne administrativne strukture gotovo da nisu imale nikakvu značajnu ulogu u definiranju i provođenju jedinstvene obrazovne politike u Bosni i Hercegovini. Isto vrijedi i za institucije vlasti na razini Federacije BiH.

Godine 1998. u Bihaću je organiziran i održan prvi simpozij o bosanskom jeziku s osnovnim ciljem utvrđivanja i definiranja historijskih i lingvističkih aspekata bosanskog jezika. Kao najznačajniji zaključak ovog simpozija može se izdvojiti znanstveno i znanstveničko priznavanje bosanskog jezika kao ravnopravnog srpskom i hrvatskom, sa svojim zasebnim karakteristikama. Nadalje, u daljem istraživanju i izučavanju utvrđena su neka osnovna načela bosanskog jezika te njegova implementacija u svim segmentima bosanskog društva, naročito kroz obrazovni sistem i medije. Jasno je da ova, kao ni ostale kontroverze "slučaja Bosna i Hercegovina", još uvijek nisu razriješene, te i danas, petnaest godina nakon bihaćkog simpozija i osamnaest godina nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma, Bosanci, Hercegovci i Bošnjaci, kao ni njihov – bosanski – jezik, nemaju ista prava na svim dijelovima teritorije svoje zemlje i države. Godine 1990. načinjen je prvi pokušaj standardizacije bosanskog jezika. Od tog vremena naovamo napisano je preko 60 knjiga o historiji, karakteristikama i gramatici bosanskog jezika. I na ovom polju inicijativa je uglavnom počivala na pojedincu, intelektualcima i univerzitetskim profesorima, dok su zvanične institucije sistema, poput Instituta za jezik i Akademije nauka i umjetnosti, gotovo po pravilu, izbjegavale učiniti bilo šta pravdajući se hroničnim nedostatkom sredstava, ali i kadra(!).

Naravno da ni ovaj proces – proces standardizacije bosanskog jezika – nije prošao bez izrazitog agresivnog protivljenja i kriticizma srpskih i hrvatskih nacionalnih ideologa i njihovih "izvođača radova". Te kritike, gotovo po pravilu, u konačnici su se svodile na inicijative da se bosanski jezik preimenuje u bošnjački, priskrbljujući pojmu "bosanski" značaj i značenje geografske odrednice, pritom tvrdeći da "takozvanim bosanskim" jezikom govore isključivo Bošnjaci. Međutim, bošnjački intelektualci su odbili ove sugestije (napade) te u aprilu 2002. godine šezdeset intelektualaca potpisuje deklaraciju o bosanskom jeziku kao jeziku svih onih koji ga osjećaju i prihvataju svo-

jim. Istom deklaracijom utvrđuje se kontinuitet bosanskog jezika od srednjeg vijeka do savremenog doba, a srpski i hrvatski kriticizam odbacuje kao politički motiviran.

Obrazovanje je još jedno od značajnih sredstava koje je bošnjačkim intelektualcima na raspolaganju u smislu definiranja, utvrđivanja i ojačavanja bošnjačkog nacionalnog identiteta. U postdejtonskom periodu državne administrativne strukture gotovo da nisu imale nikakvu značajnu ulogu u definiranju i provođenju jedinstvene obrazovne politike u Bosni i Hercegovini. Isto vrijedi i za institucije vlasti na razini Federacije BiH. Definiranje obrazovne politike spušteno je i povjereno (prepušteno) nižoj administrativnoj razini – kantonima – koji su, temeljem nacionalno-administrativno-teritorijalne podjele vlasti i ovlasti, u kantonima sa hrvatskom većinom uveli udžbenike i nastavne planove i programe iz susjedne Hrvatske. Isti postupak ponovile su i vlasti Republike Srpske usvajajući obrazovni sistem Srbije. Što se bošnjačke djece u većinski hrvatskim, odnosno srpskim sredinama tiče, ona imaju ili zasebnu nacionalnu skupinu predmeta, ili uče historiju i jezik većinske nacionalne skupine, ili, pak, funkcioniraju kao "dvije škole pod jednim krovom", što je jedini vid otvorene segregacije i diskriminacije u Europi, ako ne i u svijetu, u 21. stoljeću.

Poslijeratni pokušaji rekonstrukcije bosanskohercegovačkog društva kao jedinstvene društvene zajednice, kao i protivljenje i osporavanje tih pokušaja, značajno su utjecali na redefiniranje ideja o identitetu i kulturi na gotovo svim razinama. Nova imena ulica i javnih prostora, naročito u urbanim središtima, spomenici – od onih podignutih žrtvama agresije i genocida do onih podignutih historijskim ličnostima i, nerijetko, izvršiocima nekog od brojnih genocida – u neposrednoj su vezi sa politikama formiranja identiteta. Rekonstrukcija porušenih džamija i crkava, te, naročito upadljivo, gradnja i podizanje novih na mjestima na kojima nikada prije nisu bile, te ogromnih betonskih križeva po svim većim brdima u Hercegovini – sve to je u funkciji obnove ili falsificiranja civilizacijske i kulturne historije Bosne i Hercegovine.

Sekularna i multietnička država Bosna i Hercegovina, sa odgovarajućim političkim sistemom i rukovodstvom, nije, kako to žele prikazati njeni neprijatelji, mimikrijski stav iza kojeg su skriveni snovi o bošnjačkoj državi, nego politika koja doista podrazumijeva iskrenost namjere. Ovakvu politiku bošnjačkog nacionalnog i političkog rukovodstva očekuje i pothranjuje i međunarodna zajednica čije je prisustvo, uprkos impotenciji, još uvijek iznimno veliko i utjecajno; no, zamjerka da se isti aršin – protivljenje nacionalističkoj ideologiji, retorici i praksi – ne primjenjuje i prema druga dva velika nacionalna korpusa, potpuno je na mjestu.

Bošnjacima to nije ništa neobično ni neuobičajeno, naprotiv, ali zanimljivo je da je jedan od najznačajnijih procesa koji je u ovoj zemlji na djelu od početka rata naovamo – i koji još nije završen uprkos svim dokazima i presudama – je pokušaj redefiniranja karaktera rata u Bosni i Hercegovini, sa međunarodne i unutarnje agresije na građanski sukob, s kojim se naporedo odvija proces izjednačavanja zločinca i žrtve, a u tom kontekstu koristi se svako raspoloživo sredstvo. U tom smislu, osim logički zainteresiranih Srba i Hrvata, značajnu ulogu imaju i neki međunarodni faktori koji, recimo, izjednačavaju izgradnju džamijskog kompleksa na Alipašinom polju u Sarajevu, kojeg je finansirao saudijski kralj Fahd, sa izgradnjom hrama Sv. Save na Vračaru u Beogradu i franjevačkom katedralom u Mostaru. Bošnjaci, naravno, u ovom procesu kontinuirano gube – od izgubljene presude pred međunarodnim Sudom pravde u Hagu, gdje nisu uspjeli dokazati agresiju Srbije na Bosnu i Hercegovinu, do podilaženja nekim interesnim skupinama u islamskom i zapadnom svijetu, čime neprestano rade u korist vlastite štete.

Umjesto zaključka

Višestranački sistem koji je zamijenio komunistički režim (1990-1992), agresija i rat (1992-1995) te post-dejtonska administracija u Bosni i Hercegovini pod kontrolom međunarodne zajednice (1995-) predstavljaju trostrani politički i socijalni okvir socijalnog, političkog, nacionalnog i svakog drugog sazrijevanja Bošnjaka (ali i svih ostalih naroda u ovoj zemlji, bez obzira na njihove trenutne političke i ideološke naklonjenosti). Unutar tog okvira, osnovna odrednica historije ove zemlje i njenih naroda su sukobi, koji bi se, temeljem sadržine i manifestacionih oblika, ugrubo mogli kategorizirati na: 1) predratne dijalektičke i dijaloške sukobe između bosanskih muslimanskih političara i intelektualaca oko etni-

čke/narodne identifikacije dotadašnjih Muslimana; 2) period agresije i oružanih sukoba Bošnjaka, Srba i Hrvata; 3) međustranačke sukobe i sumnjiva koaliranja sa jedinim ciljem osvajanja i zadržavanja vlasti koji karakteriziraju cijeli poslijeratni period. Ovom spisku mogla bi se dodati i četvrta kategorija – unutarbošnjački sukob(i) između različitih skupina monopolističkih pretendenata na pravo predstavljanja i zastupanja "svih" Bošnjaka!

Rat je, možda i zbog toga što je predstavljao opasnost po fizički opstanak cijelog naroda, imao značajnu ulogu u razvoju nacionalne svijesti Bošnjaka. S jedne strane, odbrana od agresije predstavlja i propast nacionalističkih ideologija prema kojima su bosanski muslimani ustvari Srbi i Hrvati islamske vjeroispovijesti. Jednom od velikih ratnih pobjeda može se smatrati i uspjeh Bošnjaka da se izbore za svoj vlastiti etnički/narodni identitet. Prihvatanjem naziva "Bošnjak" dotadašnji "Muslimani" su se, uz odluku o historiji, tradiciji i sekularizaciji, nametnuli kao neovisan i ozbiljan sudionik globalnih procesa, a Bosnu i Hercegovinu učinili jedinom europskom zemljom u kojoj jedan musliman može obnašati sve funkcije na bilo kojoj razini vlasti, sve do predsjednika (predsjedništva) države. No, činjenica je da je svaki etnički identitet, pa i bošnjački – uprkos zavidnoj snazi i vitalnosti – dinamičan koncept podložan utjecajima i promjenama, te da mu je potrebno određeno vrijeme za konsolidaciju. Jedna od bošnjačkih tragedija je i ta što vremena baš i nema. Iako je pojam "Bošnjak" ne samo ušao u Ustav Bosne i Hercegovine nego – neuporedivo važnije – i u jezik i svakodnevnu upotrebu, te iako se mnogo bivših Muslimana, Jugoslovena, neopredijeljenih i ostalih iskreno i intimno osjećaju Bošnjacima, taj naziv, nažalost, još nije postao zajedničko "naslijeđe i imovina" svih kojih bi trebao. Bošnjaci su, nažalost, danas podijeljeniji nego ikad u svojoj historiji.

Iako je pojam "Bošnjak" postao zvanični naziv naroda/nacije, on je ipak ostao (većinski) rezerviran samo za bosanske muslimane i one koji se osjećaju Bošnjacima. Pritom, "zahvaljujući" nesvjesnim, nedomišljenim i nesavjesnim aktivnostima utjecajnih bivših i aktuelnih bošnjačkih prvaka i njima odanih krugova, a koji uživaju podršku nimalo beznačajnog broja radikalnih muslimana koji svoj vjerski esktremizam predstavljaju kao nacionalni patriotizam(!?), Bošnjaci gube ugled i uskraćuju podršku u vlastitim redovima. S druge strane, pomalo sramežljivo ali ne i tiho, ponovo se javljaju inicijative za uspostavu "bosanske nacije", gotovo po pravilu između bošnjačkih intelektualnih krugova, što je potpuno razumljivo imajući na umu činjenicu da su trenutno, samo Bošnjaci, uz časne iznimke među Srbima i Hrvatima, zainteresirani za očuvanje i teritorijalni i administrativni integritet Bosne i Hercegovine. Činjenica da su prethodne pokušaje uspostave "bosanske nacije" sponzorirale strane sile, Osmanski sultanat i Austrougarska monarhija, umnogome objašnjavaju neuspjeh i propast te inicijative. Ovaj put inicijativa je potekla iz Bosne i Hercegovine, istina ne iz svih nacionalnih korpusa sa jednakim žarom i bez valjanog konsenzusa o tom pitanju, ali sama činjenica da se takva ideja pojavila na vrhuncu nacionalne i vjerske transformacije – neki bi rekli novog preporoda – Bošnjaka, ali i gotovo pred kraj ostvarenja težnji ostala dva naciona u Bosni i Hercegovini, te usred pravednog građanskog bunta "ostalih", govori o njenom kvalitetu. Uspjeh ovog projekta uvjetovan je i ovisit će o brojnim unutarnjim, ali i međunarodnim faktorima, poput obrazovne i kulturne politike, ekonomskog oporavka i napretka, definiranja odnosa između Federacije i RS-a, zaključno sa uspjehom procesa integracije Bosne i Hercegovine prije svega u NATO, a potom i u EU.

Iako je pojam "Bošnjak" postao zvanični naziv naroda/nacije, on je ipak ostao (većinski) rezerviran samo za bosanske muslimane i one koji se osjećaju Bošnjacima. Pritom, "zahvaljujući" nesvjesnim, nedomišljenim i nesavjesnim aktivnostima utjecajnih bivših i aktuelnih bošnjačkih prvaka i njima odanih krugova, a koji uživaju podršku nimalo beznačajnog broja radikalnih muslimana koji svoj vjerski esktremizam predstavlja kao nacionalni patriotizam(!?), Bošnjaci gube ugled i uskraćuju podršku u vlastitim redovima. S druge strane, pomalo sramežljivo ali ne i tiho, ponovo se javljaju inicijative za uspostavu "bosanske nacije"

Nakon višedecenijskog potiskivanja na marginu socijalnih i svih drugih događanja, religija u Bosni i Hercegovini naglo postaje popularna, ali u dobroj mjeri i populistička. Historijski, religija je (od)uvijek imala značajnu – ako ne presudnu – ulogu u formiranju nacija na cijelom Balkanu, pa i u Bosni i Hercegovini. Korištenje religije za opravdavanje nacionalnih ciljeva kod svih religijskih i nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, naročito za vrijeme rata, ojačalo je njenu ulogu u bosanskohercegovačkom društvu u cjelini. Reakcija bosanskih muslimana na napade na njihov islamski identitet i kulturu te činjenica da je islam najznačajnija etnička distinktivna karakteristika između bosanskih muslimana, pravoslavaca (Srba) i katolika (Hrvata) predstavlja drugi značajan faktor nagle popularizacije vjere u muslimanskom dijelu bosanskog društva. I, kao treći, iako ne i najbezazleniji faktor je i stalni strah od fizičkog, biološkog nestanka; sa ogromnim brojem protjeranih i iseljenih, te zanemarljivo malim brojem povratnika iz inostranstva, Bošnjaci-muslimani su biološki gotovo svedeni na procenat/broj koji se spominje u agresorskim ratnim planovima, te je stoga ovaj strah sasvim opravdan.

SDA, najbrojnija, najveća i, bez sumnje, najznačajnija većinski bošnjačka politička partija, imala je, a moglo bi se reći da još uvijek ima, značajnu ulogu u formiranju nacionalnog i svakog drugog identiteta bosanskih muslimana u postkomunističkom, a i u postratnom

periodu. U prvoj polovini 1990-ih, SDA je funkcionirala više kao narodni, populistički pokret nego kao normalna politička stranka ili partija. Preuzimajući vodeću ulogu u političkom i nacionalnom životu tada bosanskih muslimana, a sada Bošnjaka, u kritičnom periodu – drugoj polovini 1990-ih – SDA je, sljedstveno tome, preuzela i najveći teret i historijsku odgovornost za konsolidaciju bosanskih muslimana i njihovu nacionalizaciju kao Bošnjaka. Iako su neke od ključnih pozicija u samoj stranci držali znakovito konzervativni i, prema nekima, radikalni kadrovi, a njihov utjecaj iz sjene bio ozbiljniji nego što će to ikada biti javno obznanjeno, SDA je uspjela okupiti i meritorno predstaviti ako ne sve, onda sigurno većinu različitih slojeva i segmenata bošnjačke zajednice. U postdejtonskom periodu, SDA je preduzela ozbiljne korake u smislu transformacije u doista političku partiju, u čemu se rukovodstvo ove stranke uveliko oslanjalo na činjenicu da je ogromna većina Bošnjaka muslimana ustvari liberalna.

Jedna od najznačajnijih karakteristika bošnjačke politike u ratnom i postratnom periodu je stav o vitalnoj, egzistencijalnoj potrebi očuvanja teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Neovisnost, cjelovitost i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine za Bošnjake su (od)uvijek bili nerazdvojivi sastavni elementi njihovog nacionalnog bića i stava, prije svega iz sigurnosnih razloga (ogromna većina Bošnjaka nema "rezervnu domovinu"). S druge strane, Bošnjaci u Bosni i Hercegovini nikada nisu živjeli u gusto zbijenim nacionalnim enklavama; smatrajući cijelu Bosnu i Hercegovinu svojom domovinom, zemljom i državom, osjećali su se slobodnim da žive razasuti širom njenog teritorija, te je stav o jedinstvenoj i cjelovitoj Bosni i Hercegovini ustvari pitanje presudnog, vitalnog nacionalnog interesa, čak i sada kada Bošnjaci većinski žive na, procjenjuje se, 27% teritorija zemlje i uglavnom se nisu vratili na svoja predratna imanja. Sekularna i multietnička država Bosna i Hercegovina, sa odgovarajućim političkim sistemom i rukovodstvom, nije, kako to žele prikazati njeni neprijatelji, mimikrijski stav iza kojeg su skriveni snovi o bošnjačkoj državi, nego politika koja doista podrazumijeva iskrenost namjere. Ovakvu politiku bošnjačkog nacionalnog i političkog rukovodstva očekuje i pothranjuje i međunarodna zajednica, čije je prisustvo, uprkos impotenciji, još uvijek iznimno veliko i utjecajno; no, zamjerka da se isti aršin – protivljenje nacionalističkoj ideologiji, retorici i praksi – ne primjenjuje i prema druga dva velika nacionalna korpusa, potpuno je na mjestu. Čini se da "međunarodna zajednica" ipak, na određeni način i iz samo njoj znanih, a nama dokučivih razloga, ima potrebu u Bosni i Hercegovini zadržati snažan kontrolni

Jedan od najznačajnijih procesa koji je u ovoj zemlji na djelu od početka rata naovamo – i koji još nije završen uprkos svim dokazima i presudama – je pokušaj redefiniranja karaktera rata u Bosni i Hercegovini, sa međunarodne i unutarnje agresije na građanski sukob, s kojim se naporedo odvija proces izjednačavanja zločinca i žrtve, a u tom kontekstu koristi se svako raspoloživo sredstvo.

mehanizam u vidu dvije iznimno snažne nacionalne i separatističke politike. Tek ovako kontekstualizirani, svi naizgled besmisleni potezi "međunarodne zajednice" itekako dobivaju smisao. Odatle samo kod Bošnjaka iskreno "europejstvo", kod ostalih to nije toliko ili uopće izraženo.

Međunarodna zajednica, koja deklarativno podržava nenacionalne partije i stranke, kao i nevladin sektor, učinila je sve da umanji i onemogući utjecaj nacionalnih politika kod Bošnjaka, čiji politički predstavnici nisu imali drugog izlaza nego da se povinuju diktatu i svoju politiku usklade sa prijedlozima i preporukama, ustvari zapovijestima, brojnih i različitih predstavnika i komisija. Činjenica da se isti proces ne provodi u druga dva nacionalna korpusa, naprotiv, nereagiranjem na nacionalističke i šovinističke ispade srpskih političara, te otvorene najave zahtjeva za novim teritorijalnim ustrojstvom i brojnim drugim ustupcima Hrvatima u Bosni i Hercegovini, skrbe opasnost od pojave radikalnog nacionalizma kod Bošnjaka, a to ni za koga u Bosni i Hercegovini ne bi bilo dobro, najmanje za Bošnjake.

"Europeizacija" Bošnjaka i ideja o globalnom muslimanskom bratstvu sa Bosnom i Hercegovinom kao najzapadnijim dijelom "islamskog svijeta" dva su suprotstavljena i nepomirljiva koncepta koji se trenutno nadmeću za prevlast u formiranju bošnjačkog nacionalnog identiteta, ali i za ulogu najznačajnijeg jamca fizičke, biološke, egzistencijalne sigurnosti Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Famozna međunarodna zajednica nudi europsku ideju i vrijednosti, šta god to bilo, ali ima i uvjete od kojih su neki prihvatljivi zato što su dobri, a neki su, opet, potpuno neprihvatljivi. S druge strane, globalno muslimansko bratstvo koje je trenutno oličeno jedino u vidu regrutiranja bosanskih i balkanskih muslimana u dobrovoljačke jedinice za ratove koji se vode u islamskim zemljama ima, čini se, samo uvjete. Spremnost Bošnjaka na "europske i/ili euroatlantske integracije" nije samo rezultat političke situacije i nemogućeg društvenog uređenja nametnutog Dejtonskim sporazumima, a ni samo rezultat kulturne i civilizacijske orijentacije Bošnjaka koji su se oduvijek smatrali europskim muslimanima. Osiguravanje, ponavljamo, fizičkog i biološkog opstanka u svojoj zemlji jedini je načelni nacionalni interes Bošnjaka u Bosni i Hercegovini; uprkos svim zazorima prema bilo kakvim stranim utjecajima, Bošnjaci su u prilici da "vagaju" šta i ko im nudi veću sigurnost od još uvijek vrlo aktivnog srpskog i hrvatskog nacionalizma. Pritom, svi koji se pitaju i koji odlučuju moraju povesti računa da je za Bošnjake izbor suženiji nego ikada prije u njihovoj historiji. Čemu ili kome će se u tom odlučivanju prikloniti, čiji će tas na toj vagi prevagnuti, više će govoriti o svemu i svima ostalim nego o Bošnjacima. ■

Smrt Mehmeda Spahe i Džemala Bijedića
u kontekstu mitskih konstrukcija

Piše: **Husnija Kamberović**

U jugoslavenskom razdoblju dvije najistaknutije ličnosti u političkom životu Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine svoj život su završile na istaknutim jugoslavenskim političkim pozicijama, ali je njihova smrt bila predmet raznih konstrukcija kako u nauci tako i u javnom diskursu. Riječ je o Mehmedu Spahi i Džemalu Bijediću. U njihovom političkom djelovanju povezivala ih je jugoslavenska ideja, u koju su vjerovali, činjenica da su obojica iznenada umrli te naknadna mitologizacija njihove smrti. Ta mitologizacija je za cilj imala potpunu reviziju njihovog političkog djelovanja i uglavnom je bila produkt novog političkog konteksta. U ovom radu pokušavam kontekstualizirati njihovo političko djelovanje i njihovu smrt, te objasniti razloge mitologizacije smrti svakog od njih.

Tokom 20. stoljeća među najistaknutijim bošnjačkim političkim ličnostima iz Bosne i Hercegovine bili su Mehmed Spaho (1883–1939) i Džemal Bijedić (1917– 1977). Obojica su u svom djelovanju, posebno pred kraj svoje političke karijere, bili zaokupljeni jugoslavenskim konceptom u čiji uspjeh su dosljedno vjerovali. Naravno, riječ je o dva različita koncepta jugoslavenstva: Spahino jugoslavenstvo je bilo nekomunističko sa nacionalnom dimenzijom, a njegovo političko djelovanje u sebi je sadržavalo i vjerska obilježja (Purivatra 1977; Džaja 2004). S druge strane, Bijedićevo jugoslavenstvo je bilo isključivo komunističko, ali bez jugoslavenske nacionalne dimenzije, s obzirom da je njegovo političko djelovanje uključivalo i zalaganje za muslimansku nacionalnu afirmaciju. Jugoslavenstvo i muslimanstvo se u njegovom razumijevanju nisu negirali, jer ih je doživljavao kao dva različita identiteta. (Kamberović 2011: 195-200).

Bijedić se sredinom 1960-ih godina snažno zalagao za afirmaciju Bosne i Hercegovine i nacionalni identitet Muslimana, a njegovo jugoslavenstvo nije bilo nacionalno nego državotvorno. To je bilo posebno jasno od sredine 1971. kada je postao predsjednik Saveznog izvršnog vijeća i od kada je jugoslavenstvo bilo glavna odrednica njegovog političkog djelovanja. Djelimično zbog političkog okvira, ali i zbog vlastitih političkih uvjerenja, uspjeli su doprijeti do samog vrha jugoslavenske političke hijerarhije: Mehmed Spaho je posljednje godine života proveo kao ministar u jugoslavenskoj Vladi, obavljajući istodobno dužnost potpredsjednika najjače političke zajednice u tom dobu (Jugoslavenska radikalna zajednica), Džemal Bijedić je od 1971. do smrti 1977. bio predsjednik Saveznog izvršnog vijeća. Analizirajući njihove političke poteze u tom vremenu, može se zaključiti da su iskreno vjerovali u jugoslavenski koncept i nužnost održavanja jugoslavenskog državnog okvira, ali će se u kasnijim interpretacijama njihovog djelovanja, posebno smrti svakog od njih, u prvi plan stavljati ne njihovo jugoslavensko opredjeljenje i djelovanje, nego politički koncepti suprotstavljeni jugoslavenstvu. Mehmed Spaho je umro u vrijeme pregovora o formiranju Banovine Hrvatske, a s obzirom na politički kontekst u kojem se desila ta smrt, kasnija literatura je imala dovoljno materijala za konstrukciju teorije o ubistvu (Crnovršanin – Sadiković 2007).

Slična teorija o ubistvu stvorila se i nakon smrti Džemala Bijedića. On je poginuo početkom 1977. u vrijeme prilično oštrih kriza u političkom vrhu zemlje. On je na čelu savezne Vlade funkcionirao kao glavni Titov favorit, čiju je podršku imao, pa će upravo to i biti jedan od razloga da su neki uvjereni da je Bijedićeva smrt dio zavjere onih koji su se nastojali nametnuti kao Titovi nasljednici. Prenosi se kako je Bijedić pred smrt u povjerenju govorio da će ga "ubiti" zato što "puno zna(m)" (Bijedić 1999). Obje ove smrti su u memoriji Bošnjaka izgradile uvjerenja kako su svi njihovi politički lideri život završavali brzo i pod prilično nejasnim okolnostima. Teza o obistvima se u pojedinim naučnim krugovima i javnom diskursu konstruirala u odgovarajućim političkim kontekstima i uglavnom je bila

odraz tih novih političkih okolnosti i političkih debata. Ponekad nositelji tih teza i nisu bili Bošnjaci, nego čak neki srpski ili hrvatski politički emigrantski krugovi (kada je riječ o smrti Mehmeda Spahe, tezu o njegovom ubistvu je jedno vrijeme u emigraciji promovirao Branko Miljuš, koji se na taj način obračunavao sa Dragišom Cvetkovićem, predsjednikom jugoslavenske Vlade u vrijeme Spahine smrti). No, teza o ubistvu posebno je snažno promovirana u bošnjačkom javnom diskursu krajem 20. stoljeća, kada je nove političke činjenice, odnosno nestanak jugoslavenske države i proglašenje nezavisnosti Bosne i Hercegovine, valjalo dodatno argumentirati historijskim činjenicama i kada su se u javnom diskursu promovirale vrijednosti kojima su se kod Bošnjaka stvarali dodatni odbojni stavovi prema svemu što je bilo jugoslavensko.

Da li je bilo baš tako?

SMRT MEHMEDA SPAHE 1939. godine

Pred odlazak u Beograd, uoči svoje smrti 29. juna 1939., Mehmed Spaho je iskazivao zabrinutost zbog najavljene mogućnosti da pregovori između Vlatka Mačeka i Krune mogu rezultirati podjelom Bosne i Hercegovine. Prema informacijama što ih je koncem jula 1939. Uzeir-aga Hadžihasanović iznio u razgovoru sa srpskim patrijarhom Gavrilom, koji je to zabilježio u svojim Memoarima, Mehmed Spaho je prije smrti u Sarajevu sazvao jedan sastanak bošnjačkih prvaka, na kojem je govorio o pregovorima Cvetkovića i Mačeka, koji bi se, prema njegovim informacijama, mogli završiti podjelom Bosne.

"Bio je mnogo zabrinut. Nije ništa dobro predviđao. Izložio nam je da je skrenuo pažnju Kraljevskom namesništvu na težinu situacije i motivisao naš stav u ovome: Muslimani Bosne i Hercegovine žele iskreni sporazum Srba i Hrvata radi okončanja hrvatskog pitanja. Ali ni u kom slučaju ne bi mogli da dozvole da se Bosna i Hercegovina cepaju i dele bez pristanka naroda i njegovih predstavnika, ne samo Muslimana nego i Srba" (Gavrilo 1974: 245-246). Poslije duge diskusije, Spaho je kazao kako će i dalje "nastaviti svoju borbu i ni u kom slučaju neće dozvoliti da Kraljevsko namesništvo donese jednu odluku koja nije po volji nama Muslimanima i našim interesima, pošto cepa pokrajine u kojima žive Muslimani i tako nas dovodi u tešku situaciju" (Gavrilo 1974: 246). Nakon ovoga sastanka Spaho je vozom otišao za Beograd i u hotelu "Srpski kralj" poručio kahvu, koju je odmah popio "i za sekundu bio mrtav". Njegova je smrt "strahovito djelovala na Muslimane", koji su bili zabrinuti informacijama kako se sprema podjela Bosne, a da se Bošnjaci o tome uopće ne konsultiraju. Zbog toga je jedna delegacija Bošnjaka, koju je vodio Uzeir-aga Hadžihasanović, koncem jula posjetila i srpskoga patrijarha Gavrila i tom prilikom izložila bošnjačke stavove o pitanju Bosne i Hercegovine. Njihov je stav bio "da ne žele ni u kom slučaju da se Bosna i Hercegovina cepaju". U tome su naišli na podršku patrijarha Gavrila koji je, prema pisanju u svojim Memoarima, kazao: "Slažem se sa vama da Kraljevsko namjesništvo nije uzelo ispravan način u rešavanju hrvatskog pitanja. (...) Muslimani imaju pravo da se plaše za svoju budućnost, što je razumljivo i na svome mestu. Postavljanje granica između jedne iste pokrajine, smatram da je štetno, jer razbija sve ono što je dobro u toj pokrajini" (Gavrilo 1974: 258).

Prema istom izvoru, patrijarh je te želje Bošnjaka početkom avgusta prenio namjesniku dr. Stankoviću kazavši kako Bošnjaci "žele celinu države i ne dozvoljavaju ni u kom slučaju da se vrši cepanje Bosne i Hercegovine između Srba i Hrvata". Namjesnik Stanković je ovaj razgovor sa patrijarhom prenio i ostaloj dvojici namjesnika i sredinom avgusta obavijestio patrijarha kako namjesnici "nisu imali ništa da kažu protiv mišljenja Muslimana iz Bosne i Hercegovine. Sve će biti u redu". (Gavrilo 1974: 268). Međutim, potpisanim Sporazumom Bosna i Hercegovina je podijeljena između Srba i Hrvata (Boban 1965; Đokić 2010). Kasnija je literatura izgradila teoriju o ubojstvu Mehmeda Spahe zbog njegovog protivljenja podjeli Bosne i Hercegovine, koja je učinjena potpisivanjem Sporazuma i Uredbom o Banovini Hrvatskoj (Filipović 2007; Cmovršanin – Sadiković 2007). Šta se, zapravo, desilo sa Mehmedom Spahom?

List Jugoslavenske muslimanske organizacije *Pravda* je 29. juna 1939. na naslovnici donio vijest da je dr. Mehmed Spaho tog jutra u 9:30 sati umro u Beogradu. Vijest o smrti proširila se po Beogradu munjevitom brzinom, a ubrzo se za tragični slučaj saznalo u cijeloj zemlji. "Pored mrtvog tijela velikog rahmetlije nalaze se stalno narodni poslanici g. Asim Šeremet i Bećir-beg Đonlagić, te lični sekretar g. Meho H. Hasanović". Novine dalje konstatiraju kako su dr. Spahu sa stanice u Sarajevu put Beograda ispratili sin Zijad, koji je tih dana položio maturu na gimnaziji, sin Avdo, te kćerka Emina. Bili su također senator Uzeir-aga H. Hasanović, v. d. gradonačelnika Muhamed Zlatar, direktor Šerijatske gimnazije Husejn Alić, šura Ibrahim Šahinagić i drugi.

Vijest o smrti u Sarajevo je stigla nekoliko minuta prije deset sati. U Kraljevskoj banskoj upravi je odlučeno da pomoćnik bana Ejub Ademović tu vijest saopći Mehmedovom bratu Fehimu Spahi, koji je tada obavljao dužnost reis-ul-uleme Islamske zajednice u Jugoslaviji. Ademović je u društvu sa direktorom Vakufa Hazimom Muftićem krenuo u Faletiće, malo izletište pored Sarajeva gdje se u to doba odmarao Fehim Spaho. Kada je čuo vijest, Fehim se sa svojom suprugom uputio u grad "u kuću svoje obudovjele snahe, gdje se zadržao. Tu se iskupila i ostala rodbina velikog merhuma". Navodi se da je u to vrijeme u Sarajevu bilo malo saradnika dr. Mehmeda Spahe, ali su se svi na vijest o smrti vratili u grad. "U čaršiji, gdje se bilo iskupilo mnoštvo svijeta, naročito su se tražili detalji o teškom događaju u radnji senatora Uzeir-age H. Hasanovića, koji je bio obaviješten o detaljima po svom sinu g. Mehi H. Hasanoviću" (Pravda, br. 16, 29. juna 1939, 1.)

Nekoliko verzija o smrti

Navečer, 28. juna, Spaho je iz Sarajeva krenuo u Beograd, gdje je stigao 29. juna u 7:25 i odmah krenuo u svoj apartman u hotelu "Srpski kralj" na

Kalemegdanu. Postoje različite verzije šta se desilo tog jutra. Prema zvaničnoj verziji, Spaho je umro u sobi i zatečen je na krevetu gdje je pao na putu prema kupatilu, a prema verziji koju je kasnije ispričao Sakib Đulabić, koji je bio sekretar u Spahinom kabinetu, Spaho je umro u kupatilu "sa priljubljenom rukom i tijelom uz vodovodnu cijev" (Đulabić 1994: 64-65). On piše:

Knez Pavle uputio je dr. Spahi poziv na audijenciju kad se nalazio u Sarajevu. Stigao je i odsjeo rano izjutra u svom apartmanu hotela "Srpski kralj" na Kalemegdanu u Beogradu. Sa njim je bio lični sekretar koji ga je pratio na putu, Mehmed (Mešak) Hadžihasanović, sin uglednog sarajevskog trgovca i tadašnjeg senatora Uzeir-age Hadžihasanovića. Spremajući odijelo za audijenciju, Mešak je čuo vrisak iz kupatila apartmana, jurnuo u kupatilo, našao mrtvog dr. Spahu priljubljenog rukom i tijelom uz vodovodnu slavinu. Istrčao je na hodnik u kome je zatekao šefa beogradske policije Dragog Jovanovića. Mešak je vriskao vičući: "Ubiše ga, j(...) im srpsku majku". Šef policije je iz Spahinog apartmana nazvao Meškovog oca Uzeir-agu, saopćio mu da je dr Spaho umro i obavijestio o Meškovim "ispadima". Uzeir-aga je istovremeno nazvao sina i rekao mu da do susreta s njim nikome ne govori ni riječi o uzrocima Spahine smrti. Dr. Džafer Kulenović je odmah zasjeo u Spahinu fotelju. Tako je izgubio život čovjek kome su gotovo svi Muslimani nepokolebljivo vjerovali. (...) Dr. Mehmed Spaho je umro kao gazija.

List *Pravda* je 29. juna na naslovnici objavio da je toga dana umro Mehmed Spaho:

Jutros u 7:30 sati doputovao je višegradskim vozom na beogradsku stanicu (...) dr. Mehmed Spaho, ministar saobraćaja. Na stanici dočekali su ga ministar bez portfelja dr. Džafer Kulenović, generalni direktor željeznica g. Nikola Đurić, šef kabineta g. Vlasta Kostić, narodni poslanik g. Miša Atanasijević i još neke ličnosti. Pošto se srdačno pozdravio sa svim prisutnim (...) dr. Spaho, u pratnji svog ličnog sekretara Mehe H. Hasanovića, sjeo je u auto i odvezao se u hotel Srpski Kralj, u kojem stanuje već četiri godine.

Kada je došao u hotel i malo se raskomotio, sjeo je za pisaći sto da pregleda neka pisma, koja su stigla za vrijeme njegove odsutnosti, a koja mu je predočio lični sekretar g. H. Hasanović. U to se telefonom javio šef kabineta g. Vlasta Kostić da saopći da je (...) pozvan na policijsku proslavu. (...) Dr. Spaho odgovorio je da je preopterećen poslom i da na proslavu ne može ići, ali da će odmah doći u kabinet. Uzeo je nešto da piše. U to se odjednom uhvatio za srce i klonuo sa stolice. Lični sekretar H. Hasanović odmah je priskočio da ga pridrži, ali je već bilo prekasno. Odmah su obaviješteni ljekari, ali oni nisu mogli (ništa drugo učiniti) nego da konstatuju smrt.

Kasnije je nastalo uvjerenje da je ubijen. Oni koji vjeruju u ubistvo navode da je glavni naručitelj bio knez Pavle, koji je smatrao da je Spaho prepreka za sporazum Cvetković – Maček o podjeli Bosne i Hercegovine (Filipović 2007: 79). Dopisnik istanbulskog lista *Džumhurijet* Mehmed Sulejmanpašić, objavio je 5. jula 1939. sumnju da je Spaho otrovan, argumentirajući to i stavom šefa beogradske policije Dragog Jovanovića, koji je sve vrijeme bio u sobi sa Spahinim tijelom, istjerujući svakog "koji se zadržavao više od pola minute" (Kamberović 2009: 149; Hasanbegović 2012: 537). Obdukcija tijela nije izvršena, jer je Spahina udovica to odbila, mada su muslimanski prvaci Jugoslavenske radikalne zajednice to predlagali (Gavrilo 1974, 246-247).

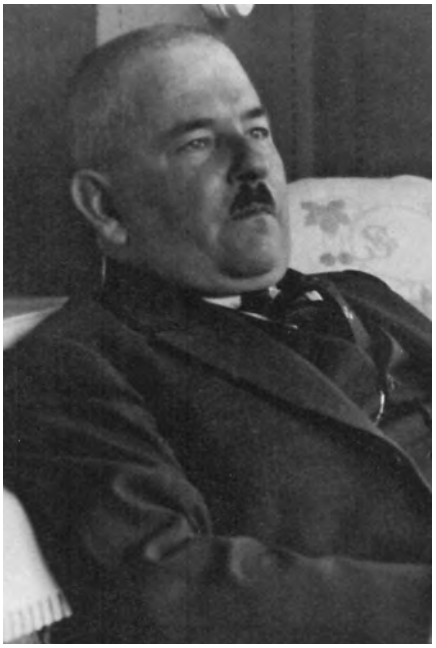

Obje ove smrti su u memoriji Bošnjaka izgradile uvjerenja kako su svi njihovi politički lideri život završavali brzo i pod prilično nejasnim okolnostima. Teza o obistvima se u pojedinim naučnim krugovima i javnom diskursu konstruirala u odgovarajućim političkim kontekstima i uglavnom je bila odraz tih novih političkih okolnosti i političkih debata. Ponekad nositelji tih teza i nisu bili Bošnjaci nego čak neki srpski ili hrvatski politički emigrantski krugovi

Tokom 20. stoljeća u nekoliko se navrata promovirala ova teza o ubistvu. U vrijeme oštrih debata u emigraciji između Branka Miljuša i Dragiše Cvetkovića tokom 1950-ih godina, Miljuš je ponovio sumnje da je Spaho otrovan, jer je, prema njegovom mišljenju, bio prepreka potpisivanju sporazuma Cvetković – Maček o podjeli Bosne i Hercegovine (Miljuš 1957: 8-9). On je ovu sumnju potkrijepio

navodnim odbijanjem Vlade da se izvrši autopsija Spahinog tijela, mada do autopsije nije došlo zbog odluke Spahine udovice. U odgovoru na Miljuševe tvrdnje, Cvetković je potvrdio da su se nakon Sapahine smrti doista pojavile glasine o trovanju, ali je dodao da su te glasine bile posve neutemeljena i obična "ustaška laž". Međutim, Cvetković je bio iznenađen što te optužbe iznosi Branko Miljuš (Hasanbegović 2012: 538):

On [Branko Miljuš], koji je bio ministar kada je dr. Spaho umro, iskorišćuje ovu ustašku laž i hoće da pripiše tvorcima Sporazuma, dr. Mačeku i meni, da smo mi, tobože, otrovali Spahu da bismo lakše podelili Bosnu izmedju Srbije i Hrvatske. Kada ustaški zločinci iznose ovakve klevete, onda se to odbija njihovom zločinačkom mentalitetu i to poštenog čoveka ne vredja. Sada kada to čini B. Miljuš, dojučerašnji moj saradnik, koji zna vrlo dobro da je pokojni dr. Spaho umro od kapi, prirodnom smrću, onda se takav postupak mora javno žigosati, a ljudi koji se time služe označiti kao krajnje neispravni.

Ova teza o Spahinom ubistvu iz konca 1950-ih, koja je isplivala u kontekstu emigrantskih političkih polemika, nije našla svoje javne promotore izvan dijela emigrantskih krugova. Međutim, krajem 20. stoljeća ova teza je dostigla svoju kulminaciju, što je bilo posebno medijski promovirano. List *Oslobođenje* 1997. je objavio dugi feljton Mustafe Resulovića o ubojstvu. Resulović je glavni razlog za Spahino ubistvo vidio u njegovom odbijanju da se dopusti podjela Bosne i Hercegovine, što je bilo očito u to doba kada su se završavali pregovori Cvetkovića i Mačeka.

Zbog toga su (se) odmah nakon smrti u Sarajevu, u krugovima JMO počeli pronositi glasovi da je dr Spaho umoren. Najprije je kolala verzija da su ga "ubili strujom u kupatilu", ali je odmah tu verziju zamijenila druga – da je otrovan crnom kafom. Tu verziju, odnosno sumnju, iznio je jedan od najbližih saradnika dr Spahe u JRZ Uzeiraga Hadžihasanović, čiji sin je bio sekretar kabineta dr. Spahe i jedini je bio prisutan u neposrednoj blizini kada je nastupila iznenadna smrt. Autopsija nije izvršena i zvanični nalaz ljekara je bio da je riječ o srčanom udaru.

Resulović se pozivao na jedno saopćenje koje je dao Mehmedalija Bojić na jednom okruglom stolu, i gdje je tvrdio da je Spaho otrovan, kao i na mišljenje Muhameda Filipovića, koji je u svojoj knjizi Bošnjačka politika također zastupao tu tezu (zanimljivo je da Mehmedalija Bojić to ne kaže izričito u svojoj knjizi *Historija Bosne i Bošnjaka* iz 2001) No, ključni Resulovićev dokaz je jedno pismo koje je za vrijeme rata u Sarajevu 1994. dobio Avdo Spaho, sin Mehmeda Spahe. To je pismo uputio sarajevski advokat Nusret Gluhić, koji je u tom pismu Avdi Spahi prenio izjavu svog prijatelja Safera Ahmića, koji je tvrdio da je 1947. kao oficir Jugoslavenske vojske, bio na intendantskom kursu u Snetvidu kod Ljubljane i tamo upoznao izvjesnog Tomislava Duvnjaka, rođenog u Imotskom "ili okolini", koji je pričao kako je on imao druga zvanog "Spaho", koji se hvalio kako je taj naziv dobio zbog toga što je lično otrovao Mehmeda Spahu. Taj "Spaho" je radio kao konobar u hotelu gdje je Mehmed Spaho imao apartman, te da mu je on lično sasuo otrov u kafu. Ovaj "Spaho" je tokom Drugog svjetskog rata bio partizan u 13. proleterskoj brigadi "Rade Končar", skupa sa Tomislavom Duvnjakom, i često se hvalio svojim "podvigom".

Safer Ahmić je u toj izjavi tvrdio kako je to svojedobno ispričao Nusretu Gluhiću, ali ovaj to nije smio prenijeti porodici Spaho "zbog poznatih postupaka UDBE i tadašnjih vlasti".

Resulović je nakon toga utvrdio i slijedeće:

Konobar iz hotela "Srpski kralj" zvao se Dragan Vujić. Sa potpisom Kapetan Dragan Vujić Spaho, on se kao autor jednog priloga pojavio u knjizi "Tri godine borbe 13. proleterske" izdanje 1945, izdavač Klub 13. proleterske brigade "Rade Končar", štamparija Vjesnik. Dragan Vujić Spaho živio je kasnije u Beogradu kao pukovnik JNA i u susretima sa tadašnjim kolegama, među kojima je bio i Mehmedalija Bojić, ispričao o trovanju dr. Mehmeda Spahe u hotelu "Srpski kralj", gdje je 1939. radio kao konobar. Nije pričao po čijem je nalogu to uradio.

Tako je, u doba totalnog urušavanja komunizma, i općeraširene identifikacije vojske koja je od 1992. do 1995. razarala Sarajevo sa komunističkom Jugoslavenskom narodnom armijom, odjedanput ponuđeno i rješenje zagonetke oko Spahine smrti 1939. godine. Rješenje koje je bilo posve u skladu sa vremenom u kojem je izrečeno. Činjenica da je dr. Mehmed Spaho početkom

Oni koji vjeruju u ubistvo, navode da je glavni naručitelj bio knez Pavle, koji je smatrao da je Spaho prepreka za sporazum Cvetković – Maček o podjeli Bosne i Hercegovine (Filipović 2007: 79). Dopisnik istanbulskog lista *Džumhurijet* Mehmed Sulejmanpašić, objavio je 5. jula 1939. sumnju da je Spaho otrovan, argumentirajući to i stavom šefa beogradske policije Dragog Jovanovića, koji je sve vrijeme bio u sobi sa Spahinim tijelom, istjerujući svakog "koji se zadržavao više od pola minute". (Kamberović 2009: 149; Hasanbegović 2012: 537).

1930-ih godina svoje povlačenje iz političkog života pravdao, između ostalog, i zdravstvenim razlozima, nikoga nije zanimala.

Ključni dio ove teze o Spahinom ubistvu je uvjerenje da je, navodno, on bio smetnja postizanju sporazuma Cvetković – Maček. Da li je to bilo tako? Kako bi se odgovorilo na ovo pitanje trebalo bi malo pretresti Spahinu političku biografiju i vidjeti politički i društveni kontekst u kojemu je on djelovao. Pri tome je važno krenuti od činjenice da je Spaho dugo bio dio vladajućih koalicija u jugoslavenskoj državi. Do 1929. on je bio duže na vlasti nego u opoziciji. (Stojkov 1969; Kamberović 2009) Poslije 1929. on je najprije politički mirovao (1929–1932), potom je jedno vrijeme bio u opoziciji (1933–1935), a nakon 1935. neprekidno je sudjelovao u vlasti sve do smrti 1939. godine. U razdoblju poslije 1935. do konca 1938. Spaho je bio ključna karika koja je održavala Stojadinovićevu vladu, ali je istodobno i njegova ostavka dovela do pada te Vlade, čime je počeo proces pregovora za rješavanje hrvatskog pitanja u Jugoslaviji. Spaho je često naglašavao želju da se hrvatsko pitanje riješi pregovorima. Malo je, dakle, vjerovatno da bi Spaho bio fizički likvidiran zbog tih pregovora. Iako je, pored toga, iskazivao nezadovoljstvo zbog mogućnosti da ti pregovori dovedu do daljeg cijepanja Bosne i Hercegovine, on nije bio spreman ugroziti svoju karijeru, ili čak život, žrtvujući se za Bosnu i Hercegovinu, s obzirom da je poslije 1929. Bosna i Hercegovina faktički već bila podijeljena na banovine, a on aktivno sudjelovao u vladajućoj koaliciji. Sve to pokazuje da je teza o Spahinom ubistvu više produkt historijskog konteksta s kraja 20. stoljeća, nego odraz realnih odnosa u vrijeme Spahine smrti 1939. godine.

SMRT DŽEMALA BIJEDIĆA 1977. godine

Džemal Bijedić je jugoslavenski politički aktivista koji je imao uspješnu političku karijeru. Potjecao je iz trgovačke porodice, koja je pred Prvi svjetski rat spadala u krug dobrostojećih porodica u Mostaru, ali se tokom 1930-ih, nakon smrti Džemalog oca i djeda, suočavala sa velikim ekonomskim problemima. Kada mu je umro otac, Džemal je bio još uvijek dijete, a brigu o njemu i njegovoj sestri preuzeo je očev brat. Kasnije je studirao pravo u Beogradu, te se uključio u komunistički pokret. U toku Drugog svjetskog rata se oženio Razijom, kćerkom Nezira Ferhatbegovića iz Rogatice, koju je upoznao u Gradačcu gdje je bila sa svojom porodicom nakon što je protjerana iz Rogatice. I ta bračna veza je bila zanimljiva s obzirom da su mnogi muslimanski komunisti sklapali "mješovite" brakove (npr. Avdo Humo, Osman Karabegović, kasnije i Hamdija Pozderac i dr.). Bio je vrlo kompleksna politička ličnost. Njegova politička karijera nije bila isključivo uzlazna. Prije nego je 1971. postao predsjednik jugoslavenske Vlade, prevalio je put od sekretara Mjesnog komiteta Komunističke partije u Mostaru pred Drugi svjetski rat, preko oficira OZNA-e do predsjednika Skupštine Bosne i Hercegovine 1967. godine. No, on je jedan od rijetkih političara koji je imao velike političke padove i uspone, a da ti padovi nisu bili rezultat velikih afera, niti su usponi bili spektakularni. Na poziciju predsjednika SIV-a 1971., što je najviša funkcija koju je obavljao, došao je sa mjesto predsjednika Skupštine SRBiH, kao najviše državne funkcije koja je u to doba postojala na republičkoj razini. Njegova pogibija u avionskoj nesreći postala je dio mitologije o ubistvima muslimanskih političkih lidera.

Činjenica je, ipak, da su neki, odmah nakon pogibije, bili skloni tvrditi kako se nije radilo o običnoj avionskoj nesreći, nego je u pitanju bila zavjera koja je rezultirala ovim "atentatom." Tako je uz ovu zvaničnu verziju nastala i dalje se održavala i razvijala, postepeno dobivajući sve šire dimenzije, druga strana priče o Bijedićevoj pogibiji. Prema ovoj drugoj verziji, radilo se o klasičnom ubistvu, a ne slučajnoj avionskoj nesreći. Ova teorija se u posljednje vrijeme sve češće nameće kao jedina validna verzija Bijedićeve pogibije.

Zvanični Izvještaj o okolnostima pogibije

Džemal Bijedić je ujutro 18. januara 1977. na Batajničkom aerodromu skupa sa gotovo svim ličnostima jugoslavenskoga političkog vrha, ispraćao Josipa Broza Tita koji je krenuo u posjetu Libiji, a planirana je bila i posjeta Egiptu. Zbog poledice na pisti avion je kasnio u odlasku, a nakon što se Tito konačno vinuo put Tripolija, na pistu u Batajnici je sa Surčina doletio avion kojim je Bijedić trebao krenuti u Sarajevo na sjednicu CK SK Bosne i Hercegovine. Pozdravio se sa prijateljima i saradnicima, ušao u avion i počeo pregledati materijale za sjednicu na koju je jurio. Ali, nije imao prilike da izgovori svoju diskusiju – njegov avion nikada nije sletio na sarajevski aerodrom. Na tom se putu ispriječilo brdo Inač, iznad Kreševa, u srednjoj Bosni. Skupa sa Džemalom Bijedićem poginuli su: njegova supruga Razija, piloti Stevan Leka i Murat Hanić, podsekretar u Bijedićevom kabinetu dr. Smajo Hrle, aviomehaničar Ilija Jevđenović, lični Bijedićev pratilac Zija Alikalfić i domaćica u rezidenciji predsjednika Saveznog izvršnog vijeća Anđelka Muzička.

S obzirom da je Džemal Bijedić bio predsjednik Savezne vlade, o okolnostima pogibije provedena je detaljna istraga. Pri Saveznom komitetu za saobraćaj i veze formirana je posebna Komisija za ispitivanje uzroka udesa aviona, na čijem je čelu bio Boško Dimitrijević, predsjednik Saveznog komiteta za saobraćaj i veze i član SIV-a. Komisija je analizu i zaključke o uzrocima udesa donijela na temelju detaljne istrage, pri čemu su ispitivane kvalifikacije posade, osobine i oprema aviona, uvjeti leta, rada i korištenja zemaljskih radionavigacionih sredstava, a posebno magnetofonska traka snimljenog razgovora posade sa kontrolom letenja, dok su za rekonstrukciju leta korišteni i eksperimentalni letovi aviona Lear-Jeat 25B. Izvještaj je bio završen 25. marta 1977. godine (Arhiv Jugoslavije, fond broj

579, fascikla broj 29, Komisijski izvještaj, Beograd, 25. mart 1977).

Komisija formirana za ispitivanje uzroka udesa aviona u kojemu je poginuo Džemal Bijedić, imala je više grupa koje su detaljno istraživale različite aspekte toga slučaja.

Kao što smo već konstatirali, avionom je pilotirao kapetan Stevan Leka, rođen u Ličkom Petrovom Selu 18. januara 1924. godine, a kopilot Murat Hanić, rođen 6. marta 1927. u Prijepolju. U Analizi o posadi aviona Komisija je posebno naglasila činjenicu da je pilot Murat Hanić "bio pilot ispod proseka", a da je šef pilota vazduhoplovne službe SIV-a za ovaj let prema Sarajevu prvobitno bio planirao kapetane Branka Vujičića i Stevana Leku, ali je promijenio odluku i umjesto Vujičića odredio Hanića. "Ovom izmenom Vazduhoplovna organizacija SIV-a nije dala odgovarajući značaj ovom letu, dok je istovremeno drugi avion ovog tipa leteo za Dubrovnik sa dva kapetana." Komisija je pretpostavljala da je to prekomponiranje posade bilo uvjetovano lošim međuljudskim odnosima, te činjenicom da Murat Hanić "nije pokazivao velike ambicije i sasvim ih je sveo na težnju da bude drugi pilot", kako je to prije toga ocijenila glavna ljekarska komisija za civilne letače. "Stevan Leka je bio ličnost samouverena i sumnjičava prema tuđem radu (prema izjavama njegovih saradnika) pa je verovatno posada i komponovana u ovom sastavu, sa drugim pilotom bez ambicije, jer su se tako izbegavali eventualni konflikti između dva, po iskustvu, ravnopravna kapetana."

Avion u kojem je poginuo Džemal Bijedić imao je dva motora i bio je "gotovo" nov: proizveden je u SAD-u 1975. godine, a do ove katastrofe imao je 708 letova i 468 sati i 20 minuta letenja. Imao je ugrađenu najmoderniju navigacionu opremu koja je omogućavala letenje i u najsloženijim meteorološkim uvjetima.

Od 4. do 8 januara 1977. izvršen je ISO-satni pregled aviona, motora i opreme, te probni let, koga su obavili Stevan Leka kao prvi pilot i Branko Vujičić kao drugi pilot. Nakon leta, kapetan Leka je potvrdio da nije imao nikakvih primjedbi. Komisija je također sa magnetofonske trake utvrdila da prilikom razgovora posade i kontrolora letenja na relaciji Beograd – Sarajevo nije prijavljena nijedna primjedba na ispravnost avionskih uređaja.

Na kraju Izvještaja Komisija je zaključila kako je izravni uzrok udara aviona u greben planine Inač brzina aviona. Naime, greben u koji je avion udario visok je 1366,3 metra, što je za 280 metara niže od minimalno propisane visine za taj sektor u proceduri za prilaz i slijetanje na aerodrom Sarajevo. Komisija je zaključila da je "do udara aviona u prepreku došlo (...) zbog nepreciznog izvršavanja zalaznog zaokreta po mestu i visini. Udaljavanje aviona od radiofara KG više nego što je procedurom propisano je prouzrokovano većom brzinom i povećanim vremenom odleta. Prema tome, bez obzira na ostale posredne i neposredne faktore, ovaj udes je posledica direktnih propusta posade u održavanju propisanih elemenata leta."

Osim tog izravnog uzroka za udes, Komisija je zaključila kako su na ovaj udes utjecali i brojni drugi, posredni faktori. Prije svega, navodi se loša organizacija Vazduhoplovne službe SIV-a za ovakve specijalne zadatke, što se vidi iz činjenice da je sastav posade izmijenjen u odnosu na prvobitno predviđeni, na temelju čega se može zaključiti da Vazduhoplovna služba SIV-a nije ovom letu dala odgovarajući značaj, "jer je skoro istovremeno isti tip aviona vazduhoplovne službe SIV-a preleteo za Dubrovnik sa dva prva pilota." Osim toga, kašnjenje sa polijetanjem aviona moglo je izazvati napetost i nervozu kod članova posade. "Planiranje horizontalnog leta na visini od 26.000 fita u trajanju od svega 9 minuta je praktično pretvorilo prelet od aerodroma Batajnica do aerodroma Sarajevo u let penjanja i snižavanja." Kao naredni posredni uzrok udesa Komisija navodi zakašnjenje od oko 2 minuta sa početkom snižavanja leta aviona nakon preleta radiofara "Valjevo", što je "unelo snažan ubrzavajući faktor povećavajući brzinu aviona."

Prema nalazima Komisije, "prve ekipe za spašavanje stigle su na mesto udesa oko 14:30 časova i ustanovile da su svi putnici i članovi posade poginuli, da je avion potpuno uništen i da su njegovi delovi razbacani na površini oko nekoliko stotina kvadratnih metara." Obavještajna služba je obezbijedila teren i onemogućila pristup "nepozvanim licima". Pretražen je teren i obilježena mjesta gdje su se nalazila tijela poginulih, a "tašna predsednika SIV-a sa službenom dokumentacijom je uzeta i posebno obezbeđena." Zbog loših meteoroloških prilika i teškog geografskog položaja, te nastupanja noći, detaljan uviđaj, identifikacija i evakuacija poginulih nisu obavljeni tog dana nego

tek sutradan, 19. januara 1977. godine.

Tokom 19. januara 1977. RSUP je uspostavio helikopterski zračni most između Sarajeva, Kreševa i brda Inač gdje se desila nesreća. Istražitelji Okružnog suda Sarajevo, Okružnog javnog tužilaštva Sarajevo, Republičkog i Regionalnog SUP-a Sarajevo, Republičke geodetske uprave i Zavoda za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta Sarajevo, uz podršku kadrova i specijalne stereo fotogrametrijske opreme RSUP Hrvatske i SUP Zagreba proveli su istražne radnje na licu mjesta. U pripremi i provedbi uviđaja Komisiji su na licu mjesta pomagali i Milorad Šlji-

var, pomoćnik predsjednika Saveznog komiteta za saobraćaj i veze i general-major avijacije Ismet Kulenović, ispred Komande JRV i PVO, te drugi članovi Komisije za ispitivanje i istraživanje udesa. Komisija nije pronašla tragove eksplozije ili požara, a posmrtni ostaci poginulih su helikopterom transportirani u Kreševo, i istoga dana oko 16 sati ispraćeni na mjesta sahrane.

Pretraživanje terena je vršeno i narednih dana. U ovom pretraživanju je učestvovao veliki broj radnika sigurnosti i pripadnika JNA. "Korišćenjem tehničkih sredstava i prekopavanjem snega sakupljeni su, transportovani u Sarajevo i obezbeđeni delovi aviona i lične stvari putnika i posade. Kada je došlo do otopljavanja snega, ponovno je izvršena pretraga terena i sakupljanje sitnih delova, tako da su svi delovi aviona sakupljeni i obezbeđeni. Izvršena je dezinfekcija mesta udesa i tek nakon toga, 3. februara 1977. godine, prestalo je obezbeđenje terena radnicima milicije." Ovim poslovima su rukovodili tada najodgovorniji funkcioneri službi državne i javne bezbjednosti RSUP BiH i SUP Sarajevo, Centar SDB Sarajevo: Duško Zgonjanin, Marko Petrović, Dragiša Tanasković, Faik Sadiković i Halid Prcić.

Ključni argument, dakle, za tezu o Bijedićevom ubistvu pronalazi se, s jedne strane, u borbi za Titovog nasljednika, što je posve neopravdano, jer je Tito 1971. uvođenjem Predsjedništva SFR Jugoslavije onemogućio klasičnu borbu za nasljednika. S druge strane, savremene teorije o zavjeri uvode u priču ličnosti koje su koncem 20. stoljeća imale određenu ulogu u povijesnim kretanjima, pri čemu je spominjanje jednog od njih (Jovica Stanišić) najbolji dokaz koliko su te teorije odraz vremena u kojemu se plasiraju i koliko malo veze imaju sa samom Bijedićevom pogibijom.

Teorije zavjere

Može se, naravno, raspravljati o ovoj verziji nesreće sadržanoj u zvaničnom izvještaju Komisije. Međutim, nije mi poznato da je neko od tadašnjih predstavnika vlasti u Bosni i Hercegovini posumnjao u taj izvještaj Komisije. Branko Mikulić, jedan od najbližih Bijedićevih saradnika, mnogo godina nakon pogibije, u jednom intervjuu iz 1989. na novinarsku konstataciju kako je oko Bijedićeve "tragične smrti "bilo [je] dosta špekulacija", te pitanje da li on zna nešto više o tome, odgovorio da je sa Bijedićem bio vrlo blizak (Husić 1991: 30).

Džemu sam izuzetno volio i cijenio. U svim našim razgovorima i kad smo griješili, ili o nečemu, eventualno, različito mislili. O svemu smo se bez teškoća razjašnjavali i usaglašavali. Bili smo i porodični prijatelji. Drag nam je svaki susret sa Džeminom i Razijinom djecom. I djeca su nam bliski prijatelji. Nema razloga za bilo kakve špekulacije o tragičnoj smrti Džeme i Razije. Državna komisija je ispitala uzroke pada aviona i o tome podnijela izvještaj. Možete ga potražiti u odgovarajućoj službi SIV-a. Tragedija se dogodila zbog 'zakazivanja ljudskog faktora'. Nije poštovana propisana procedura pri slijetanju aviona na sarajevski aerodrom.

Činjenica je, ipak, da su neki, odmah nakon pogibije, bili skloni tvrditi kako se nije radilo o običnoj avionskoj nesreći, nego je u pitanju bila zavjera koja je rezultirala ovim "atentatom." Tako je uz ovu zvaničnu verziju nastala i dalje se održavala i razvijala, postepeno dobivajući sve šire dimenzije, druga strana priče o Bijedićevoj pogibiji. Prema ovoj drugoj verziji, radilo se o klasičnom ubistvu, a ne slučajnoj avionskoj nesreći. Ova teorija se u posljednje vrijeme sve češće nameće kao jedina validna verzija Bijedićeve pogibije. S obzirom da se radilo o predsjedniku savezne Vlade, dakle vodećoj ličnosti u državi, Bijedićeva pogibija je sama po sebi bila dobra prilika za građenje raznih teorija zavjera, koje su uvijek tako konstruirane da se o njihovim detaljima ništa pouzdano ne može utvrditi.

Ipak, ova teorija o ubistvu ima nekoliko svojih varijanti. Jedni su to smještali u opći odnos komunista prema svojim protivnicima. Tako su neki bivši politički zatvorenici, ogorčeni Titovi protivnici, tvrdili da u Titovo doba nije bilo ništa neuobičajeno likvidirati svoje protivnike. "Neuspjeli pokušaj fizičke likvidacije Aleksandra Rankovića, koji za Titov zločinački režim nije bio ni u čemu neobičan, rezultirao je nepovjerenjem u 'kemiju', pa su kasnije žrtve režima neutralizirane na egzaktan način – Milan Mišković u 'prometnoj nezgodi', Džemal Bijedić u 'avionskoj nesreći', general Karangelski 'u lovu od ruke nepoznatog snajperista', itd" (Božić 2002). Ova varijanta teze o ubistvu ne nudi nikakve dokaze osim što sadrži opću osudu komunističkog režima.

Drugi su u verziju o ubistvu pokušali unijeti više reda. Bahrudin Bijedić, u to vrijeme visokopozicionirani kadar u obavještajnoj zajednici u Bosni i Hercegovini, i uz to Džemalov najbliži rođak, u nekoliko nastavaka u sarajevskom nedjeljniku *Dani*, osim svojih sjećanja na Džemala Bijedića, ponudio je i prilično jasnu sliku ove "druge priče". Prema njegovom mišljenju, Džemal Bijedić je ubijen "jer je mnogo znao", a kao organizatore njegovog ubistva Bahrudin Bijedić je smatrao Jugoslavensku narodnu armiju, odbacujući tezu da je iza zavjere bila Jovanka Broz. Bahrudin Bijedić navodi pisanje libanonskog lista *Al Nahar* koji je pisao da "smrt jugoslovenskog premijera ne izlazi iz klišea političkih atentata koji su obilježili političku karijeru mnogih svjetskih državnika", te dodaje riječi koje je, prema njegovoj tvrdnji, Džemal Bijedić često govorio svojim najbližim saradnicima: "Ubit će me, ja mnogo znam", i potom nastavlja:

Kod mene je boravio 22. oktobra 1976. u još nedovršenoj vikend-kući u Trnovu. Bio je veseo i raspoložen, na ledini na kojoj smo improvizirali stolove i vatru, tako dragu njemu u planinskom ambijentu. Jedno vrijeme je razgovarao sa prijateljima, a kasnije mi je neke stvari rekao na uho. Uglavnom je bilo riječi o velikoj napetosti u državi. 'Dolazi do razmirica među ljudima koji su jednom nogom u grobu. Tito je Jovankin zarobljenik, ne može se njemu prići

bez njene dozvole. Žele ga razdvojiti od Kardelja. Ne znam šta da radim. Tito želi da mi povjeri treći mandat. Ja ne želim više u Vladi ljude starije od mene. I ja treba da se povučem. Da bi otišao Ljubičić, trebaju otići i drugi koji su njegovo, 1915. godište. Njima se ne ide'. To su bile njegove najintimnije preokupacije tri mjeseca pred smrt", tvrdio je Bahrudin Bijedić.

Nakon što je opisao još neka svoja sjećanja na Džemala i predstavio svoje djelovanje i izlazak na mjesto pada aviona, Bahrudin Bijedić iznosi svoje viđenje ovoga događaja:

Avion lir jet [kojim je Džemal Bijedić letio iz Beograda u Sarajevo] je u to vrijeme bio posljednja riječ tehnike malih mlaznih letjelica kojima su se tada služili i najviši američki funkcioneri. Dva pilota bili su stariji od Džemala. Stevan Leka, Ličanin i prvoborac, imao je 60 godina i zabrane na slijetanje na aerodrome Pariza i Moskve. [U zvaničnom Izvještaju Komisije, u dijelu u kojem se donose biografije Leka i Hanića, ova zabrana se nigdje ne spominje, pa nije jasno da li je ona uopće postojala!] Nije bio čovjek od propisa. Slična je i karijera drugog pilota, Murata Hanića. Leka je rođen 1924., a Hanić 1927. godine. [Dakle, oba su pilota, ipak, bila mlađa od Džemala Bijedića, mada to za našu analizu uopće nije važno]

Otkud da oni, rashodovani vojni piloti, pukovnici JNA, upravljaju avionom najmodernijih tehničkih performansi koji su predviđeni za pilote ne starije od 40 godina? Na to pitanje bi trebao odgovoriti general Enver Ćemalović, komandant Ratnog vazduhoplovstva JNA, Mostarac kojemu to nije smetalo. Doduše, požaliti se na nekog u koga je Džemal vjerovao, nije bilo nimalo optimistično. Ipak, varijanta dvojice amortizovanih pilota za premijera – bila je rizična.

Da li je Jugoslavija imala razloga da se oslobodi svoga premijera? Apsolutno ne! Da li je imala JNA? Apsolutno da! U zavjeru koju bi inicirala država morao bi biti uključen Tito kao naredbodavac, a Franjo Herljević, ministar unutrašnjih poslova, kao realizator ideje. To su apsurdne pretpostavke do te mjere da ne zavređuju raspravu. Uostalom, Džemal Bijedić je u četiri navrata podnosio ostavku na funkciju premijera koju je uvijek povlačio pod Titovim utjecajem. Trebalo je samo jednu od njih prihvatiti. Taj izlaz je uvijek bio otvoren.

Zašto JNA? Danas se vidi da je imala skriveni program velikosrpske dominacije i da bi Džemal bio realna prepreka njegovom ostvarenju. Ne samo što je posjedovao međunarodnu reputaciju i popularnost unutar zemlje nego je bio čovjek i državnik sa visokim moralnim vrijednostima, političar prihvatljiv oprečnim snagama u zemlji, hrabar i mogući nasljednik na državnoj funkciji koju je napuštao Tito.

S obzirom da je Džemal Bijedić bio predsjednik Savezne vlade, o okolnostima pogibije provedena je detaljna istraga. Pri Saveznom komitetu za saobraćaj i veze formirana je posebna Komisija za ispitivanje uzroka udesa aviona, na čijem je čelu bio Boško Dimitrijević, predsjednik Saveznog komiteta za saobraćaj i veze i član SIV-a. Komisija je analizu i zaključke o uzrocima udesa donijela na temelju detaljne istrage, pri čemu su ispitivane kvalifikacije posade, osobine i oprema aviona, uvjeti leta, rada i korištenja zemaljskih radionavigacionih sredstava, a posebno magnetofonska traka snimljenog razgovora posade sa kontrolom letenja, a za rekonstrukciju leta korišteni su i eksperimentalni letovi aviona Lear-Jeat 25B.

Bahrudin Bijedić je nagađanja o tome da je Džemal pilotirao avionom ili da je Jovanka Broz zapakovala poklon za Džemalovu unuku, koji je zapravo bio eksplozivna naprava nazvao "glupostima". On smatra da je "te glasine (...) lansirala beogradska čaršija. Nalazi državnih i partijskih komisija su uglavnom sadržani u faktima da je avion preletio radio vor na Crepoljskom brzinom od 950 km na sat, što je bilo brže za 300 km od predviđene procedure, te da je u proceduri 'slijetanja' napravio neočekivano veliku 'osmicu', koja ga je stropoštala na vrhove lnača. Na mjestu nesreće nije bilo eksplozije niti požara, jer je razdaljina između žrtava i dijelova aviona bila u krugu od 40 metara. Definitivni nalazi, iako nagoviješteni, nikada nisu saopšteni" (Bijedić 1991).

Tako je Bahrudin Bijedić posve otvoreno u priču o Bijedićevoj pogibiji uvukao Jugoslavensku narodnu armiju. Tu je priču kasnije do u detalje razradio Mirko Šagolj, sarajevski novinar, koji je u vrijeme Bijedićeve pogibije bio izvještač beogradskih *Večernjih novosti*. On je početkom 2008. u sarajevskom *Oslobođenju* objavio tekst u kojemu je tvrdio da mu je došao "jedan čovjek", koji živi u Beogradu, ali zbog sigurnosnih razloga "ne želi javno otkriti svoje ime" i ispričao "stopostotnu istinu" o pogibiji Džemala Bijedića, Šagolj u tekstu dalje navodi da ovaj "zagonetni čovjek" još uvijek živi u Beogradu, ali zbog sigurnosnih razloga ne želi da mu se ime javno obznanjuje. Međutim, Šagolj je faktički otkrio identitet ove osobe za one koji bi bili za to zainteresirani i koji bi mu zbog toga mogli nauditi, pa izbjegavanje javnog objelodanjivanja identiteta ove osobe samo ostavlja sumnju u vjerodostojnost čitave priče. Šagolj je tu verziju ovako prenio:

Taj čovjek je po struci inžinjer elektronike. U trenutku udesa bio je major JNA i, kako kaže, šef tehnike u bazi JNA na heliodromu u Jasenici kod Mostara. Kad se udes dogodio, on je sa svojom stručnom ekipom helikopterom prvi stigao na mjesto udesa. Obavili su kompletnu stručnu ekspertizu i, tvrdi, nedvosmisleno ustanovili da je visinomjer aviona prije njegovog polijetanja s Batajničkog aerodroma bio namjerno naštiman tako da je pokazivao 20 metara veću visinu od stvarne. Bilo je to, kaže, sasvim dovoljno da se udes dogodi, bez obzira na maglu i brzinu. Jer, avion je zbog toga napravio zaokret iznad radiofara na Crepoljskom na 20 metara nižoj visini od dozvoljene i predviđene i to je bio razlog što je udario u vrh brda Inač.

Nakon što je njegova vojno-stručna ekipa izvršila uviđaj i utvrdila uzroke

udesa, stigla je iz Beograda savezna vojno-policijska ekipa sa zadatkom da utvrdi uzroke pada aviona. Na čelu te ekipe bio je, kaže, Jovica Stanišić, tada kapetan po činu. To je, podsjetimo, onaj zloglasni policajac, koji je u vrijeme diktature Slobodana Miloševića nanio i Srbiji i bivšoj Jugoslaviji mnogo zla, a danas je haški optuženik.

Ovaj naš izvor verzije o udesu aviona dalje priča:

'Kad sam počeo saopštavati rezultate naše stručne istrage, taj Stanišić mi je rekao: 'Zaveži!' Ja major, on kapetan. I ja sam ušutio.'

Prema njegovoj verziji, rezultati istrage do kojih je na osnovu neoborivih stručnih dokaza došla njegova ekipa, nikada i nigdje nisu saopšteni, niti su ostali zabilježeni u bilo kakvom dokumentu. Čak je i let helikoptera iz Jasenice do mjesta udesa, koji je njegova ekipa koristila, izbrisan iz svih evidencija. Kao da ga nije ni bilo. A mjesto udesa aviona bilo je, kaže, pod nadležnošću te vojne baze u Jasenici.

Ovaj čovjek kaže da je osobno poznavao obojicu pilota – i Leku i Hanića – i da su obojica bili isuviše iskusni da bi im se udes mogao dogoditi zbog njihove nepažnje i neopreznosti, bez obzira na maglu i brzinu. Tvrdi, isto tako, da Džemala Bijedića neki krugovi u Beogradu i u JNA nisu podnosili i da su htjeli da ga se riješe, jer su u njemu vidjeli mogućeg Titovog nasljednika, što ne bi mogli podnijeti. Zbog toga su mu i namjestili – udes. I on potvrđuje činjenicu da je avion prilikom udesa letio brzinom od 980 kilometara na čas, ali da to nije uzrok udesa. Činjenica je, veli, da je Džema upozoravao pilota Leku da kasni na sjednicu CK, ali da se samo zbog povećane brzine tako iskusnom pilotu udes ni slučajno nije mogao dogoditi. On odbija i pomisao da je avionom u trenutku nesreće mogao upravljati sam Džemal Bijedić, jer su nalazi njegove ekspertne ekipe pouzdano ustanovili da je Džema u trenutku udesa čitao diskusiju pripremljenu za sjednicu CK. Ti papiri su, tvrdi, bili rasuti na mjestu udara aviona u kameni vrh brda Inač. O eventualnoj eksploziji, kaže, nema ni govora.

Šagolj je na kraju iznio i još jednu verziju iza koje, kako i sam priznaje, "ne stoji nijedno konkretno stručno ime". Po toj verziji, "avionu u kojem su poginuli Džemal Bijedić, njegova supruga i pratnja i oba pilota, prije polijetanja s aerodroma Batajnica 'naštimana' je brzina leta, tako da je brzinomjer pokazivao brzinu 300 kilometara na sat manjom od stvarne. Naš sugovornik, piše Šagolj, takvu mogućnost ne potvrđuje. On kaže da su on i njegova stručna ekipa nedvosmisleno utvrdili da je 'naštiman' visinomjer aviona, a to je bilo sasvim dovoljno da Džemal Bijedić nestane." (Šagolj 2008: 32-33)

Ostaje li Bijedićeva smrt zagonetna?

Teško je provjeriti vjerodostojnost ovih različitih teza o navodnoj zavjeri koja se krije iza Bijedićeve pogibije. Dodirna tačka ovih teorija zavjere je borba za Titovo naslijeđe, što je u vrhu vladajuće elite moralo otvoriti prostor za prevlast, budući da su mnogi sebe vidjeli u poziciji Titova nasljednika. "Sedamdesete, tačnije – druga polovica sedamdesetih – bilo je čudno razdoblje u povijesti SFRJ. Naizgled mimo i siromašno važnim, još manje prijelomnim događajima, a, zapravo, vrlo turbulentno i nekako podmuklo mimo, obilježeno tada još uglavnom 'nevidljivim' konfliktima (...) Posebno važna stavka u svemu tome bila je grčevita borba za prevlast u vrhu vladajuće komunističke nomenklature. Sve je bilo u znaku pitanja: tko će 'naslijediti' Josipa Broza Tita nakon njegove smrti?" (Globus 2007: 124-125)

Već koncem 1976. bilo je jasno da se Titov život bliži kraju i borba za njegovog nasljednika morala je dobiti na svojoj dramatičnosti i ubrzanju. Tada su najmoćnije i najmarkantnije dvije ličnosti u vrhu bili Stane Dolanc i general Nikola Ljubičić, koji je poziciju ministra odbrane obnašao od 1967. sve do 1982. godine. Sredinom 1970-ih Jovanka Broz je bila pomjerena u stranu. Jedan od onih koji je pomogao u tome bio je i Džemal Bijedić, koji je u nekoliko navrata, kao premijer i jedan od najbližih Titovih saradnika, skupa sa Petrom Stambolićem i Stanetom Dolancom, razgovarao sa Jovankom Broz pokušavajući je pomjeriti od mogućnosti političkoga utjecaja i stvoriti što bezbjedniju situaciju oko Tita. (Despot 2009: 265- 266) Posebno je važan razgovor što su ga Bijedić, Dolanc, Stambolić i Ljubičić imali sa Titom na brodu "Galeb" u Zeleniki 12. februara 1975. godine, nakon čega je Jovanka Broz sve brže uklanjana iz Titove blizine. Od avgusta 1976. ona je sve češće izostajala sa zvaničnih Titovih susreta. Podsjetimo, Bijedić je, prema nekim mišljenjima, bio jedan od ključnih članova "Četvorice koordinatora" (Stambolić, Bijedić, Dolanc, Gligorov) koji su presudno utjecali na Titovo političko djelovanje sredinom 1970-ih godina, mada je bilo jasno da niti među njima nije postojala saglasnost u svim pitanjima. Njih četvorica su samo po funkcijama koje su obavljali bili najmoćnije političke ličnosti i u tom smislu su zajednički nastupali, ali su se u mnogim pitanjima znatno razilazili.

Mnogi stenogrami sa zasjedanja najviših partijskih foruma iz 1970-ih godina pokazuju neslaganja Dolanca, Gligorova i Bijedića, pri čemu su prva dvojica često bili skloni kritizirati učinak Bijedićeve Vlade, ali je Bijedić na

Tako je Bahrudin Bijedić posve otvoreno u priču o Bijedićevoj pogibiji uvukao Jugoslavensku narodnu armiju. Tu je priču kasnije do u detalje razradio Mirko Šagolj, sarajevski novinar, koji je u vrijeme Bijedićeve pogibije bio izvještač beogradskih Večernjih novosti. On je početkom 2008. u sarajevskom Oslobođenju objavio tekst u kojemu je tvrdio da mu je došao "jedan čovjek", koji živi u Beogradu, ali zbog sigurnosnih razloga "ne želi javno otkriti svoje ime" i ispričao "stopostotnu istinu" o pogibiji Džemala Bijedića. Šagolj u tekstu dalje navodi da ovaj "zagonetni čovjek" još uvijek živi u Beogradu, ali zbog sigurnosnih razloga ne želi da mu se ime javno obznanjuje.

kraju uvijek dobivao Titovu podršku. Ovo, međutim, ne mora ništa značiti jer je sasvim normalno da se kritizira rad Vlade. Draža Marković, naprimjer, koji se sa Bijedićem gotovo stalno politički razilazio, nakon pogibije u svoj dnevnik je zabilježio da nije Bijedić bio uspješan premijer, ali da je bio dobar čovjek. Oni su bili saglasni samo kada su Tita "spašavali" od Jovanke Broz, koja je zbog toga mogla sloviti i kao Bijedićev protivnik. Ali, pri tome treba imati u vidu da Jovanka Broz nije imala nikakvu podršku u oficijelnom vojnom vrhu. Čak je, prema svjedočenju Marka Vrhuneca, general Nikola Ljubičić, nakon jednog razgovora sa Titom u julu 1972., rekao: "Ne sredi li stvari sa Jovankom, Josip Broz će morati otići." (Vrhunec 2001: 338).

Ključni argument, dakle, za tezu o Bijedićevom ubistvu pronalazi se s jedne strane u borbi za Titovog nasljednika, što je posve neopravdano, jer je Tito 1971., uvođenjem Predsjedništva SFR Jugoslavije onemogućio klasičnu borbu za nasljednika. S druge strane, suvremene teorije o zavjeri uvode u priču ličnosti, koje su koncem 20. stoljeća imale određenu ulogu u povijesnim kretanjima, pri čemu je spominjanje jednog od njih (Jovica Stanišić) najbolji dokaz koliko su te teorije odraz vremena u kojemu se plasiraju i koliko malo veze imaju sa samom Bijedićevom pogibijom.

Prema nalazima Komisije, "prve ekipe za spasavanje stigle su na mesto udesa oko 14:30 časova i ustanovile da su svi putnici i članovi posade poginuli, da je avion potpuno uništen i da su njegovi delovi razbacani na površini oko nekoliko stotina kvadratnih metara." Obavještajna služba je osigurala teren i onemogućila pristup "nepozvanim licima". Pretražen je teren i obilježena su mjesta gdje su se nalazila tijela poginulih, a "tašna predsednika SIV-a sa službenom dokumentacijom je uzeta i posebno obezbeđena."

NA KRAJU

Smrt Mehmeda Spahe 1939. i Džemala Bijedića 1977. godine u memoriji Bošnjaka urezana je kao ubistvo. Pri tome je njihova politička djelatnost predstavljana isključivo u muslimanskom i bosanskohercegovačkom političkom kontekstu, jer je to bila podloga za konstrukciju mita o ubistvu, dok je jugoslavenski kontekst marginaliziran. Svrha ovoga članka je bila pokazati da je mit o ubistvu više bio odraz političkog konteksta u kojemu se mit gradio i promovirao, te da nije imao puno dodirnih tačaka sa realnim vemenom u kojemu se ta smrt desila. Teze o njihovom ubistvu su se pojavljivale u nekoliko navrata tokom 20. stoljeća. Glasine o Spahinom ubistvu su se pojavile neposredno nakon njegove smrti, potom sredinom 1950-ih godina u emigrantskim krugovima kao rezultat političkih polemika raznih emigrantskih skupina, da bi tokom 1990- ih godina ta teza dostigla svoju kulminaciju, a bila je rezultat tadašnjih političkih i društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini i na Balkanu. Naime, promocija teze o Spahinom ubistvu je dobrodošla u tadašnjim odnosima kako bi se našao dodatni argument za satanizaciju Jugoslavenske narodne armije, koja je tada razarala bosanskohercegovačke gradove, i srpske politike prema Bosni i Hercegovini vraćajući se u prošlost.

Iste motive je imala i promocija teze o ubistvu Džemala Bijedića. I u ovom slučaju teza o ubistvu je dobrodošla da se satanizira srpska politika prema Bosni i Hercegovini, ali i komunističko i čitavo jugoslavensko razdoblje bosanskohercegovačke historije.

Literatura

Bijedić B. (1999): "Ubit će me, mnogo znam", Dani, 12. april 1999., Sarajevo

Boban Lj. (1965): *Sporazum Cvetković - Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd

Bojić M. (200 l): *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, TDK Šahinpašić, Sarajevo

Božić Z. (2002): "Proljećarska rašornonijada", *Politički zatvorenik*, broj 127, listopad 2002.

Crnovršanin H., Sadiković N. (2007): *Dr. Mehmed Spaho. Državnik i borac za BiH,* Frankfurt na Majni, Sandžačka riječ

Despot Z. (2009): *Tito. Tajne vladara. Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*, Zagreb, Večernji posebni proizvodi

Dožić G. (1974): *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, Pariz, "Editions Richelieu"

Džaja Dž. (2004): *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu,* Sarajevo - Zagreb, Svjetlo riječi

Đokić D. (2010): *Nedostižni mir. Srpskohrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji,* S engleskog prevela Slobodanka Glišić, Beograd, Edicija REČ

Đulabić S. (1994): *Korijeni i budućnost savremenih Muslimana (od Spahe do Alije).* Sarajevo, "Sakib Đulabić"

Filipović M. (2007): *U traganju za ljudima i zavičajem. Portreti značajnih Bosanaca XX vijeka.* Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Bošnjački institut

Hasanbegović Z. (2012): *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 - 1941 (u ratu i revoluciji 1941 - 1945)*, Zagreb, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Medžlis Islamske zajednice Zagreb

Husić Dž. (1991): "Javno svjedočenje Branka Mikulića", u: *Express 071 Special*, Sarajevo, april 1991

Kamberović H. (2009): *Mehmed Spaho (1883.-1939). Politička biografija, Sarajevo*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca

Kamberović H. (2011): *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo, Institut za istoriju

Miljuš B. (1957): *Sporazum 1939. godine*, Vindzor, Izvod iz "Glasa kanadskih Srba"

Purivatra A. (1977): *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, Svjetlost

Stojkov T. (1969): *Opozicija u vrijeme šestojanuarske diktature 1929-1935*, Beograd, Prosveta

Šagolj M. (2008): "Ekskluzivno. Uz 31. godišnjicu pogibije Džemala Bijedića. Džemal Bijedić je ubijen!", *Oslobođenje*, prilog *Pogledi*, 13. januara 2008.

Udbin tajni dosije: Jovankina urota protiv Tita i države" (2007), u: *Globus*, br. 859, Zagreb, 25. svibanj 2007.

Vrhunec M. (2001): *Šest godina s Titom (1967-1973), Pogledi s vrha i izbliza*, Zagreb, Nakladni zavod Globus ■

Rad je izvorno objavljen u časopisu *Sociologija*, Vol. LIV, No 4, Beograd, 2012, 607-624

Redefiniranje prava žene u islamskom reformizmu

Piše: **Adil Jusić**

Među savremenim temama kur'anske hermeneutike stoji i *Taḥrīru-l-mar'a* ili Oslobođenje žene. Pozicija "zvaničnog" i "praktičnog" islama je u ovom diskursu, u izvanjskoj percepciji nemuslimana, gotovo bez izuzetka bila reaktivna i nazadna, patrijarhalna i konzervativna. Ovakvo viđenje islamske regulacije ravnopravnosti muškarca i žene nije nažalost bilo bez osnova. Potaknuti došašćem pobjedničkih ideja zapadnih kolonijalista, muslimanski autori su s kraja 19. i u 20. stoljeću apologetski pristupali pobijanju ovakvih stranih percepcija, braneći najčešće tradicijom ono što se moglo braniti samo racionalnim argumentima. Bilo je i onih koji su apsolutno izjednačavanje prava žena sa pravima muškaraca vidjeli u samom kur'anskom tekstu i odbijali su prigovore protivnika koji su im prispodobljavali zadojenost zapadnim idejama. Indijac Mumtaz Ali u historiji savremenog islamskog reformizma slovi za tradicionalno obrazovanog alima (*Dāru-l- ulūm*, Deoband), međutim njegovo djelo iz 1898. *Ḥuqūqu-n-niswān* (Prava žena) predstavlja znanstvenu revoluciju u tadašnjem, ali i u današnjem poimanju okvira konvencionalnih islamskih razmišljanja. Ovaj tekst pisan urdu jezikom tek je odskora samo parcijalno u neobjavljenoj formi prisutan u prijevodu na engleski. Kasim Amin je egipatski autor koji pripada islamskim modernistima *tekadduma* ili napretka. Studirao je pravo na francuskom *Université de Montpellier* i autor je dvaju tekstova o pravima žena: *Taḥrīru-l-mar'a* (Oslobođenje žene) iz 1899. i *Al mar'a al jadīda* (Nova žena) iz 1900. godine.

Ovaj rad na prvom mjestu analizira hermeneutičko-argumentacijska polazišta sa kojih Kasim Amin pristupa kur'anskom tekstu u odbrani svojih teza o jednakosti muškarca i žene. Pisani korpus koji nam pruža saznanja o Aminovim feminističkim idejama, a koje on brani i pojašnjava svetim tekstom, objavljen je pod nazivom "Oslobođenje žene" 1899. godine. Drugi njegov tekst, koji spominjemo u ovom radu i koji se bavi istom temom, ne sadrži kur'anske reference i predstavlja zapravo samo dalju apologiju postavki datih u prethodnom naslovu. U historijskom kontekstu, kao društvena pojava ovaj drugi tekst jako reflektira čvrsto ubjeđenje autora u svoje postavke, jer je on uslijedio nakon burne, pretežno negativne reakcije zvaničnih predstavnika tadašnjeg ulemanskog staleža na prvi naslov. Aminov rad ćemo komparirati sa dostupnim prijevodom teksta Mumtaza Alija, koji je dio njegove knjige "Prava žena", a koji taksativno pobija stereotipne predodžbe o superiornosti muškarca spram žene. Mumtaz Ali svoju argumentaciju također uspostavlja i pozivanjem na tekst Kur'ana.

Kasim Amin i Mumtaz Ali

Indijac Mumtaz Ali u historiji savremenog islamskog reformizma slovi za tradicionalno obrazovanog alima (*Dāru-l-'ulūm*, Deoband), međutim njegovo djelo iz 1898. *Ḥuqūqu-n-niswān* (Prava žena) predstavlja znanstvenu revoluciju u tadašnjem, ali i u današnjem poimanju okvira konvencionalnih islamskih razmišljanja. Ovaj tekst pisan urdu jezikom, tek je odskora samo parcijalno u neobjavljenoj formi prisutan u prijevodu na engleski. Kasim Amin je egipatski autor koji pripada islamskim modernistima *tekadduma* ili napretka. Studirao je pravo na francuskom *Université de Montpellier* i autor je dvaju tekstova o pravima žena: *Taḥrīru-l-mar'a* (Oslobođenje žene) iz 1899. i *Al mar'a al jadīda* (Nova žena) iz 1900. godine.

Vrijeme u kojem pišu Kasim Amin i Mumtaz Ali

Vrijeme u kojem Kasim Amin piše svoja djela o pravima žene je sami prijelaz iz 19. u 20. stoljeće. Egipat je već stotinu godina pod britanskim kolonijalnim utjecajem i društvo je obilježeno dubokom krizom identiteta i tradicije. Turski sultan još uvijek zadržava prerogative halife, duhovnog vladara, međutim legitimitet njegovog hilafeta je više nego upitan. To je vrijeme u kojem islamski reformator Džemaluddin Afgani za jedinog halifu priznaje Kur'an. Afganijev saradnik i možda još zaslužniji prosvjetitelj islamskog svijeta Muhammed Abduhu i mlađi Kasim Amin su veliki uzajamni štovatelji i prijatelji. Amin se u pisanju o pravima žene sa dubokim poštovanjem poziva na Abduhuovo mišljenje. Muslimani potvrdu za ispravnost svoga vjerovanja i općenito svjetonazora, načina života, vide u vojnim i političkim pobjedama, koje pamte iz prvih stoljeća islamske historije. Stoga neki rješenje za postojeću krizu vide u povratku na sliku

života iz tih vremena, drugi smatraju da sloboda i napredak moraju biti utemeljeni na revalorizaciji poruka Kur'ana u kontekstu sadašnjeg vremena, a treći zagovaraju potpuno napuštanje postojećih životnih obrazaca. Kasima Amina smještamo među one koji razloge za inferiorni položaj muslimanskog svijeta ne vide u islamu, nego u tradiciji koja ne počiva na temeljima genuinog islama. Amin kao pravnik smjelo traži promjene zakona i običaja, ali on sasvim zrelo ne zagovara revoluciju, nego postupnu promjenu svijesti.

Amin je postojeću reformističku maksimu otvaranja vrata kreativnom mišljenju u čitanju svetog teksta, zahtjeve za depetrifikacijom postojećih pravnih rješenja i oslobađanjem od praznovjerja, neutemeljenih rasuda i besmislenih običaja fokusirao na problem za koji je smatrao da je krucijalan. Sve navedeno vrijedi i za drugog autora, koji se ističe bavljenjem istom temom i koji je živio u isto vrijeme, samo u drugoj zemlji. Ono što za potrebe ovog rada treba spomenuti, kada govorimo o Indiji u odnosu na Egipat, jeste činjenica većeg utjecaja domicilnih nemuslimanskih svjetopogleda na tamošnju muslimansku tradiciju.

Kur'anske reference u "Oslobođenju žena" (Ta rīru-l-mar'a)

Kada Kasim Amin govori o pravima žene, oštrica njegove kritike usmjerena je nesmiljeno prema tradiciji tadašnjeg egipatskog društva i prema ulemanskom staležu u kojem je vidio garanciju održavanja takvog neželjenog stanja. U svojoj kritici naravno nije bio usamljen. Nekoliko je tema koje on odvojeno razmatra u "Oslobođenju žene". To su: obrazovanje žene, pokrivanje žene velom, potpuno zatvaranje žene u kuću (sekluzija), brak, poligamija i razvod braka. Obrazlažući svoju ubijeđenost u presudni značaj teme o kojoj govori, Amin kaže da je status žene u društvu čista refleksija moralnih standarda nacije. On zagovara partnersku ljubav između supružnika kao jedinu ispravnu zamisao od koje počinje život bračnih drugova, razvoj obitelji, porodice i društva, naspram posesivne ljubavi, koja ženu degradira na stepen životinje. Jedino partnerska ljubav omogućava bračni sklad, a ona je moguća samo ako su supružnici jednakog ili približno jednakog obrazovanja. Pa tako oni mogu posjedovati i tek osnovno obrazovanje, a da među njima vlada sklad, i s druge strane, mogu biti srednje ili visoko obrazovani, odnosno školovani, i da opet žive u skladnom suodnosu. Ogroman broj rastrgnutih brakova u gradskim sredinama poredi sa pretežno skladnim bračnim zajednicama na selima. To je tako jer žene u gradovima, zbog neodgovarajućeg obrazovanja, nisu dorasle partnerstvu koje od njih podsvjesno ili svjesno trebaju ili traže njihovi obrazovani muževi.

Kako bi raspršio svaku sumnju da je njegov udar na tradiciju motiviran željom za pukim pozapadnjačenjem društva, Amin odmah priznaje Stvoritelja i uspostavu vječnog zakona prirode koji je Uzvišeni uspostavio da dovijeka vlada ljudima u životu na ovom svijetu. Prirodno pravo je ovdje ekvivalentno vjerskom pravu. Genuini vjerski zakon je zapravo zakon prirode. Amin piše – Bog je uspostavio regulirajuće zakone po kojima svijet funkcionira, red za sva vremena i pravila za stvorenja koja žive u ovom svijetu. Navodi prvi dio 30. ajeta sure Ar-Rūm *(Zato svoje lice ka Vjeri okreni, kao pravovjerni – Allahovoj prirodi prema kojoj ljude stvori; nema nikakve preinake onome što Allah stvori...)*.

S obzirom da je partnerska ljubav supružnika uvjet skladnog braka, zdrave obitelji i društva, a da je izjednačavanje obrazovnih prava muškarca i žene uslov za takvu ljubav, obrazovanje žene je prvi uvjet zdrave obitelji, dobrog odgoja djece i napretka u društvu. Čista dječija priroda i dobar odgoj su principi koji čine temelj osobnosti svakog djeteta, bilo ono muško ili žensko. Odgajatelj, a to je pretežno žena, izlaže dječiji emotivni život onakvim emocijama kakve sam/a drži za primjerene, poželjne, kulturne, napredne, istinite, valjane, moralne i lijepe. Odgojenost i obrazovanost odgajatelja direktno se odražava na dječiji emotivni život i oblikuje ga u pravcu razvoja sta-

Kasim Amin kaže da je status žene u društvu čista refleksija moralnih standarda nacije. On zagovara partnersku ljubav između supružnika kao jedinu ispravnu zamisao od koje počinje život bračnih drugova, razvoj obitelji, porodice i društva, naspram posesivne ljubavi, koja ženu degradira na stepen životinje.

bilne i odgovorne osobe ili u pravcu nesigurne i neodgovorne osobe. Stabilna i odgovorna osoba je rezultat dobrog naslijeđa i dobrog odgoja. (*Vi koji vjerujete, čuvajte sebe i porodice svoje Vatre...*). Poruka 6. ajeta sure *Et-Taḥrīm* jeste – odgajajte svoju djecu i obrazujte ih bila ona ženska ili muška, jer njihovim odgojem i obrazovanjem odgajate sebe i tako se svi skupa zaklanjate od nesreća, poniženja, inferiornosti, poraza, siromaštva i nasilja. Neobrazovana majka dopušta svome djetetu sve ono na što ga njegov mali um i njegove velike želje nagone.

Poznata je činjenica da dijete većinu svoga djetinjstva provede među ženama. Zar išta drugo do majčina neznanja dovodi do toga da ona svoje dijete odgaja strašeći ga džinima i zlim duhovima? Zar išta osim njenog neznanja dovodi do toga da ona na svoje dijete vješa zaštitne amajlije i da ga vodi po grobljima i turbetima evlija, tražeći

njihovu zaštitu, pita se Amin retorički i daje odgovor. Svako praznovjerje, koje neznalice drže za osnovu vjere i dobrih djela, ima negativan utjecaj na razvoj djeteta. Zbog vjekovnog nasilja koje žena trpi od muškarca u muslimanskom svijetu, njeno stanje je ravno stanju onih koje opisuje posljednji dio 171. ajeta sure *Baqara* (*...gluhi su, nijemi i slijepi, tako da ne shvaćaju uopće).*

Amin ne traži apsolutnu jednakost u obrazovanju muškarca i žene. On traži mogućnost za djevojčice i dječake da imaju komparabilna obrazovna iskustva tokom osnovnog obrazovanja. Duboko ukorijenjena u muškoj svijesti je ideja da obrazovana žena ne može istovremeno biti i čestita žena. Muškarac je lišio ženu svoga povjerenja i onda misli da je žena đavolji pomagač. Čistota srca ovisi o intelektualnim kvalitetama i navikama osobe. Ako je žena dobra osoba, onda će njeno obrazovanje unaprijediti njenu dobrotu. Isto vrijedi i za muškarca. Navodi dio 26. ajeta sure *Baqara* dokazujući da znanje nije samo po sebi ni nemoralno ni moralno, već da je čovjek taj koji svoje znanje koristi ili za dobro ili za ono što nije dobro (*...On njime na stranputicu zavodi mnoge, a mnoge na pravi put okreće...).*

S obzirom da nema nikakvo obrazovanje, profesiju ili plemenito stremljenje bilo koje vrste, te da je lišena partnerske ljubavi svoga supruga, prosječna žena je osuđena na dokolicu i ljenost, a to su najveći izvori zla. Da li muškarac dolazi do bilo kakve sreće osim u savezu sa ženom, pita se Amin. Nedostatak poštovanja prema vrijednosti žene i odbijanje javnosti da se zainteresira za unapređenje njenog stanja čine krajnju nezahvalnost prema Bogu.

Druga tema "Oslobođenja žene" je pokrivanje ženskog lica velom. Kako se ne radi o islamskom izumu, sasvim je jasno da od takvog običaja društvo nema nikakve koristi. Naprotiv, obaveznost pokrivanja ženskog lica izaziva nerazumijevanje, nered, otvara mogućnosti za lažno predstavljanje, stimulira osjećaj nepoštovanja i nepovjerenja prema ženi, te na kraju proizvodi veću mogućnost za seksualnu napetost nego otkriveno žensko lice. Kao dokaz nespojivosti genuinog islama sa pokrivanjem ženskog lica navodi dio teksta Pierrea Athanasea Laroussea, francuskog gramatičara, leksikografa i enciklopediste (umro 1815):

Grkinje običavaju da pokrivaju lica kad izlaze iz kuće, one kriju svoje lice iza jednog kraja svoje marame, a žene sa istoka to ne čine. Kada je kršćanstvo prošireno u druge zemlje, nastavljena je praksa pokrivanja lica. Žene su posebno pokrivale lica u srednjem vijeku i posebno u devetom stoljeću. Veo se i danas koristi u Španiji i onim američkim zemljama koje su kolonizirali Španjolci.

Amin navodi mišljenja nekih alima oko dozvoljenosti pokazivanja u javnosti ženskog lica, šaka i stopala. Zaključuje da je islam dao ženi ista prava koja je dao i muškarcu. Ajeti 30. i 31. Sure *An-Nūr*, koji govore o obaranju pogleda, odnose se i na žene i na muškarce (**Reci vjernicima da obore poglede i da čuvaju spolne organe – to je za njih čednije, jer Allah je dobro obaviješten o onome što oni čine;* I reci vjernicama da obore poglede i da čuvaju svoje spolne organe, da ne pokazuju svoje ukrase, osim onoga što inače vidi se...).* To jasno dokazuje da nije ništa više primjerenije ženi da pokrije svoje lice nego što je to primjereno muškarcu.

Tvrdnju da nijedna žena u povijesti nije darovana darom poslanstva ili vjerovjesništva Ali nepopustljivo i kategorički pobija. On kaže da muslimani vjeruju da historija broji 124.000 poslanika ili vjerovjesnika. U svim našim svetim knjigama, kaže on, mi nalazimo imenom spomenuto samo 10 ili 15 od ovih poslanika, dok broj onih iz prastarih vremena ne prelazi brojku 30. To znači da nemamo nikakvo znanje o 123.970 poslanika/vjerovjesnika. Zbog toga ne možemo tvrditi da su oni svi bili muškarci.

Zašto muškarac od straha da će žena doći u iskušenje spram njegove ljepote ne pokrije svoje lice, pita se Amin. Trebamo li smatrati da je muškarac slabiji u kontroliranju svojih nagona nego što je to žena? Veo koji pokriva lice nije dio šerijata, niti u pogledu moralnosti, niti u pogledu odanosti, zaključuje. Ajet 31. sure *An-Nūr* sasvim jasno govori o tome kako žena treba da izgleda i da se u javnosti ponaša, kada se govori o pristojnosti ove vrste.

Treća tema kojom se bavi "Oslobođenje žene" je sekluzija ili sprječavanje komunikacije žene sa drugim muškarcima u javnosti i izlaženje žene na ulicu bez pratnje. Šerijat tretira dvije perspektive ovog pitanja, onu koja se tiče Poslanikovih, a.s., žena i onu koja se tiče drugih žena. Sura *Aḥzāb*, 53. i 32. ajet govore o posebnom odnosu Alejhiselamovih žena prema drugim vjernicima, načinu njihove komunikacije, te se naglašava da Poslanikove žene nisu kao druge žene. Dakle, propisi koji važe za njih ne važe za druge žene. (*Vi koji vjerujete! U Vjerovjesnikove odaje nemojte zalaziti, osim ako vam se dopusti da biste jeli, ali ne da biste spremanje jela čekali; međutim, kada budete pozvani, uđite, a kada jedete – vi se raziđite i pritom se nemojte u razgovor upuštati, jer to u Vjerovjesnika nemir unosi, ali se pred vama stidi, a Allah se istine ne stidi; kada od žena štogod tražite, onda iza zastora zatražite, jer za srca vaša i za srca njihova u tome ima više krjeposti; nemojte Allahova Poslanika uznemiravati i poslije njega nemojte se nikada ženama njegovim vjenčavati – to bi vam kod Allaha bio grijeh golemi.) (Žene Vjerovjesnikove! Vi niste kao bilo koje žene! Ako se Allaha bojite, onda se govorljivosti ne podajite pa da u onoga u čijem srcu je bolest žudnja se javi, već vam valja pristojno govoriti.)*

Amin glorificira status zapadnih društava, gdje muškarac ima potpuno povjerenje u ženu i gdje se ona potpuno slobodno kreće, čak i po cijelom svijetu, te je to jedan od bitnih razloga prosperiteta zapadnih društava. Zatvaranje žene u kuću je sigurno tegoba koja narušava njeno zdravlje, izolira je od stvarnosti i tako opet ima suprotan

učinak u odnosu na razlog zbog kojeg je ovakav odnos prema ženi uobičajen. Žena narušenog zdravlja, odvojena od stvarnosti, prepušta se lijenosti, besposličarenju i zastranjenju srca. Svoga supruga viđa najčešće samo noću u postelji i jaz među njima se tako samo produbljuje. Činjenici da je sekluzija žene za nju cjeloživotna kazna Amin suprotstavlja dio 185. ajeta sure *Baqara* (*...Allah vama želi olakšanje, a ne želi vam tegobe...).* Tvorčevu nakanu propisivanja religije u kojoj nema nikakvih tegoba Amin ističe i u dijelu 78. ajeta sure *El-Ḥajj* (*... i ništa vam teško u vjeri nametnuo nije...*). Iza ovog stavka Amin navodi 101. ajet sure *Al-Mā'ida*, valjda sa istom namjerom da istakne da čovjek ne treba tragati za onim što će mu otežati njegove svakodnevne potrebe i aktivnosti (*Vi koji vjerujete! Ne pitajte za stvari koje će vam pričiniti nelagodu ako vam se obznane, ukoliko za njih ipak pitate dok se Kur'an objavljuje – obznanit će vam se, a Allah je oprostio za one stvari ranije – Allah prašta i Milostivan je.).*

Na drugom mjestu Amin ovako ističe pogubnost sekluzije za zdravlje žene i nacije – čitalac knjige "Tajna progresa Anglosaksonaca" otkriva da aktivnosti ove rase, njihovo avanturističko ponašanje i njihova oštroumnost, proizlaze iz njihovog bavljenja sportovima; plivanjem, igrama s loptom i jahanjem.

Amin daje u nastavku izrazito modernu definiciju obrazovanja u kojoj ističe da proces obrazovanja završava jedino sa smrću. Opet je izuzetno savremen, ne samo u pojmovima svog, nego i u pojmovima našeg vremena, jer se njegove opservacije ne zadržavaju na isticanju krajnjih polariteta dijalektičke stvarnosti. On uvijek ističe da između polariteta, ali i paralelno s njima, egzistiraju bezbrojni faktori koji određuju stvarnost. Nemoral je, kaže on, rezultat mnogih faktora, a posebno je rezultat neznanja i neodgovarajućeg odgoja. Amin zauzdava revoluciju za koju sluti da bi mogla biti izazvana njegovim pisanjem. On kritikuje slijepo slijeđenje zapadnog svijeta izazvano fascinacijom njihovim načinom života, zbog čega su mnogi istaknuti članovi društva postali popustljivi prema svojim ženama, dozvoljavajući im da napuštaju svoje kuće, da provode vrijeme u javnim parkovima, da odlaze u kazališta, što je opet dovelo do pada morala. Lijek za takovrstan pad morala nije u vraćanju sekluziji, nego u ispravnom odgoju i obrazovanju žene.

Logičkom analizom stanja duha muslimanskog svijeta Amin ističe razlike među nekim muslimanskim narodima, pa kaže kako su Turci čisti, iskreni i hrabri, dok su Egipćani sušta suprotnost. I pored toga i jedni i drugi dijele stanje nazadnosti, neznanja, lijenosti i podređenosti. Postoji neki zajednički nazivnik koji ih dovodi u takvu inferiornu poziciju. Taj zajednički nazivnik jeste islam, ali ne pravi genuini islam, nego mnoštvo ideja, običaja i tradicija, koje nemaju puno veze sa islamom. Dakle, problem je neznanje i žena i muškaraca. Krajnji cilj reforme odgojno-obrazovnog sistema treba biti zaštita ljudskih prava. Problem je u tome što ljudi uzimaju svoju vjeru kao vid razbibrige i zabave. Navodi 51. ajet sure *A'rāf* (*Onima koji su vjeri prilazili radi razbibrige i zabave, i koje život zemni zaveo je...)*.Osoba koja nema znanja, poput djeteta, vara sebe, divi se svom vlastitom znanju (koliko ga već ima) i s vremenom povrijedi sebe ili nekog drugog. Amin nastavlja sa kritikom tadašnjih islamskih učenjaka u kojima vidi garanciju ovakvog svjetopogleda. Oni smatraju, piše Amin, da su svjetska pitanja i intelektualne discipline nešto što nije stvar islama. Njihov se rad primarno zasniva na poznavanju bismile i sposobnosti da se ona izgovara na hiljadu različitih načina. Ako ih pitaju bilo koje aktualno pitanje, oni sliježu ramenima prezirući i pitanje i onog koji pita. Oni su neinformirani i neznalice po bilo kom pitanju. Njima je svejedno živjeli u luksuzu ili siromaštvu, te lahko prihvataju svaku vrstu degradacije. Oni također vjeruju da ljudsko biće ne bi trebalo raditi za svoje dobro, niti bi trebalo izabrati bilo šta za sebe. Oni tvrde da je sve stvar sudbine. Unatoč takvim stavovima, kad se radi o njihovom vlastitom zarađivanju, oni su među najvećim licemjerima. Ovdje Amin citira svoga vjerskog autoriteta, gore spomenutog Muhammeda Abduhua, ističući reformističku maksimu da je islam vjera istine, znanja i rada, te da su savremeni apologeti tradicije najbolje opisani kur'anskim ajetima koji govore o poricateljima istine i njihovom pozivanju na pretke, odnosno na tradiciju. U istom argumentacijskom sklopu se nalazi i kur'anski poziv ljudima da pogledaju materijalne ostatke onih njihovih predaka koji su poricali istinu, te da na osnovu toga rekonstruiraju, radi pouke, način njihovog stradavanja. Slijede izvodi iz Abduhuovog tefsira:

Islam traži od svake osobe da radi i on ustanovljava pravilo da svaka osoba treba da zaradi ono što dobije i da mu

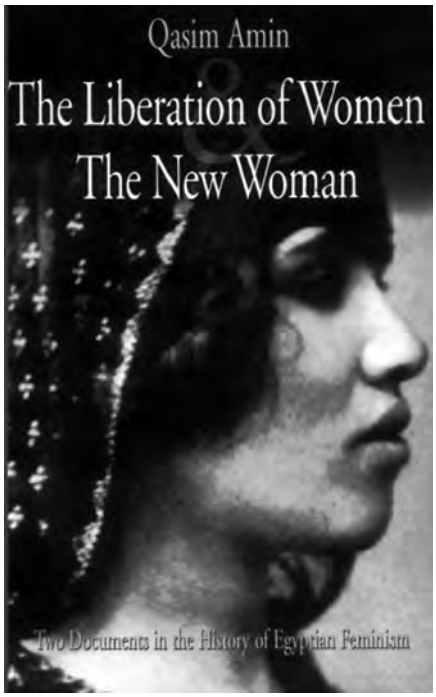

je obaveza da se time okoristi (Jer – ko trun dobra učini, on će ga vidjeti, * I trun zla ko učini, on će ga vidjeti /sura Az-Zalzala, 7. i 8. ajet/). (I da čovjekovo je samo ono za šta se potrudi /sura An-Najm, 39. ajet/). Bog opisuje ljude koji su lojalni istini u 18. ajetu sure Az-Zumar* (*Onima što Govor slušaju i slijede što je u njemu najljepše; to su oni kojima Allah dade naputka, i to su oni što imaju razbora). Nove generacije treba da uče iz grešaka svojih prethodnika (Reci: "Svijetom se zaputite i pogledajte šta zadesi poricatelje!"/ sura Al An'ām , 11. ajet/). Većina njih se, međutim, drži grešaka koje su činili njiho-*

vi preci (A kada im se kaže: "Slijedite ono što vam Allah spusti", odgovore oni: "Ne, nego ćemo slijediti ono što smo u očeva svojih zatekli..."/sura Luqmān, 21. ajet/).

Prethodna argumentacija kritikuje reformističku metodu pozivanja na prethodne generacije i njihovu ispravnost. Ovdje Amin pokazuje svoju pripadnost *tekadummu* ili napretku, dakle napretku i gledanju u budućnost. Amin zaključuje da inferiornost religije jeste proizvod inferiornosti intelekta i da je primarni problem zanemarivanje odgovarajućeg obrazovanja za muškarce i žene. To je zapreka progresu i korijen svih problema. Razumijevanje potpune veze između majke i njenog djeteta, kasnije odraslog čovjeka, je ključ svega što je napisano u "Oslobođenju žene", piše Amin. Nemoguće je da čovjek bude uspješan osim ako ga njegova majka nije pripremila za to.

Druga tema "Oslobođenja žene" je pokrivanje ženskog lica velom. Kako se ne radi o islamskom izumu, sasvim je jasno da od takvog običaja društvo nema nikakve koristi. Naprotiv, obaveznost pokrivanja ženskog lica izaziva nerazumijevanje, nered, otvara mogućnosti za lažno predstavljanje, stimulira osjećaj nepoštovanja i nepovjerenja prema ženi te na kraju proizvodi veću mogućnost za seksualnu napetost nego otkriveno žensko lice.

Četvrta tema "Oslobođenja žene" je brak, poligamija i razvod braka. Najsavršenija definicija braka nalazi se u 21. ajetu sure *Ar-Rūm* (*Jedno od znamenja Njegovih je to što od vas samih parice vam stvori zato da biste se uz njih smirili, te među vama ljubav i samilost uspostavi...).* Iako Kasim Amin ne poriče razlike između muškarca i žene (reproduktivna bio-fiziologija, opće psiho-emotivne karakteristike prosječne žene i prosječnog muškarca), koje jasno određuju muško-žensku društvenu funkcionalnost i moraju se uzeti u obzir kod izrade obrazovnih programa, on je ipak kategoričan u traženju jednakih prava za žene. Zanimljivo je njegovo tumačenje dijela 228. ajet sure *Baqara*, za koji on kaže da jasno utvrđuje potpunu jednakost žene i muškarca. Iz prijevoda koji koristimo u ovom radu ne može se potpuno razumjeti Aminovo tumačenje. *Lahunna* on razumijeva kao ono što je njihovo, ono (pravo) što njima (ženama) pripada prema muškarcima, a *alejhinna* je ono pravo koje prema njima (ženama) imaju (muškarci). Dakle, između toga dvoga je *mithle* u značenju *kao* ili *jednako* (*...žene imaju prava koliko i dužnosti – prema pravičnosti...*). U nastavku ajeta se kaže da je ipak ono (pravo) koje pripada muškarcima prema njima (ženama) za stepen veće. Amin ovaj dio ajeta uopće ne spominje. U nastavku navodi dio 19. ajet sure *En-Nisā'*, ističući obaveznost uljudnog odnosa muškarca prema ženi, što je u direktnoj suprotnosti sa postojećim stanjem, te posljednjim dijelom 21. ajet iste sure naglašava ozbiljnost bračne obligacije (*...već se uljudno prema njima ophodite...), (...i kada su vašu čvrstu obavezu one prihvatile?!).*

Uvijek aktualno i kontroverzno pitanje u šerijatskoj eksplikaciji kur'anskog teksta je pitanje poligamije kojim se bavi i Amin. On dijeli mišljenje Muhammeda Abduhua i nekih drugih mislilaca, obnovitelja i reformatora svoga vremena da Kur'an legitimira poligamiju, ali i da upozorava protiv nje. U 3. ajetu sure *An-Nisā'* dozvoljava se poligamija, ali se upozorava da mora biti zadovoljen uvjet pravičnosti. Ukoliko postoji bojazan da taj uvjet neće biti ispunjen u poligamnoj zajednici, onda se preporučuje monogamija (*...onda se ženite sa po dvije, tri i četiri žene koje su vam dopuštene, ako se bojite da nećete biti pravedni, onda jednu uzmite, ili one koje vaša desnica osvojila je – tako je sigurnije da pravedni budete).* U 129. ajetu iste sure se negira mogućnost uspostave ovakve pravičnosti u poligamnoj zajednici, te se na osnovu toga izvodi zaključak da se na ovaj način hoće istaknuti prednost monogamne zajednice (*Nećete moći uopće pravedni biti prema ženama, svejedno što to želite. Zato nemojte nekoj sasvim skloni da budete pa da drugu zapostavite).* Na sličan način, ali sa još čvršćim i neumoljivijim stavom, ove ajete tumači i Mumtaz Ali.

U vremenu u kojem živi Kasim Amin nepravednost prema ženi je eskalirala do te mjere da su muškarci u raspravama, sa kojima žene nisu imale nikakve veze, razvodom braka uvjetovali istinitost nečijeg iskaza. On posebno ističe nepravednost hanefijskih fikskih rješenja po pitanju mogućnosti da inicijativu za pokretanje brakorazvodne parnice pokrene žena. Ovakvoj stvarnosti Amin suprotstavlja kur'anske poruke kojima se ljudi na različite načine odvraćaju od razvoda braka, te se upućuju na angažiranje miritelja kako bi se brak sačuvao. To su 19., 35., 128. i 34. ajet sure *An-Nisā'* (*...ako prema njima odbojnost osjećate, moguće je da odbojnost osjećate upravo prema nečemu u čemu veliko dobro Allah dao je), (Ako se bojite razdora između njih dvoje, onda pošaljite pomiritelja iz njegove porodice i pomiritelja iz njezine porodice: ukoliko to dvoje žele izmirenje, Allah će ih dovesti do sloge...), (Bude li se neka žena bojala odbojnosti muževljeve, ili da će zanemariti je, onda nije grijeh da se valjano nagode, jer nagodba je nešto najbolje, budući da su duše škrtosti sklone, i zato – ako dobročiniteljski postupite i bogobojazni budete, Allah je dobro obaviješten o onome što činite.) i (...pa ako vam postanu poslušne, onda nemojte nastojati da im nažao učinite...).*

Razvod braka je moguće i poništiti, jer se računa da su situacije koje dovode do jednostranog raskidanja bračne veze situacije afekta u kojima nije moguće donošenje ispravne odluke. Takozvano otpuštanje supruge mora biti izgovoreno dva puta, ali ne u neposrednom vremenskom slijedu, i za razvod kao i za sklapanje braka moraju biti svjedoci. Dokazi ovakvom poimanju bračnog zakona su 1. i 2. ajet sure *Ṭalāq*, te dijelovi 228. i 229. ajet sure *Baqara* (*Vjerovjesniče, kada se budete od žena razvodili, razvodite se u vrije-*

me njihova iddeta, i vrijeme iddeta računajte vi; bojte se Allaha, Gospodara svoga; nemojte ih iz domova njihovih izgoniti, niti one treba da izlaze, osim ako očevidno poročno djelo učine – to su granice Allahove, a ko Allahove granice prekorači, sebi nasilje čini. Šta znaš ti – možda će Allah potom novu priliku dati!), (...njihovi muževi imaju pravo za to vrijeme ih vratiti, ukoliko žele dobro djelo učiniti...), (Brak se može dva puta razvrgnuti, a poslije toga – prema pravičnosti – treba bračnog druga zadržati, ili se uljudno razići...), (...dvojicu pravednih ljudi za svjedoke uzimajući, i svjedočenje obavite Allaha radi...).

Kur'anske reference u "Pravima žena" (Ḥuqūqu-n-niswān)

Mumtaz Ali u dijelu svoga teksta "Prava žena", koji je preveden na engleski jezik, nabraja pogrešna uvjerenja kojima se pravda superiornost muškarca spram žene. Veća fizička snaga, razvijeniji intelekt, "činjenica" da u historiji dar vjerovjesništva i poslanstva nikad nije dat ženi, "činjenica" da je prvo stvoren Adem pa onda Hava, prepolovljena vrijednost ženskog svjedočenja, "činjenica" da je muškarcu dozvoljeno da ima četiri žene, dok je suprotno zabranjeno, i "činjenica" da su vrlim muškarcima obećane rajske hurije, dok ženama nisu – predmet su Alijevog pobijanja. Superiornost muške fizičke snage i, kako se vjeruje, njegovog intelekta Ali pobija logičkim argumentima i tvrdi da je ova dupla superiornost, koja može biti prihvaćena samo u pojedinačnim slučajevima, rezultat socijalne evolucije, a nikako urođene i stalne karakteristike. Tvrdnju da nijedna žena u povijesti nije darovana darom poslanstva ili vjerovjesništva Ali nepopustljivo i kategorički pobija. On kaže da muslimani vjeruju da historija broji 124.000 poslanika ili vjerovjesnika. U svim našim svetim knjigama, kaže on, mi nalazimo imenom spomenuto samo 10 ili 15 od ovih poslanika, dok broj onih iz prastarih vremena ne prelazi brojku 30. To znači da nemamo nikakvo znanje o 123.970 poslanika/vjerovjesnika. Zbog toga ne možemo tvrditi da su oni svi bili muškarci. Mumtaz Ali kaže da je ženino blagostanje Uzvišenom važnije od muškarčevog. Nakon ovih tvrdnji, koje se temelje na logici, dolazimo, kaže Ali, do tvrdnji koje su utemeljene na kur'anskom tekstu. I one su zasnovane na potpuno pogrešnom razumijevanju značenja Kur'ana. Najčešći kur'anski dokaz koji se navodi u korist muške superiornosti je 34. ajet sure *An-Nisā'* (*Muškarci o ženama staraju se, budući da Allah jedne nad drugima odlikovao je i budući da oni imovinu svoju troše.*).

Teolozi tumače ovaj ajet tako da kažu kako je muškarac obdaren sa dvije karakteristike visokih kvaliteta.

Oni koji zasluže da budu u Dženetu, bit će u društvu partnera. Za muškarce će to biti žene, a za žene će to biti muškarci. Rajske hurije zapravo su isti oni bračni partneri koji su dobre pratili u životu na ovom svijetu, a njihova ljepota i nevinost vezana je za njihovo proživljenje ili ponovno oživljavanje. Kur'an govori o tome da će zaslužni u Dženetu sresti svoje najbliže i najdraže: roditelje, supruge, djecu.

Jedna je da je u stanju da misli i da djeluje, a druga je da muškarac opskrbljuje ženu hranom, odjećom, zaštitom i sl. Mumtaz Ali izražava svoje neslaganje sa ovakvim objašnjenjem, jer najčešće prevođenje riječi *qawwāmūna* (*staraju se*) u glagolskom obliku *gospodare* (muškarci) nije odgovarajuća. Zapravo je niko osim Maulane Shaha Abdul Qadira ne prevodi ovako. Shah Rafi-ud-Din ovu riječ prevodi sa particpnim pojašnjenjem – *onaj koji je spreman da putuje* ili je *na putu*, dok njegov otac Shah Wali Ullah ovu riječ prevodi imeničkim oblicima *savjetnik* ili *menadžer*. U jednom drugom perzijskom prijevodu, poznatom kao *Prijevod Sheikha Sa'adija*, *qawwām* se prevodi sa menadžer ili onaj koji je zadužen. Maulana Qadir ne definira šta je značenje *faḍḍalallahu ba'ḍahum 'alā ba'ḍin* (*da Allah jedne nad drugima odlikovao je)* u ovom ajetu. Ako *jedne* stoji za jedne muškarce, a *drugima* za neke žene, kako onda možemo zaključiti opću superiornost svih muškaraca nad svim ženama. Ako čak uzmemo da se ovaj ajet obraća cijelom čovječanstvu i čak ako uzmemo da *jedne* stoji za sve muškarce i *drugima* za sve žene, to još uvijek ne znači da postoji inherentna, bogomdana superiornost svih muškaraca nad svim ženama. Osim toga, nije potpuno jasno na kakvu se superiornost misli. I ako prihvatimo da se radi o superiornosti mišljenja i djelovanja, te o ekonomskoj superiornosti muškarca, sporna je tvrdnja da ova druga ekonomska superiornost proizlazi iz bogomdane razlike između muškarca i žene. Zato ovo ne možemo prihvatiti kao argument superiornosti muškarca nad ženom. Muška superiornost koja je rezultat obrazovanja, odgoja i usavršavanja karaktera potpuno se razlikuje od tvrdnje da je muškarac superioran u odnosu na ženu samo zbog toga što je muškarac. Prva superiornost je zaslužena radom i kreativnošću, dok je druga intrinzična. Postoje mnoge žene čiji je intelekt superioran po zasluzi, kreativnosti i samokontroli.

Može li iko tvrditi da je Abu Džehlova (Poslanikov a.s. stric koji se suprotstavljao islamu čitav život) sposobnost da misli i djeluje superiornija u odnosu na hazreti Hatidžinu (prva Poslanikova žena). Ili da je Abu Leheb (drugi stric, također doživotni neprijatelj islama) bio superioran u odnosu na hazreti Fatimu (Poslanikova kćerka). Ili da svi muškarci ili većina njih ima više znanja i ljubavi prema Uzvišenom u odnosu na Rabiju iz Basre (sufija iz Basre u Iraku). Otac također troši novac na svoju djecu i plaća svome slugi. Može li se iz toga zaključiti da je gazda intrinzično superioran u odnosu na svoga slugu? Naravno da ne može. Riječ *qawwāmūna*, zaključuje Ali, se mora ovdje razumjeti kao hiperbola, a nikako doslovno. Osoba koje ne može naći vremena da sjedne i odmori se zbog svoga pretrpanog poslovnog rasporeda, osoba koja je uvijek na nogama je

opisana kao *qawwām*. Muškarac mora daleko putovati kako bi zaradio za život i opskrbu za svoju obitelj i zbog toga je proglašen *qawwāmom*, menadžerom ili skrbnikom za ženu. Pošto je Zemlja puna različitih vrsta ljudi, bogatih i siromašnih, slabih i jakih, velikodušnih i uskogrudih, Bog tvrdi da je uspostavio razliku jednih u odnosu na druge. Ovaj ajet ne govori o vladanju muškarca nad ženom niti o njenoj servilnosti. Čak i da govori o tome, samo površna refleksija pokazuje da muškarac mora biti obziran prema ženi, zbog svoje religijske obaveze prema njoj.

Još jedan kur'anski argument kojim se dokazuje muška superiornost u odnosu na ženu je 282. ajet sure *Baqara*, koji govori o tome da je vrijednost svjedočenja dviju žena jednaka vrijednosti svjedočenja jednog muškarca (*...i tražite da posvjedoče dva muškarca iz redova vaših; ako nisu dva muškarca, onda jedan muškarac i dvije žene trebaju biti a koje ste voljni kao svjedoke prihvatiti – to je zato da, ukoliko se jedna od njih dvije nađe u zabludi, druga treba da je podsjeti...)*. Čak ni ovo ne dokazuje mušku superiornost. Prvo treba uzeti u obzir kulturalni kontekst u kojem se žena drži u neznanju, u kojem je ona nepismena i nema nikakvih profesionalnih iskustava. U takvim uslovima izjednačavanje vrijednosti svjedočenja muškarca i žene bi dovelo do nepravednih rješenja. Kur'anski ajet koji govori o ovome odnosi se isključivo na sklapanje ugovora o zajmu. U tradicionalnim društvima ženama se daje malo mogućnosti da učestvuju u prikupljanju podataka, dokumentacije vođenju računa i u sudskim pitanjima. Muškarci se rutinski bave ovim poslovima. To je razlog zbog kojeg se traži svjedočenje dviju žena umjesto jednog muškarca, da ona druga podsjeti ovu prvu, ako bi zaboravila, kako i stoji u ajetu. Ako Kur'an navodi ovu razliku kao onu koja dolazi iz kulturalnog konteksta, zbog čega je takav zahtjev racionalan, a ne da se svjedočanstvo jedne žene izmjeri sa pola svjedočanstva jednog muškarca, koji teolog može izreći suprotne zaključke protiv pola čovječanstva, beskrompromisno uzvikuje Ali. Osim toga, kod svjedočenja u drugim situacijama kao što su vjenčanje, razvod braka i krivični proces, Bog ne pravi razliku između muškarca i žene.

Zašto muškarac od straha da će žena doći u iskušenje spram njegove ljepote ne pokrije svoje lice, pita se Amin. Trebamo li smatrati da je muškarac slabiji u kontroliranju svojih nagona nego što je to žena? Veo koji pokriva lice nije dio šerijata, niti u pogledu moralnosti, niti u pogledu odanosti.

Kur'an u predmetnom ajetu izriče dozvoljavajuću kategoriju a ne obavezujuću za muslimane. Pretvaranje ove dozvoljavajuće kategorije u obavezujuću, kroz pothranjivanje mišljenja o muškoj superiornosti pokazuje sterilnost muškog uma. Mumtaz Ali na kraju navodi poslaničku predaju iz Buharijeve zbirke o ženi, čije je svjedočenje bilo dovoljno da se poništi brak dvoje mladih za koje je ona tvrdila da ih je dojila, iako su se oni tome suprotstavljali govoreći da im to nikad prije nije bilo rečeno. I na kraju, moguće je da je prvi razlog traženja da svjedočenje jednog muškarca bude zamijenjeno sa svjedočenjem dvije žene taj što su žene ponekad onemogućene da se pojave pred sudom zbog fizioloških zapreka. Ukoliko bi se desilo da se jedna od svjedokinja ne može pojaviti pred sudom, na ovaj način se omogućava da se druga svjedokinja ipak odazove. To znači da je na ovaj način istaknut primat ženskog prava prije nego li je ono narušeno.

I odredba iz 11. ajet sure *An-Nisā'* o nejednakoj vrijednosti koje od roditelja nasljeđuju muški i ženski potomci,

takođre ne ide u prilog teoriji muške superiornosti (*Što se tiče vaše djece, Allah vam oporučuje: muškarcu jednome pripada koliki je dio za dvije žene).* Kako bi bilo da muškarac, koji ima obavezu skrbljenja za svoju obitelj, dobije istu vrijednost naslijeđa kao žena, koja se obasipa svadbenim poklonima od svojih roditelja, mehrom od svoga muža, koji je garant njenog blagostanja u slučaju razvoda braka i s obzirom da muškarac ne može trošiti ono što pripada njegovoj supruzi? Pored svoga prava u muževoj zaradi, žena ima pravo na nasljedstvo od roditelja i ima pravo na alimentaciju u slučaju razvoda. Tako da šerijatska distribucija naslijeđa ne uspostavlja mušku superiornost, nego garantira primat ženskog prava.

Za vjerovanje da je prvostvoreno ljudsko biće bio Adem, u Kur'anu nema jasnog dokaza, piše Mumtaz Ali, te takvo vjerovanje pripisuje jevrejskom i kršćanskom nauku.

Tvrdnja da muškarac ima pravo da se oženi sa četiri žene, dok se suprotno pravo ženi uskraćuje, je pogrešna tvrdnja. Mumtaz Ali kaže da se ova odredba tumači doslovno, izvan konteksta, umjesto da se nastoji dokučiti prava božanska intencija kroz ispravno razumijevanje teksta. Čini se da Kur'an u 3. ajet sure *An-Nisā'* jasno dozvoljava muškarcu da ima više od jedne žene (*...onda se ženite sa po dvije, tri i četiri žene koje su vam dopuštene...)*. Međutim, piše Ali, neznatna refleksija pokazuje da nema takve jasne dozvole. Poligamija je zapravo zabranjena i onaj ko je upražnjava može biti optužen za bludničenje. Prvo, nije jasno da li se vjenčavanje druge žene odnosi na vjenčavanje koje se događa dok je prvi brak još uvijek valjan ili se misli na vjenčavanje nakon smrti prve žene, odnosno da je istovremeno dozvoljeno imati samo jednu suprugu, te da je nedozvoljeno oženiti se peti put. Ili se hoće reći da je usljed nemogućnosti žene da odgovori bračnim obavezama dozvoljeno imati još jednu ženu, čak treću i četvrtu iz istih razloga. Ili se misli na drugu, treću i četvrtu, ali ne i petu ženidbu, nakon opetovanih razvoda. Ili se misli da nikakva ženidba nakon prve nije dozvoljena osim uz saglasnost prve žene ili njene obitelji. S obzirom da se po Alijevom mišljenju radi o *mutešabih* ajetu, koji nije dovoljno jasan, ne može se uspostaviti partikularna interpretacija. Zbog tog se ovaj stavak ne može uzeti kao osnova za šerijatski propis.

Mumtaz Ali ističe svoje mišljenje po kojem ovaj ajet znači da su druga vjenčanja dozvoljena samo uz dozvolu prve supruge ili njene obitelji. Svoje mišljenje krijepi predajom iz Buharijevog Sahiha. U toj predaji se kaže da je

Izreka koja kaže da sa promjenom vremena dolazi do promjene zakona najbolje opisuje hermeneutičke osnove na kojima Amin i Ali traže društvene promjene. Oni se, nastojeći odgovoriti potrebama svoga vremena, prepuštaju potrazi za savremenim značenjem kur'anskih poruka. Posebno je važno što se u stalnom grču reformističke potrage za izlječenjem, Amin i Ali ne odriču Kur'ana, već nasuprot u njemu traže skrivene mudrosti i vječne poruke, te tako slijede Afganijevu parolu o Kur'anu kao jedinom halifi muslimana u tadašnjem, ali i u današnjem vremenu.

Hazreti Alija imao nakanu da se oženi Ebu Džehlovom kćerkom, koja je primila islam, iako je već bio u braku sa hazreti Fatimom. Kada je rodbina Ebu Džehlove kćerke tražila od Poslanika dozvolu za ovaj brak, Poslanik se razljutio i izjavio da neće dozvoliti takav brak, odnosno da ako Alija hoće da oženi Ebu Džehlovu kćerku, onda se mora prije toga rastati od Fatime. I na kraju svoje argumentacije o ovoj temi, Ali navodi uvjet pravednosti koji je već prikazan kod Kasima Amina. Mumtaz Ali daje još jedno alternativno viđenje smisla ovog kur'anskog ajeta, koji dosad nije uzet u obzir. U takvom viđenju ovog stavka, deriviranje edikta koji regulira ženidbu je opet velika greška. Ovaj se ajet zapravo bavi samo jednom formom braka. Među predislamskim Arapima postojala je praksa usvajanja ženske siročadi, koja bi se podizala i onda bi se usvajatelji njima ženili sa samo jednom devijantnom nakanom, da priskrbe sebi njihov imetak. Prvi smisao ovog ajeta je da se zaštite žene koje nemaju svoje rodbinske skrbnike, te se brak s njima uvjetuje pravednim namjerama (*Ako se bojite da prema sirotim ženama pravedni biti nećete, onda se ženite sa po dvije, tri i četiri žene koje su vam dopuštene...)*. Umjesto toga se upućuje na ženidbu ženama koje iza sebe imaju svoje obitelji, koje neće dozvoliti da im se učini nasilje, ali i tada uvjet pravednosti ostaje neprikosnoven.

Što se tiče prava žene na razvod braka, Ali smatra da je ženino pravo da inicira brakorazvod neupitno. To dokazuje poslaničkom predajom u kojoj je ženi dozvoljen razvod braka.

Kada, stoji u nastavku "Prava žena", muškarac istroši svu ovosvjetsku logiku da bi dokazao svoju superiornost u odnosu na ženu, on onda pribjegava onosvjetskoj argumentaciji. Takva je rezervacija rajskih hurija samo za muškarce. U tom smislu se tumače mnogobrojni rajski prizori, kao što je u 25. ajetu sure *Baqara* (*...u vrtovima će imati supružnice očišćene...*). Zaključak je da zamjenički nastavak *hum,* koji je muškog roda, znači *muškarce*, a da su *ezwāj djevice* iz raja. Ovakva interpretacija predstavlja totalno nepoznavanje specifičnog kur'anskog stila. Kur'an ima distinktivan stil. Kadgod je poruka upućena općenito ljudima, koristi se muški rod. Navode se drugi i treći ajet sure *Baqara,* gdje se za Kur'an kaže da je uputa vjernicima koji vjeruju u Sudnji dan i nevidljivi svijet i koji obavljaju namaz. Ovdje se bitni imenički i glagolski oblici nalaze također u muškom rodu, što naravno ne znači da se ove riječi odnose isključivo na muškarce. Na stotinu mjesta u Kur'anu govori se o onima koji obavljaju namaz i dijele zekat u muškom rodu. Bi li bilo ispravno iz toga zaključiti da su namaz i dijeljenje obavezne

vjerske takse, isključivo muške obaveze? Isto je kod ajeta koji govori o ramazanskom postu. Iako se na mnoštvu mjesta u Kur'anu govori u muškom rodu, poruka je očigledno upućena i muškarcima i ženama.

Slično prethodnom, riječ *zawj* je pogrešno razumijevati kao *žena*. U arapskom jeziku riječ *zawj* označava partnera. Muškarac je *zawj* ženi, a žena je *zawj* muškarcu. Izraz *ḥuqūq zawjain* (pravo dvaju partnera) najbolje ilustrira suštinu *gender* senzitivnosti. Oni koji zasluže da budu u Džennetu, bit će u društvu partnera. Za muškarce će to biti žene, a za žene će to biti muškarci. Rajske hurije zapravo su isti oni bračni partneri, koji su dobro pratili u životu na ovom svijetu, a njihova ljepota i nevinost vezana je za njihovo proživljenje ili ponovno oživljavanje. Kur'an govori o tome da će zaslužni u Džennetu sresti svoje najbliže i najdraže: roditelje, supruge, djecu.

Sa promjenom vremena mijenjaju se i zakoni

Prava žene su u teorijskoj razradi usko povezana sa razumijevanjem prava na obrazovanje, prava djeteta na roditelje, sa učenjem temeljnih znanja, moralnog rasuđivanja i socijalizacije kod djece. Posebno se u okvirima islama ističe uloga majke i njenog ljudskog digniteta u odrastanju djeteta (Džennet je pod majčinim nogama). Danas tu ulogu možemo rastumačiti i kao *conditio sine qua non* u stvaranju ambijenta za razvoj obrazovanja i odgoja za ljudska prava. Kasim Amin u svojim tekstovima "Oslobođenje žene" i "Nova žena" navodi mišljenja islamskih pravnika, mufessira i učenjaka, primjere ženskih velikana u islamskoj historiji i pojedine poslaničke predaje. Kad glorificira zapadnjački način života, on to ne čini u smislu svevremene sudbinske superiornosti Zapada u odnosu na Istok. On sasvim jasno i precizno navodi primjere i vremena kad je bjelodana bila superiornost Istoka u odnosu na Zapad. Komparativnom analizom on utvrđuje razloge progresa i razloge stagnacije i poniženja. Oni nisu trajna kategorija niti jedne kulture, tradicije, niti jedne u nekom vremenu uzglobljene religije, nego su mudrosti i obrasci uvijek poželjenog ponašanja, koji vode ka uspjehu, odnosno zablude koje unazađuju. Ovu dijalektiku superiornosti i inferiornosti naroda koji stoje jedni spram drugih, ni jedan niti drugi autor čije smo tekstove analizirali, ne vide tako da superiornost jednih proizvodi inferiornost drugih, a ne vrijedi ni obratno. Oni razloge za pozitivno ili negativno stanje duha jednog naroda vide u njegovim postojećim odgojno-obrazovnim usmjerenjima, koja se manifestiraju na jedan ili drugi način, te stavom tog istog naroda prema istini, radu, ljubavi i pravdi. Duh njihovih tekstova nije nadahnut opčinjenošću i predanošću stranoj kulturi koju treba slijepo slijediti, nego je ispunjen spremnošću da se od drugog nauči korisno znanje i da se prizna vlastita zabluda.

Izreka koja kaže da sa promjenom vremena dolazi do promjene zakona najbolje opisuje hermeneutičke osnove na kojima Amin i Ali traže društvene promjene. Oni se, nastojeći odgovoriti potrebama svoga vremena, prepuštaju potrazi za savremenim značenjem kur'anskih poruka. Posebno je važno što se u stalnom grču reformističke potrage za izlječenjem Amin i Ali ne odriču Kur'ana, već nasuprot u njemu traže skrivene mudrosti i vječne poruke, te tako slijede Afganijevu parolu o Kur'anu kao jedinom halifi muslimana u tadašnjem, ali i u današnjem vremenu.

Grubo poređenje historije borbe za prava žena u zapadnom svijetu sa borbom za ženska prava na Istoku, o kojoj možemo suditi na osnovu autora kojima se ovdje bavimo, pokazuje da su glavni akteri ove borbe na Zapadu žene, a na Istoku su to muškarci. Druga razlika je ta što se, opet sudeći prema našim piscima, nove ideje o ravnopravnosti žene na Istoku generiraju iz elite učenih, gdje su žene rijetkost, a na Zapadu se protest rađa iz puka. Kroz ovu distinkciju možemo suditi i o razlikama u ugnjetenosti žene na jednoj i na drugoj strani, ukoliko one postoje. Djela Kasima Amina i Mumtaza Alija autentični su glasovi bunta o kojima se do danas malo zna. Aminova djela o borbi za prava žene prevela je Samiha Sidhom Peterson, "Oslobođenje žene" 1992. i "Novu ženu" 1995. godine na engleski jezik, a integralni prijevod djela Mumtaza Alija na engleski još ne postoji. Mi smo se poslužili prijevodom Masooda Ashrafa Raje, koji je star samo godinu dana i sadrži tek dio knjige "Prava žena". Autori o kojima ovdje govorimo kod nas su potpuno nepoznati, iako je njihova historijska vrijednost u predmetnom kontekstu ogromna, posebno za bosanskohercegovačke muslimane. ■

Pjesnik svjestan da bez odnosa prema Drugom ne može izgraditi svoju poziciju

Sead Begović, *Zvekirom po čelu*, HDP, Zagreb, 2012., str. 54

Piše: **Cvjetko Milanja**

Najnovija zbirka pjesama Seada Begovića navodi nas na razmišljanje da progovorimo o tome što nam poručuje, što se može shvatiti u dvostrukom smislu. Prvi je tradicionalniji, kad je riječ o poruci pjesama, koji pita o "korisnosti" čitanja, a što je usko povezano s "korisnošću" proizvoda. Kako ta razina podrazumijeva obično prosvjetiteljsku nakanu, mi se nećemo njome opterećivati, iako držimo da takva dimenzija i funkcija pjesništva nije zanemariva, jer također implicira pitanje smislenosti književnosti uopće. Kako bi to nužno vodilo i raspravi o ontološkom statusu umjetničkoga djela, kao i njegove estetičke uspješnosti, ostavljamo to pitanje, pitanje naime umjetničkoga u umjetnosti, za drugačiji kontekst diskusije. Druga bi razina bila ona koju nam sugerira Jakobson kad govori o poruci pjesme kao takvoj, što znači da se sama struktura pjesme podrazumijeva kao poruka. Dakako, i to bi u dubinskom sloju moralo prispjeti do slične diskusije kao i ona ranija razina, pa ako se i ne bi pitala o estetičkom (ili to za tren stavila u zagrade), svakako se pita o poetičkom (stilu).

A poetičko ovdje ne pripada pukom "stvarnosnom" stilu niti pak pukoj neoegzistencijalističkoj stilizaciji, nego je ponajprije riječ o prodoru zbiljskog. To zbiljsko nije samo stvarnosno, u smislu dolaska predmeta iz okolnosvjetskog, nisu samo situacije iz svakodnevne zgode, kojih ima podosta, tako da bi se moglo okarakterizirati Begovićevu zbirku i kao "pjev svakidašnjega", nego je riječ o pozicioniranju (lirskog) subjekta spram različitih Drugih prema kojima se on nužno mora suodnositi kao suodnošajni, empatijski, komunikacijski, percepcijski "entitet", jer upravo iz toga odnošenja taj subjekt nešto, konkretno, doživljuje, pa mu to osigurava iskustveno polje njegova mjesta/pozicije i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu.

Što je to što ulazi u taj odnos, pa prema tome i ono što je u temelju konstituiranja subjekta, jer o tome je zapravo riječ? Ono što pokazuje i katalogizira motivski repertoar, stvarajući "obujam" tema koje iščitavamo na površinskoj razini strukture, gotovo na razini leksika. To su prigodni predmeti, stvari, situacije koje upućuju na različite sfere (dnevnih) životnih praktika, ali i određene kontemplacijske, misaone, meditacijske inkluzije, kao što to pokazuje antologijska pjesma *Sablast ni od kuda*. Ona nas "poučava" o tome da "zbroj" prirodnog, vremenskog, prehrambenog, duševnog i tjelesnog vodi krugom do onog što simbolizira zima, dakle utrnjenja, svojevrsna "zaleđenja" , mirovanja u najmanju ruku, dakle nedinamizirana. To je temeljno "dno" subjekta koji agira na "svjetskost", događajnost, međuljudske odnose, a sve se to zbiva u različitim kontekstima i situacijama, od ratnih (Srebrenica), muško-ženskih (namjerno ne kažemo ljubavnih) relacija, od ironijskih do erotskih, od kuhinjskih do "kaleidoskopskih" (*Poslušno pranje leđa: moja draga Barica*), od multikonfesionalnih do globalnih, od hrvatskih do kozmičkih, od koncentracijskologorskih (*Tišina pepela*) do hlapećedržavnih (*Rolade koje kleveću*), od individualna patiensa (*Bol je u mom džepu*)

do metafizičke uskrate koju može amortizirati nešto dnevnopragmatično (*Pogled na stvoreno*).

Kada smo upozorili na multikonfesionalnost, ona se ponajprije odnosi na Allaha, kojemu je mjesto i u Hrvatskoj (*Prazni kovčeg tijela*), prostor ucjepljenja jednakovažan vjerskim uvjerenjem, ali jamačno i na Krista u njegovoj pojedinačno ljudskoj inkarnaciji, na što upozorava namisao i spoznaja o kristolikosti (*Ovo je tijelo moje*) svakog posebno, u njegovoj singularnoj oživotvorenosti i neponovljivosti.

Kada je riječ o "optužbama", Begović prima sve što mu prilazi s pozicije dobrohotnosti i otvorenosti, osim užasa ratnih zbivanja, prema kojima ima izgrađen stav otpora i prosvjeda. Prima, dakle, i predmetnost svijeta, ono "stvarnosno", jer ono "materijalizira" stvarnost, prima Drugo različito, bez obzira imao prema tome ironičan, humoran, empatijski ili drugarski stav, prima dakle svjestan da bez odnosa prema Drugom ne može izgraditi svoju poziciju, jer ne može konstituirati autonomni subjekt slobode, ako je ovog moguće konstituirati s obzirom na "uređenost" svijeta i njegovu kondicioniranost, te njegovu predestiniranost. Pretpostavka primanja jest određena uravnoteženost, koja daje nadu neupitnosti podnošenja, ali koja je ujedno nerijetko aritmična i disonantna nekim figurama koje asociraju nelagodu, kao što to "poručuje" posljednja, uspjela, pjesma zbirke *Nebo koje sa mnom ode na počinak*. Ta samost subjekta nije egzistencijalistička kategorija osamljenosti bića i nekih njegovih graničnih situacija, nego je samost "proizvod" nestalosti jednoga svijeta i pripadnost "žalu novog svijeta", na koji se treba prilagoditi, kojega treba najprije otkrivati i čija svjetotvornost ovisi o tome ima li u tom svijetu izdaja temeljnih konstitutivnih načela svjetotvornosti ili pak nema.

U zbirci ističemo sljedeće pjesme: *Sablast ni od kuda*, *U korov zarastao vrt*, *Pogled na stvoreno*, *Poslušno pranje leđa: moja draga Barica*, *Prazni kovčeg tijela*, *Ovo je tijelo moje*, *Nebo koje sa mnom ode na počinak*. One ne ilustriraju samo "stanja egzistencije" u nekim pragmatičnim situacijama i "primjenama" nego i metaforički, simbolički upućuju na značenja koja se, preko pojedinačnoga, poopćuju, i kao takva nisu "posljedica" nego "uzrok". ■

Zanimljiv pokušaj tumačenja jednog zaboravljenog i nedovoljno valoriziranog pisca

Emsud Sinanović, *Poetika Envera Čolakovića (Antimodernizam kao duhovni etimon autorovog stvaralaštva)*, KDBH Preporod, 2013., str. 206

Piše: **Zvonko Kovač**

Emsud Sinanović, pjesnik i esejist te dugogodišnji agilni gimnazijski i srednjoškolski profesor, autor studije *Bošnjačka drama i teatar*, pristupio je uglavnom nepoznatom i neobrađivanom piscu i prevoditelju Enveru Čolakoviću (1913.–1976.) okvirno, s osloncem na teorijske izvode o antimodernizmu, da bi svoja tumačenja pojedinih djela više prilagodio školskom vidu interpretacije, kakvu je primjenjivao u svom višegodišnjem nastavnom radu. Ono što njegovom doktorskom radu *Poetika Envera Čolakovića (Antimodernizam kao duhovni etimon autorovog stvaralaštva)*, pored slabije povezanosti metodološke orijentacije i interpretativne prakse, daje podjednako dvojbenu i afirmativnu dimenziju odnosi se na ideološki obzor istraživanja: više desetljeća zabranjivan i zanemaren pisac ovdje se, gdjegdje isključivo, prikazuje kao žrtva socijalističkoga režima, a tek dijelom uvjerljivo afirmira kao vrijedan pisac "antimodernističke književnosti".

Uvodnim poglavljem pokušava se Čolakovićevo djelo kronološki razvrstati unutar određene autobiografske vizure. Čolakovićev život i rad dijeli se na osam razdoblja, od međuratnoga i ratnoga, koje označava njegov ponajbolji roman *Legenda o Ali-paši*, za koji dobiva nagradu Matice hrvatske (1943.), do njegova povratka u javnost i nove afirmacije, od 1965. do 1976. godine, kada se tiska novo izdanje *Legende*, objavljuju njegovi prijevodi mađarske i austrijske poezije, dobiva inozemna priznanja, ali još uvijek slabo objavljuje svoja djela; mnoga će se pojaviti tek od 1990. godine: *Izabrane pjesme*, pripovijetke *Lokljani*, roman *Mali svijet* i dr.

Osim političke nepodobnosti, Emsud Sinanović traži i poetičke razloge Čolakovićeva nesnalaženja u poratnom modernističkom svijetu društvenih promjena i književnih previranja. U

tu svrhu Sinanović, u poglavlju *Antimodernizam*, opširnije prikazuje koncept antimodernizma kako ga je kod nas osmislio Zoran Kravar, ujedno i njegov nastavnik na doktorskom studiju. Antimodernizam, koji svoju kritičku poziciju traži u predmodernim i transmodernim svjetovima, za ovo istraživanje postaje višestruko važnim odredištem. U njegov se duhovni obzor, kako možemo razumjeti iz Sinanovićeva preuzimanja, mogu upisati i Čolakovićeva ishodišna poetička načela i protukomunistička uvjerenja i, ne na kraju, interpretatorova idejna orijentacija. Antimodernizam tako postaje posvojeni svjetonazor koji, unatoč njegovu "prikrivenu modernitetu" u doktorandovu kritičkom obzoru, osigurava najprimjereniji kontekst tumačenja Čolakovićeva, u odnosu na kanonske tekstove modernizma, tematski i izražajno "zaostalija", bosansko-ruralna i tradicijski zavisnija djela. "Antimodernistička historiomanija", s etapama *iskona* – otkrivenosti bitka, *moderne* – zaborava bitka, i *eshatona* – nadolaska bitka, prema doktorandovim izvodima, mogu se dovesti u vezu s praizvorima bosanske, upravo bošnjačke duhovnosti, njezinom moderističkom zaboravu i eshatološkim usponom u duhu postmoderne, pa su to ujedno i glavne književno-historiografske koordinate najširega razumijevanja Čolakovićeva opusa.

Osobito se koncept antimodernizma želi dovesti u vezu s pjesništvom Envera Čolakovića; u poglavlju *Poezija* pomnije se analiziraju pjesme ili pojedine strofe i stihovi s dva pomoćna gledišta, budući da Čolakovićeva poezija nije mogla biti kritički valorizirana jer nije bila objavljivana. Jedno su autorefleksivne prosudbe samoga autora, u kojima doktorand nalazi inspiraciju za početnu analizu i razdiobu Čolakovićeva pjesništva, a drugo je kontekst antimodernizma, "više kritičke nego historionomske prirode", budući da se opjevava predmoderno doba Bosne i slavi njen "pravi, moralni život". Protiveći se modernom svijetu, civilizaciji i napretku, lirski se subjekt Čolakovićeve pjesme zaklinje u vrijednosti stare čaršije, njezin miran život, *rahatluk*, arhitekturu, etiku i vjeru, u *saburu* - strpljivosti i strpljenju, koje nas otkupljuju za duhovno viši život. Kao što pokazuju i Sinanovićeva cjelovita tumačenja nekih pjesama iz *Izabranih pjesama* Envera Čolakovića, uvjetovane biografijom zabranjena pjesnika, samotne i ljubavne pjesme, kao i pjesme o Bosni, ukazuju na širok ideološki sklop Čolakovićeve poezije i njezine interpretacije: od afirmacije antimodernizma kao osobitoga vida antikomunizma do naglašavanja socijalne i proturatne orijentacije. Bez obzira na pojedine uzorne školske interpretacije Čolakovićeva pjesništva, unatoč razumljivom nedostatku kritičke i znanstvene literature o pjesniku, ostaje dojam da doktorandova sistematizacija trpi od nedovoljne "unutarnje" sistematizacije i uvjerljivije književno-povijesne obrazloženosti s obzirom na određene tokove hrvatske i/ili bosanske književnosti s kojima bi se Čolakovićeva poezija mogla dovesti u vezu.

Drugačiji je pristup Emsuda Sinanovića u drugom dijelu doktorskoga rada, koji se odnosi na analize Čolakovićeva također posthumno objavljena romana u stihovima *Jedinac* i romana *Mali svijet*, odnosno u tumačenju njegovih ranije objavljenih proznih djela, kao što su zbirka pripovijedaka *Lokljani* i osobito roman *Legenda o Ali-paši*. Ovdje kao da su analize konkretnije, stručnije i književno-povijesno jasnije određene, doduše manje u svrhu traganja za autorovim mjestom unutar hrvatske književnosti, a više u korist rekonstrukcije bosanskohercegovačke, odnosno bošnjačke književnosti.

Lokljani, kraće pripovijesti objedinjene glavnim likom Mujom Halvadžijom, pomalo se nespretno tumače i kao roman, premda su pisane i objavljivane u većem vremenskom razmaku, prve još u sklopu međuratne socijalne književnosti. Idealizirani likovi u realistički živo opisanom bosanskom siromašnom selu, ali i idealizacija seoskoga života, dovest će Sinanovićeve analize do zaključka da selo Lokljani, kao posljednji izdanak zlatnog doba Bosne, u svemu predstavlja opreku gradu i napretku, premda samo ne nudi rješenja za svoje stanovnike. Pod rukom konstruirani antimodernizam kao određeni svjetonazor Čolakovićeva cjelokupnog stvaralaštva i ovdje će doći na svoje, opis i rekreacija vrednota bosanskoga sela korelirat će s marginalizacijom muslimanskoga svijeta i s njegovim otporima modernizaciji.

Osobito će se to moći razabrati u analizi romana *Jedinac*, kojoj je posvećeno prethodno poglavlje doktorata. Ambivalentni, antinomični karakter glavnoga lika Tifana Lokme, koji se tipološki dovodi u vezu s Đukom Begovićem, aktualizira doba rata i poratnoga osjećaja krivnje, pada morala zajednice, koja, međutim, njegovo pijanstvo i preljub ne doživljava samo kao njegovu sramotu nego i uvredu za selo. Analiza u značenjskom četverokutu dovodi u vezu Tifanovu podvojenost u opreci bijes/ljubav s trima ženama, koja svaka na svoj način otkriva jedinčevo lice: žena Mejrina postojana, bezuvjetna ljubav, "koja u biti jest Tifanova bit, ali samo kao mogućnost koju on treba spoznati", zatim tipična bosanska kurtizana Anka,

dovedena u vezu s Andrićevim *Anikinim vremenima*, kao i krčmarica Mara, koje obje provociraju Tifanovu prijeku narav, njegovu ljubavnu strast i bijes, a svojom bezosjećajnosti ili ljubavlju-mržnjom zbog neuzvraćene ljubavi. U svemu su bitne socijalne okolnosti, kroz koje se prelamaju oprečne političke prilike u Bosni (izbori u staroj Jugoslaviji, nacionalno-vjerske konfrontacije), što će također formirati lik Tifana, koji je, slično kao i "zdepast sluga Sancho", gordi gorštak, ali "s dušom, a i gnjevom svoga gospodara". I ovdje se opreke starog i novog, sela i grada, nekadašnjega starog i modernog Sarajeva, pa i Istoka i Zapada, dovode u vezu s antimodernizmom, što se dobro očituje i u jezičnom izričaju: "Da zaključim", piše Sinanović, "u antimodernističkom svjetonazoru i veličanju zlatnog doba Bosne, a to je Tursko carstvo, Čolakoviću je jezik bogat turcizmima najprikladnije sredstvo za usporedbu starog i novog, tradicionalnog i modernog svijeta u svim njihovim očitovanjima, tj. Čolaković je glede antimodernističkih pisaca u Bosni (Enver Mulabdić, Skender Kulenović) specifičan u svojem specifičnom obliku antimodernizma koji je utemeljen prvotno kao jezični sukob." Dodali bismo, šteta je što ta uvjerljiva teza nije, makar u aspektu stilističke kritike, više doprinijela tumačenju ovoga po mnogočemu posebnog, zanimljivog Čolakovićeva romana u stihovima, kao i ostalih njegovih proznih tekstova.

Upravo obratno, interpretacije vrijednih romana *Mali svijet* i *Legenda o Ali-paši*, tim redoslijedom, iako bi kronološki vrijedilo obratno, bave se onim što je u Čolakovića vrlo razvedeno, fabulom, odnosom fabule i sižea, likovima, odnosima među likovima, a zanemaruju "duhovni etimon" te cjelinu strukturno-semantičkoga potencijala Čolakovićeve proze svode na prepričavanje priča ili isticanje koje tematsko-motivske jedinice. Za razliku od drugih, neobjavljenih autorovih djela, roman *Legenda o Ali-paši* imao je svoju kritičku recepciju u raznim vremenima i povodima, što je samo okvirno iskorišteno za njegovo pobliže povezivanje s aktualnom mu književnosti. Kritika ga je još prilikom njegove aktualizacije sarajevskim izdanjem 1991. godine isticala kao izvanrednu stilsku tvorevinu, pa je kao ishodište tumačenja izabrano nekoliko nosivih, ključnih riječi, kao što su *san*, *ljubav* (sevdah), *vjera i moral likova*, i sl. San Alije Leptira, kao svojevrsna ekspozicija romana, doveden je u vezu sa strukturom bajke, dok se semantičko polje ljubavi dijeli u četiri osnovna odnosa među likovima, pri čemu lijepa Almasa sudjeluje u dvije ljubavi, da bi se ispunio san kao prirodan dio legende. Moralno djelovanje likova, "da ništa nekažnjeno neće ostati i ništa dobro nenagrađeno", utemeljeno je na vjeri muslimana, odnosno na uvjerenju da na četiri stupa stoji zgrada ljudskoga života: na *direku* duše ili vjerskim obavezama, srca, tijela ili rada i stupu kuće – ženi. Iz toga se jedinstva vjere, morala, rada i ljubavi, kako sugerira gotovo pa preoskudno tumačenje, mogu nazrijeti etički principi staroga doba, kazna za laž ili škrtost, nagrada za dobrotu, praštanje i ljubav, a time i taj roman dovesti okvirno u vezu s idejom postmodernizma. Sustavnija pak analiza romana *Mali svijet*, koja donosi cjelovitiji pogled u Čolakovićevo pripovijedanje, kompoziciju i stil, načine pripovijedanja i karakterizacija likova, kao i u jezik pripovijedanja, podjelu turcizama s osobitim naglaskom na moral i običaje stare Bosne, primjer je tumačenja koje uvjerljivije ističe književnu vrijednost opusa Envera Čolakovića: osim što okvirno upućuje na "antimodernistički svjetonazor" autorova stvaranja, osobito "u protusvjetovima" seoskoga i gradskog života, priče o sudbinama malih ljudi, "maloga svijeta", ono upućuje i na književne odlike autorova pripovijedanja, od tradicionalnoga (gotovo usmenoepskoga, tradicijskoga) do lirsko-psihološkoga, pri čemu "oduhovljenje prirode", srašćenost ljudi s pejzažom i pomirenost s prirodnim pojavama tek čeka svoga novog interpretatora. Završne analize novela *Sejdin grijeh* i *Balo*, objavljene u knjizi *Lokljani*, dramatični opisi naopake očeve strasti i muških nagona, uz opise tamne i prijeteće prirode, iz samo nabrojanih a neanaliziranih novela, otvaraju put sustavnijem, zaokruženijem prikazu poetike Envera Čolakovića.

Pa ipak, uzimajući u obzir i zaključak doktorskoga rada Emsuda Sinanovića, koji na žalost ne iznosi pobrojane rezultate ovoga istraživanja nego pokušava dati tek kratak sintetičan uvid, možemo ukratko reći da je "cjelokupno Čolakovićevo stvaralaštvo" zasnovano na antimodernističkim oprekama: novo – staro, zlatno doba Bosne – suvremeno doba, Istok – Zapad, moral – nedostatak morala, ljubav – mržnja, selo – grad, vjera – ateizam, jezik turcizama – suvremeni književni jezik itd. Isto tako, osnovni doprinos doktorskoga rada *Poetika Envera Čolakovića (Antimodernizam kao temeljna odrednica)* je u prvom temeljitijem pročitavanju, analizama i detektiranju osnovnog književno-povijesnog problema, naime kako i u koju paradigmu nacionalne povijesti književnosti trebamo uklopiti jedno pretežno neobjavljeno i ovim radom prvi put ozbiljnije kritički valorizirano Čolakovićevo djelo. Kada je riječ o poeziji i romanu *Legenda o Ali-paši,* istraživaču se činilo da bi, kao i svojim prevoditeljskim radom, Čolaković bio bliži standardima i poetičkim strujanjima unutar hrvatske književnosti, dok je kasnije objavljena djela, osobito romane *Jedinac* i *Mali svijet* skloniji vezati uz bosanskohercegovačku književnu situaciju i preporođenu bošnjačku književnost. U pojedinostima makar i pojednostavljeno shvaćena ideja antimodernizma, "on je i kritički i kontrafaktički i najbliži je historionomiji uspona", povezuje obje književne sredine u kontekstu specifične međuknjiževne zajednice, manje usporedbene a više određene međuknjiževne kostelacije hrvatske, bosanskohercegovačke ili bošnjačke kulture.

Ukratko, doktorski rad Emsuda Sinanovića *Poetika Envera Čolakovića (Antimodernizam kao duhovni etimon autorovog stvaralaštva)* zanimljiv je pokušaj tumačenja jednog zaboravljenog i kritički i znanstveno do danas nedovoljno valoriziranog pisca, odnosno vrijedan je doprinos razumijevanju poetike Čolakovićeva književnog stvaranja s obzirom na ideju naknadnoga konstruiranja opusa i njegova prevrednovanja u kontekstu antimodernizma i tradicije hrvatske i bosanske (bosanskohercegovačke, bošnjačke) književnosti 20. stoljeća. ■

Zavežljaj mladosti, ljubavni krajolik božanske bitnosti i u nevakat prazni džepovi snova

Ajka Tiro Srebreniković, *Davna svitanja*, KDBH "Preporod", 2013., str. 112

Piše: **Sead Begović**

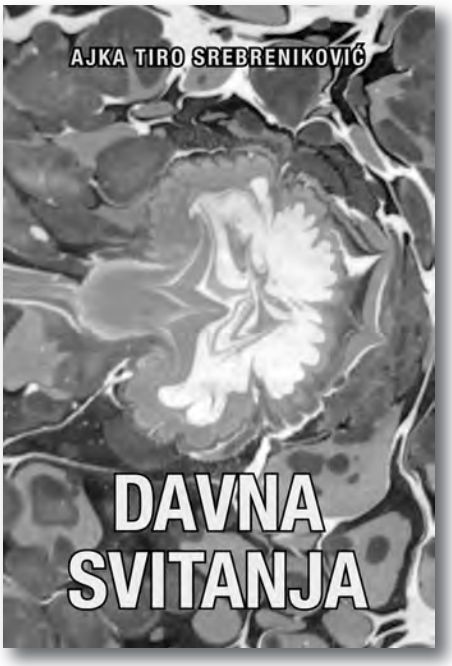

Pod naslovom "Davna svitanja" skriva se tek djelić do sada neobjavljenog rukopisa iz bogatog pjesničkog rezervoara Ajke Tito Srebreniković. No, po svemu sudeći i čitajući, ova je knjiga napokon doživjela svoje svitanje. Uz pridjev u naslovu lijepi se i imenica koja upućuje na svjetlost koja će kao simbol podariti obličje bezobličnom svijetu. U suštini pojmovnosti ove punoznačne sintagme i njene smislene sročnosti postavlja se pitanje što stoji onkraj svjetlosti, a zatim impersonalno, a ponekad i posve osobno propitkivanje postojanja kao lirskog sjećanja na davne dane u egzistencijalnoj tmuši ili u različitim pojavnostima ljubavne opijenosti. Lijepa će figurativna rješenja s bljeskovitim metaforama ("boljka sjećanja", "fildžan-grad", "zavežljaj mladosti", "prazni džepovi snova", "prhut ptica nebeskih", "lađica sreće", "strune jutra", " strnjište života" i tako dalje) pospješiti dojmljivost ovih pjesmovnih uradaka koji će svoju kulminaciju, bez proturječnih značenjskih silnica i potrebe za nadopisivanjem, doživjeti u smislenom poantiranju.

Pjesnikinja ne teži ka jezičnoj kombinatorici, a daleko je i od jezičnog urlika (koji je skriven u semantičkoj višeznačnosti) i nekog avangardnog jezičnog delirija koji računa na verbalnu i morfološku atrakciju teksta. Pjesnikinja naprosto smireno i sabrano sagledava egzistenciju od čovjeka do Boga, ili, primjenjivo na naše prostore (bivše i sadašnje) od Marxa do postratnog stanja u Bosni, a ponekad u interakcijama između zavičaja i "bijelog svijeta". Naravno, autorica, između ostalog, retrogradno referira na "nevakat" posljednjega rata ("...nije tako davno bilo / kada su život u vrečice stavili...samo bitak u zavežljaju / za vjeke vjekova ostade živ."). U simetrično postavljenog feminalnog stava (sebstva) te neminovne muskulinizacije u izričajnom koloritu (jer ipak je rat pretežito muška stvar), Ajka Tiro Srebreniković predočava potresnu (dualnu, crno-bijelu) sliku svijeta, ponekad u dobro izvedenoj dijaloškoj formi gdje se ne gubi moderna poetska vizura, a opet, spretno se zaobilazi posve tradicionalna pučko-epska tradicija, koja u Bošnjaka često dolazi do izražaja kroz narodnu ornamentiku poetskog kazivanja, odnosno mitogena, bajkogena i sevdalijske zašećerenosti i uznositosti. Ako je pak u ovim pjesmama i o tome riječ, ti se rekviziti artistički doziraju.

Riječ je o suvremenoj bošnjačkoj pjesnikinji, pomalo samozatajnoj s obzirom na snagu i zrelost pojedinačnih pjesama pa i monolitnost ove njene prve knjige. Pjesme traže oslonac u pojmovno–slikovitom svijetu koji se realizira na matrici predodžbe o zbiljnoj događajnosti. Povremeno osjećamo i nježnost takozvanog povratnog djetinjstva i djevojaštva, brižnost za zavičajnim krajolikom (na što upućuju mjestimični toponimi) te osjećaj za mentalitetnu sliku u sociopsihološkom manevru životnog svakodnevlja, sa sirotinjskim oćutom (kao u pjesmi "Asfaltna Mona Liza"). Rimu će pritom koristiti tek poradi ritmičke tendencije, dakle sporadično, bez neke metričke sheme. Ta semantička uloga rime pripomaže u ostvarenju cjelokupnog, pa i foničkog, dojma pjesme ("...da mi mahanjem glave / ubogi puk ne pozdrave...") jer se pravilno podudaraju i vrste naglaska: glave – pozdrave.

Oslanjajući se na stvari i prirodu, pjesnikinja će u njihovu rastu, u bivanju (cvijet kadifa) i važnosti njihove strukture (ćilim) otkriti i osobno ezoterijsko iskustvo, nenametljivo, ali amblematički dojmljivo za jedan ocrt stresnog života. To se, dakako, odnosi na stvarnu ratnu proživljenost iz 90-tih prošloga stoljeća te će se na implikacije i posljedice rata nadovezati eksplicitni autoričin angažman u kojemu će se fotografsko pamćenje zamijeniti slikovitom emocionalnom porukom bez gorčine i ideologijskog manipulativnog prostora. Samo na taj način pjesnikinja sumira i replicira začetnicima (psima) rata i smrti, bez sadržajnih varijabli s obzirom na distancu od zbivanja, te će se njeno ukupno iskustvo svesti na analizu pojedinačne ratne scene koju vidi pred sobom i osluškuje iznad partikularnih interesa sukobljenih strana. Tome pridonosi i izričajna opuštenost koja aktivistički promiče istinu i rađa plastično jasan učinak predočene spoznaje o ratu. Ne libeći se toponimske određenosti (Rudina, Potočari itd.), ona će (kao u pjesmi "Potočari") i

grafičkim rješenjem u građenju pjesme pokušati postrožiti i posložiti dokumentarnu građu omeđujući glasove mrtvih (pobijenih) kao i u pjesmi "Bilo je na tv-u". Čitalac mora uzdrhtati na nevični prosvjed pjesnikinje koja svoj lirski subjekt diskretno dozira ponad stravičnih prizora i prostornih točaka, a da pritom ne zaboravlja da je prošlost posljednjeg rata aktivna egzistencija i njenog subjekta, a sadašnjost jest mjesto nespokoja i poniranja u dubinu onoga što se desilo i proživjelo.

Pjesnikinja arhivira i memorira rat (pjesma "Kad je došao rat") te kao da iluminacijski prepisuje stvarnosne prizore, naravno uz pjesničko ukrasne intervencije koje otvaraju nove prostore viđenja i susretanja, začudo, čak i u ljubavi, čime se ignorira puka ratna (mučna) citatnost nakon 20 godina. Pravo osvježenje, rekli bismo, u pristupu nečemu što se osvježiti ne može, osim u pamćnju. Jer, kada pjesnikinja referira na stvarne isječke iz rata, to je označeno depatetiziranim jezikom koji iznova imenuje to ratno nevrijeme – okom koje krvari i ranjenom dušom. Stoga se može reći da su neke pjesme ispisane s autoterapeutskom svrhom, moralno i hrabro, pa i kad je pjesnikinja s epskim natruhama raspjevana kao u pjesmi "Gazija". No, to neće prevladati jer ona pritom ne zapostavlja svoj smisao za pejsažnu čarobnost (pjesma "Kasno ljeto") uz simbolne vrijednosti koje mogu ponijeti, primjerice, ptice i more. U tom smislu, pjesma "rađanje" spoj je osjećaja prirode i transcedentne prisutnosti. Potonje je još jedan važan čimbenik u ovoj poeziji.

Dobri Bošnjani i odslik predislamskog doba (kao u pjesmama "Bosna je moja", "Dijakovo slovo", "Krin", "Bosanski stanak" i ne samo u njima) otkrivaju autoričino dobro poznavanje medijevalnih fenomena i jezik uočen i transponiran sa srednjovjekovnih epitafa. Zatim, susrećemo i bosanski jezik s dobro uočenim teološko-islamskim dekorom kao neizbježnom popudbinom koja će pjesmama pridati izuzetnu ambijentalnu sočnost, a nailazimo i na interkulturalna (književna) mjesta ("Rumijev blagi pogled"), budući smo već konstatirali ona intertekstualna glede bogumilskog leksika. U tom smislu, pjesma "Zeman" otkriva priču o blagoslovljenoj vodi koja pada s neba i smatra se božanskim znakom. Ne treba zaboraviti da se u Kur'anu ovozemaljski život uspoređuje s vodom koju raznosi vjetar. Pjesnikinja uočava vječnu teofaniju vode kao simbola čistoće i života, kao što je to i čudotvorni izvor u Meki, a priča o nastanku tog izvora jedan je od obrednih činova hadža (hodočašća). Prisjetimo se i da je duh sveti u Postanku (u sklopu kršćanstva) lebdio nad vodama. Dakle, pjesnikinja nas podsjeća na izvor života, na sredstvo očišćenja i na sredstvo božanske bitnosti.

Ljubav spram drugog (voljene osobe) također zauzima značajno mjesto u ovim pjesmama i tu je pjesnikinja feminalno personalna i neskriveno ispovijedna. Tada će uspjelija biti ona pjesma koja je upućena sinovima Imranu i Tariku, a strukturirana je kao bajalica ili uspavanka, pri čemu se ženskota u njoj razotkriva kroz predano i dirljivo majčinstvo. U kur'anskom smislu, pak, u mnogim pjesmama osjećamo i Božju objavu kroz simbol svjetla (Njegova odsjaja) kao i znamenja Božjeg milosrđa. Mogli bismo reći da pjesnikinja Božje ime zazivlje promišljeno kao jedna od vjernica–odabranica, a budući da u islamu nema *posredovanja milosti,* Ajka Tiro Srebreniković to ipak čini, ali putem učinkovitosti svojih pjesama izvan islamske egzegeze i teološke, pa i eshatološke prisege; naprosto, sve se zbiva u pjesničkoj slobodi (primjerice pjesme: "Tvoje riječi", "Buđenje" itd.), ali bez prijestupa protiv božanskih normi te joj je, kao takav, Rahman (Milostivi) ili Uzdržavatelj svjetova te napokon Sudac bliži i od žile kucavice. Te su pjesme poticaj ka samorazumijevanju i baš stoga nam pjesnikinja na dušu stavlja pokornost Bogu i Njegovu Poslaniku, u čemu će se ogledati količina naše predanosti. Treba priznati da u ove pjesnikinje *šehadet* (svjedočenje vjere) jest posredovan slikovitošću (alegoričnošću) vlastite poetike, ali je neminovno garniran čistotom duše, više amblematski impostiran nego obredno (procesualno) spiritualan. To ujedno znači da su pjesma i Bog odvojeni entiteti upravo zato da bi se u toj obostranoj ljubavi mogla gajiti odanost.

Narodna predaja (nešto poput legendi) i bajkovitost također je dobro raspoređena u ovim pjesmama. Pjesnikinja kao da uživa u svezi transcendentnog i fantazmagoričnog stvarajući konsenzus između blistavih slika punih otajnih značenja (pjesma: "Vilino kolo"). Ljubav se autoričina univerzalizira uz poimanje famozne interakcije čovjeka i Boga (bez poistovjećivanja), koja funkcionira kao dvije esencije – one zbiljne zemaljske i dohvatne i one nedohvatne, koja se ne može dosegnuti nikakvom filozofskom spekulacijom jer Stvoritelj nije ni stvoren ni smrtan, On vlada od vječnosti do vječnosti. I upravo Božju bit pjesnikinja vidi u ljubavi prema ljubljenom kada se on pojavljuje kao životni partner, sin, otac, majka, susjed, prijateljica, priroda ili pak posljedično-uzročna neminovnost kao što je to sreća ili kazna. Iznalaze se poetsko-verbalni ekvivalenti za takva stanja duha i osjećanja, te se nad tim simbolnim pojmovima uravnoteženo meditira – smisleno i misaono dostupno bez pojmovnog i jezičnog zamračenja, rekli bismo, misaono i istodobno refleksivno. Srebrenikovićka osjeća svoju misao neposredno "kao miris ruže" (T. S. Eliot), ako izuzmemo ona iskustva koja su vezana uz posljednji rat u kojima od ruže ostaje samo trn. U tom polju pamćenja egzistiraju i one stvarne i imaginarne ličnosti, naravno, uz arkadijski pejsaž koji u jednom trenutku u nevrijeme (nedoba i neljudi) može biti devastiran. Pritom, moguća su i iznenađenja kao što su to pjesme s urbanom glazurom i neizbježnom ironijom (pjesma: "Asfaltne Monalize").

Da rezimiramo, u središtu pjesnikinjine vjere počesto su riječi koje proizlaze iz Kur'ana, a kao što se zna, izvorno *al-qur'an* znači recitaciju, što nije bez dodatnih implikacija što se tiče ove knjige. No, ove pjesme ne možemo posve svrstati u molitvenu spiritualizaciju jer autorica ne ostvaruje svoje pjesništvo samo u zamrznutom tlocrtu jezika *neusporedive* knjige Kur'ana. Ona na vrlo jednostavan način traži *pravi put*: izravno i jasno određeno, a njen je radni obrazac pritom poetski, iako u bilo kojem trenutku može podići i srce i dušu ka božanskoj prisutnosti. To je, začudo, neće ometati da svoj jezik obilno ispuni opisima ljepotne prirode i zamamna svijeta. Njen ljubavni krajolik, stoga, formalno mnogo duguje tradiciji, ali i živoj povijesti svijeta i zavičaja kao mikrosvijeta. Važno je istaći da Ajka Tiro Srebreniković spretno nadilazi neznatno i svakodnevno, pa i kada je riječ o prosjaku i hamalu (posredstvom kojih izražava dramatiku socijalne ugroze), obnavljajući čitateljevo sjećanje na povijesno geografski i etnografski senzibilitet koji obilježava Bosnu.

Obnavljajući sve navedene lirsko-poetikološke silnice, pjesnikinja formira cjelinu iz koje nepogrešivo progovara obnovljenom i začudno jasnom porukom. Njen pjesnički subjekt je i ljepotno ekstatičan, i melankolično sumoran i ljubavnički opijen (kada je po srijedi priroda ili svjedočenje neke povijesne istine), pa zatim u tvoračkoj snazi. Iz svega zrači djelatna energija ove odista dobre pjesnikinje, o kojoj će se još čuti nakon izričajne ekonomije u novim pjesmama u kojima će, nadamo se, i nadalje demonstrirati poetsku snagu. ■

Liberalni i socijalistički pristup ekonomiji i društvu mogu i moraju biti kompatibilni

Vjeran Katunarić, *Svjetski antibarbarus: o uzrocima propasti bivšeg i nadolaska novog socijalizma*, Zagreb, Društvo "Povijest izvan mitova", 2013., str. 282

Piše: **Fahrudin Novalić**

Problematična politička, ekonomska (vlasnička) i tržišna demokracija osnovni je uzrok nastanka i razvitka društvenih nejednakosti.[1] Društvene nejednakosti – razlike u društvenome položaju pojedinih osoba i društvenih grupa kojima one pripadaju, potječu iz njihova nejednakog ekonomskog položaja u tim grupama i u društvu općenito. Ekonomski položaj uvjetuje razlike: u društvenome položaju, u mogućnosti odgoja i obrazovanja, u mogućnosti izbora zanimanja, u stupnju raspolaganja i moguće upotrebe sredstava ili izvora društvene moći.

Vjeran Katunarić u knjizi *Svjetski antibarbarus: o uzrocima propasti bivšeg i nadolaska novog socijalizma* razmatra neostvareni projekt ekonomske demokracije u uvjetima socijalizma kao glavni uzrok propasti jugoslavenske države. Knjiga sadrži Predgovor, 12 poglavlja i Popis literature.

Autor u *prvom poglavlju* "Od egalitarnog sindroma do izvrsnosti: načini legitimiranja društvenih nejednakosti" pokušava pronaći odgovor na pitanje koje je, po svemu sudeći, više nego ijedno drugo obilježilo modernu epohu društva – njezin značajan neuspjeh: zašto su se ne samo liberalna demokracija nego i socijalizam odrekli jednakosti kao cilja kojemu treba težiti društvo?

Postojani sustavi društvene nejednakosti obilježje su cijele povijesti složenih društava i civilizacija, osim kratkih razdoblja društvenih prevrata i revolucija. Donji društveni slojevi uvijek su bili, a i danas su gubitnici. Hoće li i u budućnosti biti obespravljeni? Hoće li i dalje vjerovati da će "deva prije proći kroz iglene uši nego bogataš u Carstvo nebesko"? Autor u nastavku ovoga poglavlja piše o društvenim nejednakostima u dvama razdobljima nakon Drugoga svjetskog rata u Europi i Hrvatskoj. U prvom razdoblju strukturiranja društvenih (ne)jednakosti u zapadnim zemljama egalitarna se tendencija objašnjava nizom pretežito institucionalnih činitelja, kao što su "ravnoteža utjecaja poslodavaca i sindikata, uz rastući pritisak sindikata, instrumenti socijalne države/socijalne politike, ponuda radnih mjesta, koja raste brže od potražnje, te porast broja zaposlenih u najamnom odnosu uz pad broja samostalno zaposlenih" (22.–23. str.).

U Istočnoj Europi uzroke egalitarnih tendencija treba tražiti i u egalitarističkoj ideologiji vlasti, koja povremeno uvodi uravnilovke, državnom upravljanju redistribuciji dohotka, što je obilježje cijele epohe socijalizma. U Jugoslaviji je sredinom 1960-ih došlo do promjena u ekonomskoj politici – djelomično slabljenje redistribucije dohotka i neprimjerena tržišna orijentacija i recepcija. Posljedica toga bilo je ubrzano produbljivanje društvenoekonomske nejednakosti u društvu – imovinske, obrazovne, nejednakosti u zdravstvenoj zaštiti stanovništva, nejednakosti koja se tiče mogućnosti utjecaja na politiku, kao i nerazmjera u drugim oblicima upotrebe društvene moći – povećanje zahtjeva gornjega društvenog sloja za nedemokratskim legitimiranjem svoga društvenoga položaja. Društvena nejednakost je postala ključni izvor protudemokratskih tendencija.

Drugo razdoblje ima obrnutu tendenciju. S obzirom na prihode, povećavaju se razlike između gornjih i donjih društvenih slojeva. "Strukturne promjene", kaže Katunarić, "praćene su smjenom ideologije velfarizma ideologijom neoliberalizma, što je dovelo do jačanja liberalne frakcije u Partiji i utjecaja dobrog dijela liberalizaciji sklonih ekonomskih stručnjaka, čiju koaliciju predstavlja posljednja jugoslavenska vlada premijera Ante Markovića" (23. str.).

[1] "Usko vezan proces za vlasničku demokraciju (u Hrvatskoj, op. a.) jest restrukturiranje i transformacija gospodarskih jedinica i hrvatskoga gospodarstva u globalu, koji bi morali biti jače impulsirani procesom pretvorbe prijašnjega društvenog kapitala, odnosno državnog kapitala. Zamjetno je da ti procesi ne teku onako kvalitetno kako se očekuje. Manifestiraju se pojave latinskoameričkog sindroma i pojave kriminalizacije koja je zahvaćala cjelokupnu vertikalu hrvatskog društva..." (Veselica, 2012:63).

Odgovarajuće ideološke promjene, ne samo antiegalitarizam nego umnogome i nacionalizam, opravdavale su stvaranje nove društvene hijerarhije. Uzroke antiegalitarnih tendencija u zapadnim zemljama treba tražiti "u demontiranju socijalne države, masovnom ulasku jeftine radne snage sa svjetskog Juga, rezanju naknada za nezaposlenost i cijelog niza socijalnih transfera, porastu potražnje za visokostručnom radnom snagom itd." (23–24).

Katunarić, osim ostaloga, u ovom poglavlju razlučuje i dvije društvene vrednote ili dimenzije ponašanja – egalitarizam i kolektivizam (26. str.); podsjeća na promaknuće *izvrsnosti*, tj. elitizma u službenoj retorici hrvatskih ministarstava, kao najpoželjnije hrvatske društvene vrednote, umjesto jednakosti i solidarnosti (27. str.). Izvrsnost, osim njezine elitističke ograničenosti na veoma malen broj ljudi, zapostavlja druge vrijednosti nužno potrebne za održavanje društvene kohezije, te za društveno-ekonomski razvoj, kao što su solidarnost i socijalna osjetljivost.

Katunarić ističe da u globalnoj demokratsko-socijalnoj državi ne bi smjelo biti tuđih ljudi, naroda ili kultura iz epohe carstava i nacija-država. Autor, usto, primjećuje da su francuski revolucionari s parolom Sloboda-Jednakost-Bratstvo, s demokratskim idealom otvorili put dvjema hipokrizijama – socijalističkoj i liberalnoj. "Obje su nasljednice starije, kršćanske hipokrizije u zapadnoj civilizaciji. Socijalističku smo hipokriziju upoznali u domaćem izdanju, u kroničnom neskladu između ideje samoupravljanja i oligarhijskog upravljanja, na čemu je apsolvirala sociologija u drugoj Jugoslaviji. Drugu, liberalnu hipokriziju upoznajemo danas, u tranzicijskom razdoblju, i izgleda da je ona stanovništvu dozlogrdila kao i bivša socijalistička" (35. str.).

Katunarić, pri kraju prvoga poglavlja, općenito zaključuje da postoje drukčije mogućnosti ishoda borbi za pravednije društvo, ali uz dva međusobno povezana uvjeta. "Prvi je spajanje teorije i prakse liberalizma i socijalizma radi uspostavljanja ravnoteže između mehanizma individualne slobode i natjecanja, na jednoj, i socijalne osjetljivosti ili solidarnosti, na drugoj strani. Ti su mehanizmi potrebni svakoj zemlji, kao i društvu u globalu. Drugi je uvjet izgradnja svjetske demokratske države.

"Od radnika-proizvođača do radnika-potrošača", *drugo* je *poglavlje* knjige u kojem Katunarić, osim ostaloga, smatra da "bez tobožnje objektivnosti i neizbježnosti, a zapravo subjektivnosti i samovolje "ekonomskih zakonitosti'" nije moguće objasniti zbog čega se kapitalizam danas u tolikoj mjeri okomio na radnike i demokraciju općenito, i zašto sve više nalikuje svom povijesnom prethodniku, feudalizmu" (47. str.). Katunarićev dokaz za to je obnavljanje elitnoga obrasca društva gotovo na svim područjima, a s njim samoreprodukcije i zatvaranja društvenih klasa. Primjerice, dijete koje je danas rođeno u jednoj društvenoj klasi – radničkoj, srednjoj ili gornjoj, ima velike izglede da u njoj i ostane do kraja života. "Kapitalizam uništava socijalnu i liberalnu demokraciju na sličan način na koji je uništio socijalizam, premda za to ne nosi isključive zasluge, budući da su socijalizam upropastile, prije svega, njegove 'subjektivne snage'" (48. str.). Kapital(izam) je radnicima i inim građanima omogućio komfor hiperkonzumerizma, kojega se, ponajprije, radnici i namještenici teško mogu odreći i ponovno "prihvatiti patnju i pokoru, patos svojih srednjovjekovnih predaka?" (48.-49. str.).

Autor u *trećem poglavlju* "Centrifugalne sile u bivšoj Jugoslaviji", osporava mišljenje Latinke Perović, iz intervjua u časopisu *Novi plamen*, god. V, br.16, 2011, str. 102, da je nacionalizam glavni uzrok raspada Jugoslavije. Katunarić u nastavku iznosi suprotne argumente u gotovo obrnutom smislu, "naime da je nacionalizam poslužio kao 'katalizator' dubljih ekonomskih procesa u Jugoslaviji" (58. str.). Pritom priznaje da je nacionalizam doista najglasniji protivnik federacije, "ali to je glas ideologije", kaže on, "koja, kao i svaka druga, prikriva središte moći, skrećući pozornost na sporedna pitanja kao tobože glavna" (59. str.). Katunarić pokušava dokazati da su ekonomski procesi, također preoblikovani u specifično subjektivnom značenju, bili dublji i razorniji od nacionalizma. "Time mislimo na ekonomske aspiracije stanovništva, ponajprije radnika, i to ne kao proizvođača ili sudionika u odlučivanju, nego kao potrošača" (61. str.). Radi se o globalizirajućim centrifugalnim silama novog vala kapitalizma" (61.–62. str.). "Glavni pokretač globalizacije", primjećuje James Leigh, "je ekonomska djelatnost, pod političkom agendom demokracije i neograničene moći tržišta, na području realizacije privatnoga poduzetništva" (Leigh, 2003:173).

Katunarić u ovome poglavlju ne raspravlja o ostalim uzrocima raspada Jugoslavije, nego polazi od pretpostavke da se u slučaju druge Jugoslavije nacionalizam, kao centrifugalna sila, naslonio na mnogo jaču, globalnu centrifugalnu silu – ekspanzivnu kapitalističku ekonomiju Zapada. Hrvatsku je zahvatio jak dezintegracijski proces u ekonomskoj sferi. "Prekidači kapitalističke centrifuge nalazili su se, (...), kao i danas, na mjestima koja su, poput najvećih burza kapitala, daleko izvan dohvata ovdašnjih vlasti, ali i drugih država u svijetu" (64. str.). Nadzor nad središtima svjetske moći više nemaju ni najjače države poput SAD-a. Stroga odvojenost banaka od države – glavni stup neoliberalne ekonomije, važnija je od nekadašnjega odvajanja Crkve od države. "Općenito uzevši, nacionalizam je prije bio okidač nego prvi pokretač procesa raspada Jugoslavije", zaključuje autor (72. str.).

Autor u *četvrtom poglavlju* "Glavna poluga moderne ekonomije-društva: (ne)ravnoteža između privatnoga i javnog" polazi od pretpostavke da proces dezintegracije socijalističkog društva proizlazi iz dubinske razine društvenog ponašanja i individualnih ljudskih motiva. To je ishodište širenja nerazmjera između privatnih i javnih, individualnih i kolektivnih interesa, kojega upravljačka i politička elita u Jugoslaviji nije uspjela riješiti. "Urušavanje institucija formalno utemeljenih na društvenom vlasništvu i solidarnosti bila je iduća posljedica, a raspad države na nacionalne jedinice krajnja posljedica", podsjeća Katunarić (76. str.). S problemom, s kojim se borila jugoslavenska elita bore se sva društva-ekonomije i države moderne epohe. Njezin neuspjeh nije neočekivan. "Vjerojatno će", primjećuje Katunarić, "sličan ishod, prije ili poslije, pogoditi društva liberalnog kapitalizma" (76. str.). Emmanuel Todd smatra "da oko 2050. godine neće više biti američkoga imperija" (Todd, 2004:85). Razlozi su njegove propasti, prema Toddu, dvije vrste "imperijalnih" izvora. Prvi je nedovoljnost vojne moći i ekonomske prinude za održanje današnje razine eksploatacije svijeta. Drugi je razlog opadanje ideološkoga univerzalizma, zbog čega se ljudi i narodi više ne mogu tretirati egalitarno kako bi im se osigurao mir i blagostanje tijekom eksploatacije (Todd, 2004:85). Zašto takav ishod možemo očekivati i u današnjim društvima liberalnoga kapitalizma?

Režimi liberalnoga kapitalizma i državnog socijalizma, uključujući i samoupravni socijalizam, točku društvene ravnoteže ne smještaju po sredini glavnoga rascjepa, "nego bliže jednom ili drugom polu, individualnom ili kolektivnom, prvom koji nosi oznaku slobode, a drugi jednakosti ili solidarnosti" (76. str.). To su glasovite vrijednosti francuske revolucije s nakanom da moderno društvo mora ostvarivati i slobodu i jednakost, a ne samo jednu od njih. Liberalizam točku društvene ravnoteže smješta na stranu bliže polu slobode, a zapostavlja jednakost s takvom mjerom da je se sve više odriče. U tzv. realnom socijalizmu individualna sloboda bila je strogo ograničena. Kad je taj dogmat-

ski sustav uspostavio individualnu inicijativu i tržišno natjecanje, uteg društvene ravnoteže naglo se našao na strani slobode, zapostavljajući jednakost kao i suvremeni neoliberalizam. Privatna je inicijativa apsolutno zadobila prednost nad javnom. Nijedan od dva navedena društvena sustava nije dulje vrijeme uspostavio očekivanu ravnotežu između suprotnih motiva. To nije uspjelo ni projektu socijalističkoga samoupravljanja niti državi blagostanja na Zapadu. Danas se skandinavske zemlje bore da ne završe u američkom tipu liberalne ekonomije i reducirane javne politike, u kojem privatno ima apsolutnu prednost nad javnim. Odgovorne institucije skandinavskih zemalja zabrinute su za ostvarivanje parole liberalnih internacionalista – "previše demokracije, nedovoljno indoktrinacije". Neka nam se u razmatranju (ne)ravnoteže između privatnoga i javnog pridruži i Noam Chomsky.

On kritizira obrazovni sustav usmjeren na više indoktrinacije, kritizira korporatizaciju sveučilišta, uz nagli uspon menadžerskih struktura, kritizira pristup obrazovanju koji se temelji na profitu i povećanju školarina. Kritizira i "izvještaj Trilateralne komisije *Kriza demokracije*, koji su napisali liberalni internacionalisti, u biti liberali iz Carterove administracije. Brinulo ih je nešto što su nazvali neuspjehom 'institucija koje su odigrale vodeću ulogu u indoktrinaciji mladih'[2]. Škole i crkve ne indoktriniraju mlade kako bi trebale. To se odražava u pritisku kojim se zahtijeva previše demokracije" (Chomsky, 2013:130).

Na Politološkom institutu sveučilišta Harvard nedavno je provedeno istraživanje o stavovima mladih ljudi u dobi od 18 do 29 godina.[3] "Rezultati su", ističe Noam Chomsky, "prilično iznenadili. Uočena je velika prednost onome što se u Sjedinjenim Državama naziva libertarijanizmom. Taj je pojam u Sjedinjenim Američkim Državama prilično blizak totalitarizmu (Chomsky ga nije sklon nazvati socijalnim darvinizmom, op. a.). Promislite li doista o pojmovima koji se nazivaju libertarijanističkima, uvidjet ćete da u biti govore o tome da ćemo odluke prepustiti koncentracijama privatne moći i da će onda svi biti slobodni. Ne kažem da ljudi koji zagovaraju takve ideje kane postići upravo to, ali ako bolje promislite, to su posljedice, kao i raspad društvenih veza. To privlači mnoge mlade ljude. Na primjer, manje od pola ispitanika u tom istraživanju smatralo je da vlada treba osiguravati zdravstveno osiguranje i 'osnovne potrebe, poput hrane i krova nad glavom' onima koji ih nemaju i ne mogu si ih priuštiti" (Chomsky, 2013:136).

Peto je poglavlje knjige **"**Venezuelanske zadruge: kako napustiti kapitalizam, a ne odreći se čari potrošnje?" U *šestom poglavlju* "Radničko samoupravljanje bez puta u potrošački raj" autor, osim ostaloga, razmatra neodrživost socijalizma kao oblika prenošenja vlasti nad industrijskom proizvodnjom, odozgo – od države prema radnicima, u smjeru neposredne demokracije, s očekivanjem da se proizvodi isto što i u kapitalizmu – obilje robe u trgovinama s kupcima punih džepova. U ostvarivanju toga projekta socijalizma dominirala je uprava Partije nad radnicima u poduzećima i gospodarstvu u cjelini. Pojedinac i društvo u privatiziranoj tržišnoj ekonomiji utemeljeni su na rastu narcističkoga ega, neosjetljiva na patnje drugih ljudi i naroda (101. str.). Radnici preferiraju privatnu potrošnju, kao glavni motiv svoga rada, a sudjelovanje u odlučivanju zanima(lo) ih (je) najviše ili isključivo zbog tog motiva. "Osnovni je problem socijalizma u činjenici što radnik samoupravljač ne vidi ili nema dovoljnog razloga da osim za sebe (i svoje najbliže, obitelj) radi i za druge, smještene bliže ili dalje od nje(ga" (104.–105. str.). "Socijalizam je održiv", naglašava Katunarić, "u drukčijem ambijentu, kao raznolik i privlačan sadržaj rada, te javnoga političkoga i kulturnog života, u koji se većina ljudi najradije uključuje i, upravljajući svojim radnim organizacijama, izdvaja znatan dio dohotka za financiranje proširenja proizvodnih kapaciteta i rast novih sadržaja djelovanja u javnom prostoru – riječju (socijalizam je održiv u ambijentu razvitka, op. a.) novih ljudskih potreba" (100.–101. str.).

Sedmo poglavlje je naslovljeno: "Neka osobna zapažanja o radnicima", uključujući i njegove vršnjake i prijatelje iz djetinjstva – Boška i Mišu sa njegovom suprugom Miškom, te Branimira i njegovu suprugu Lolu. Svi su oni bili žrtve tranzicije i privatizacije.

U *osmom poglavlju* "O usklađivanju suprotstavljenih interesa" tematizira se problem uspostavljanja ravnoteže i međusobnoga povjerenja, te povezivanje dijelova društva sa suprotnim interesima. Kad je riječ o pokušaju usklađivanja odnosa i povezivanju funkcionalnih prednosti kapitalizma i socijalizma, Katunarić podsjeća da se kapitalizam temelji na "egoističkim interesima, ali je spreman suzdržati se od pretjerane proizvodnje svega i svačega, i koncentracije bogatstva u posjedu manjine" (120. str.). Socijalizam se temelji na interesima općega dobra, ali kao kategorija nije dovoljno jasno artikulirana i potrebno ju je neprestano obrazlagati novim argumentima i primjerima (120. str.). U socijalizmu javno treba imati primat nad privatnim. Uvjet je da javna sfera uključuje različite interese, koji će stvoriti fond zajedničkih interesa. Akteri javne sfere, pritom, moraju se odreći uplitanja u privatni život ljudi, bez opravdanoga razloga za nadzor prava i slobode pojedinaca, kakva je bila praksa totalitarnih režima. "Jedini bi predmet redovite kontrole od strane javnog poretka institucija, prije svega države, trebali biti rezultati privređivanja" (120. str.). Socijalizam, osim toga, ne smije eliminirati tržište i lojalno tržišno natjecanje, jer bi tako umrtvio ekonomsku inicijativu i inovativnost, što bi proizvelo dominaciju države poznatu iz dosadašnjega iskustva teorije i prakse socijalizma. "Socijalizam, također, ne bi smio dopustiti povećavanje socioekonomskih razlika, nego ih smanjivati ili održavati na podnošljivoj razini, da slabije stojeći dijelovi društva na padaju na dno, u neimaštinu" (121. str.).

"Ima mnogo razloga, od ekonomskih do moralnih i političkih, zbog kojih će samoupravljanje, naravno ne samo u Hrvatskoj, ponovno postati provorazrednom temom. Mandat (i smisao, op. a.) ostaje isti: preobraziti oprečne i zadrte u komplementarne i međusobno prilagodljive interese" (123. str.).

Katunarić u *devetome poglavlju* "Erich Fromm, Ivan Kuvačić i Rudi Supek o budućem socijalizmu" razmatra shvaćanja socijalizma navedenih autora.

Naslov je *desetoga poglavlja* "Prema globalnoj ekonomskoj demokraciji i svjetskoj demokratskoj državi". "U ime kojeg se 'racionalnog' načela brani apsurdno velik nerazmjer između bogatih i siromašnih u doba 'demokracije', nerazmjer veći nego ikad u ljudskoj povijesti?", pita Katunarić, i odgovara: "Vjerojatno zato što se danas prevladavajući oblik ekonomije – neoklasični model (tzv., op. a.) 'slobodnog tržišta'(...) – ne zasniva na prosvjetiteljstvu, nego nekoj vrsti dokazivanja srodnoj skolastičkoj teologiji. ...Model je, kao neki novi Bog, nepogrešiv..." (156. str.).[4] Katunarić potom ističe da je za demokratizaciju

[2] Crozier, Huntington i Watanuki: *The Crisis of Democracy*, str. 162.

[3] "*Survey of Young Americans' Attitudes Toward Politics and Public Service*, 21. izd. (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Institute of Politics, 24. travnja 2012.)." (Chomsky, 2013:176).

[4] Joseph Stiglitz u intervjuu za časopis *Time*, kaže: "Ideja slobodnog tržišta je mit. Sva su tržišta oblikovana prema zakonima i odredbama, a naši zakoni i odredbe su, nažalost, formirani da bi stvorili više nejednakosti, a manje mogućnost" (htpp://www.tportal.hr/vijesti/svijet/198402/Vjerujem-u-kapitalizam-ali-ne-i-u-slobodno-trziste.html, 15.6.2012).

ekonomije važnija pravednija (pre)raspodjela novca i proizvedenih dobara od razotkrivanja globalizirajuće neoliberalne doktrine.

Autor u ovom poglavlju sažeto razmatra i *Svjetski socijalni forum* – danas najvažniji pokretač izgradnje neposredne demokracije kao transnacionalnoga procesa. "*Forum* je osnovan prije desetak godina u brazilskom gradu Porto Alegreu dogovorom između nekoliko međunarodnih i organizacija civilnog društva suprotstavljenih 'bahatosti globalizma', kapitalizma koji je kao pobjednik u hladnom ratu uobrazio da je božanski svemoćan, nezamjenjiv i da je svijet doveo na sam 'kraj povijesti'" (str. 168.). Naziv *Foruma* s atributom "socijalni" ima ulogu simboličkoga suprotstavljanja Svjetskom ekonomskom forumu – asocijaciji krupnoga kapitala čije je sjedište u švicarskom Davosu. *Svjetski socijalni forum* je ustanovio Međunarodno vijeće, savjetodavno tijelo sa sjedištem u Sao Paolu. Važna je funkcija *Foruma* i prevladavanje antiglobalizma različitih pokreta – ponudom alternativnih ideja o globalnome razvoju kako bi se učinkovitije rješavali globalni problemi.

Globalni pokreti za transnacionalnu, neposrednu demokraciju, iako su slabije organizirani nego *Svjetski socijalni forum*, "u nekim su temama, prije svega ekološkim, učinili korak dalje. Ponajprije, širu su međunarodnu javnost animirali za pitanja zaštite okoliša" [5] (str. 169.). "Presudna je točka razvitka novog vala globalnih pokreta za demokraciju ekonomska" (170. str.).

Katunarić u *jedanaestom poglavlju* "Ekonomska i kulturna demokratizacija – socijalizam potreba i želja" sažeto prikazuje "tri različita izvora (konceptualizacije budućeg socijalizma, op.a.); (još jednom ćemo dodati radi intelektualnog duga, koji bi socijalisti, prema njemu /radi se o Keynesu/ trebali imati barem koliko i prema Simmelu, Horvatu, pa i Marxu..." (177. str.). Svi autori(ce), o kojima će biti riječi, na ovaj ili onaj način, govore o potrebama ljudi u socijalizmu. Georg Simmel "postulira donekle slično demokratskom socijalizmu..., ravnotežu između natjecanja i suradnje" (177. str.). "Sigurniju budućnost čovječanstva Simmel vidi u ravnoteži između, kako ih je sam nazvao, *kulture stvari* i *kulture osoba*, kao i između konkurencije i suradnje, kapitalizma i socijalizma" (180. str.). Drugi izvor, PaoloVirno, vidi elemente socijalizma u postfordizmu... a treći izvor (autorice Frances Hutchinson, Mary Mellor i Wendy Olsen) predstavljaju viziju gildskog socijalizma, prožetu suvremenim ekofeminističkim shvaćanjima (177. str.). Katunarić kaže da je Keynesa uvrstio u "ovaj inspirativan niz" (autora, op. a.) kao intelektualno poštenoga liberala koji je iz liberalnih premisa došao do socijalističkih konzekvenci.

Dvanaesto poglavlje "Elementi novog socijalizma" nacrt je mogućih institucija i praksi koje bi u ljudskim potrebama, a posebice željama, dale onu dimenziju koja je nedostajala u prošlom socijalizmu.[6]

***

"Liberalizam i socijalizam valja (konkretno kritički i prospektivno-odgovorno osmisliti, op. a.) i spojiti u zajednički ekonomski i društveni projekt, a najbolji je put za to uspostavljanje ekonomske demokracije u različitim oblicima razmjenskih odnosa – od konkurentskih tržišta do darovne ekonomije" (11. str.). "Spajanje" podrazumijeva uspostavljanje i razvoj trojne strukturno-genetičke demokracije – političke, ekonomske (vlasničke) i tržišne demokracije, te rješavanje problema odnosa tržišta i države prema korporacijama. Prema Katunariću, u tome je korisno iskustvo samoupravnoga socijalizma u Jugoslaviji – ne samo po njegovim uspjesima u njegovanju socijalne dimenzije ekonomije nego i neuspjesima – najviše u koordiniranju individualnih i grupnih interesa. "Glavni je cilj socijalizma", izričit je Katunarić, "izgraditi ekonomiju u kojoj će neprestano rasti potreba za drugim ljudima kao jednakim bićima, ali opet različitim, koji u sebi nose ono što nama nedostaje" (Katunarić, 2013:267).

Autorovo opsežno i temeljito kritičko razmatranje neostvarenoga projekta ekonomske demokracije, u uvjetima socijalizma, kao glavni uzrok propasti jugoslavenske države, ukazuje na mogućnost da liberalni i socijalistički pristup ekonomiji i društvu mogu i moraju biti kompatibilni. Kategorički uvjet je – uskladiti odnose slobode i jednakosti prevladavanjem obostrane hipokrizije, razvojem pravednijega društva.

Današnji "...nakaradan i po čovječanstvo pogibeljan sustav privređivanja treba odmah početi mijenjati, milom i do sada nepoznatom silom pritiska volje za promjenom, da bi se moglo što skorije i dostojanstvenije živjeti, naravno ne samo na Zapadu" (Katunarić, 2012:152).

Bez izgradnje i razvoja istinski demokratskoga etosa i njemu primjerenoga društvenog senzibiliteta, nema prevladavanja problematične – političke, ekonomske (vlasničke) i tržišne demokracije – osnovnih uzroka stalnoga povećavanja pogibeljne razlike društvenih nejednakosti, što je i osnovni uvjet izgradnje i razvoja pravednijega društva.

Literatura

Chomsky, Noam (2013): *Sustavi moći: razgovori o globalnim demokratskim pobunama i novim izazovima pred američkim Imperijem*. Razgovore vodio David Barsamian, Zagreb, Naklada Ljevak

Katunarić, Vjeran (2012): *Putovi modernih društava: izazov historijske sociologije*, Zagreb/Zadar, Antibarbarus/Sveučilište u Zadru

Katunarić, Vjeran (2013), *Svjetski antibarbarus: o uzrocima propasti bivšeg i nadolaska novog socijalizma*, Zagreb, Društvo "Povijest izvan mitova"

Leigh, James (2003): "Babylon in a Mirror: Intercultural or Supracultural Communication in a Globalized World?", Zagreb, *Informatologia* 36, (2/2003), str. 173-178.

htpp://www.tportal.hr/vijesti/svijet/198402/: Vjerujem-u-kapitalizam-ali-ne-i-u-slobodno-trziste.html, 15.6.2012. Joseph Stiglitz u intervjuu za časopis *Time*

Todd, Emmanuel (2004): *Kraj imperija*: *ogled o raspadu američkog sustava*, Zagreb, Masmedia

Veselica, Vladimir (2012): *Svekolika hrvatska kriza*, Zagreb, Vladimir Veselica. ■

---

[5] Leatherman, Janie (2005): *Making Space for Transnational Democracy*, u: Leatherman, Janie, and Webber, Julie, eds. *Charting Transnational Democracy*. *Beyond Global Arrogance*. Palgrave Macmilan.

[6] Elementi novoga socijalizma – moguće institucije i prakse, prema Katunariću su: proizvodnja trajnih proizvoda; ekspanzija i diversifikacija sektora usluga; neotuđeni rad: osnova kvalitete ljudskog života i njegova produljenja; razotuđenje rada i ljestvica nagrađivanja; dioba radnog mjesta, smanjenje radnog vremena; gdje se potrebe i želje računaju?; središnje koordinacijsko tijelo; dioničarstvo države, privatnih vlasnika i radnika; obrazovanje; kulturna politika: hedonizam kao diferencijacija kulturnih potreba i želja; popularizacija znanosti putem medija; mnogolikost kolektivnog djelovanja – u skicama; na kraju: nekoliko preporuka za socijalistički bonton, naučiti razgovarati; koliko tko (ne) radi?; spoznavati; voljeti; bti jednak; biti sloboda; uravnotežiti vrijeme za ljude, druga živa bića, prirodu u cjelini i predmete; darivati; zatražiti pomoć; stvarati; raditi u različitim sredinama i kretati se u mnogolikim skupinama (194.-267. str.).

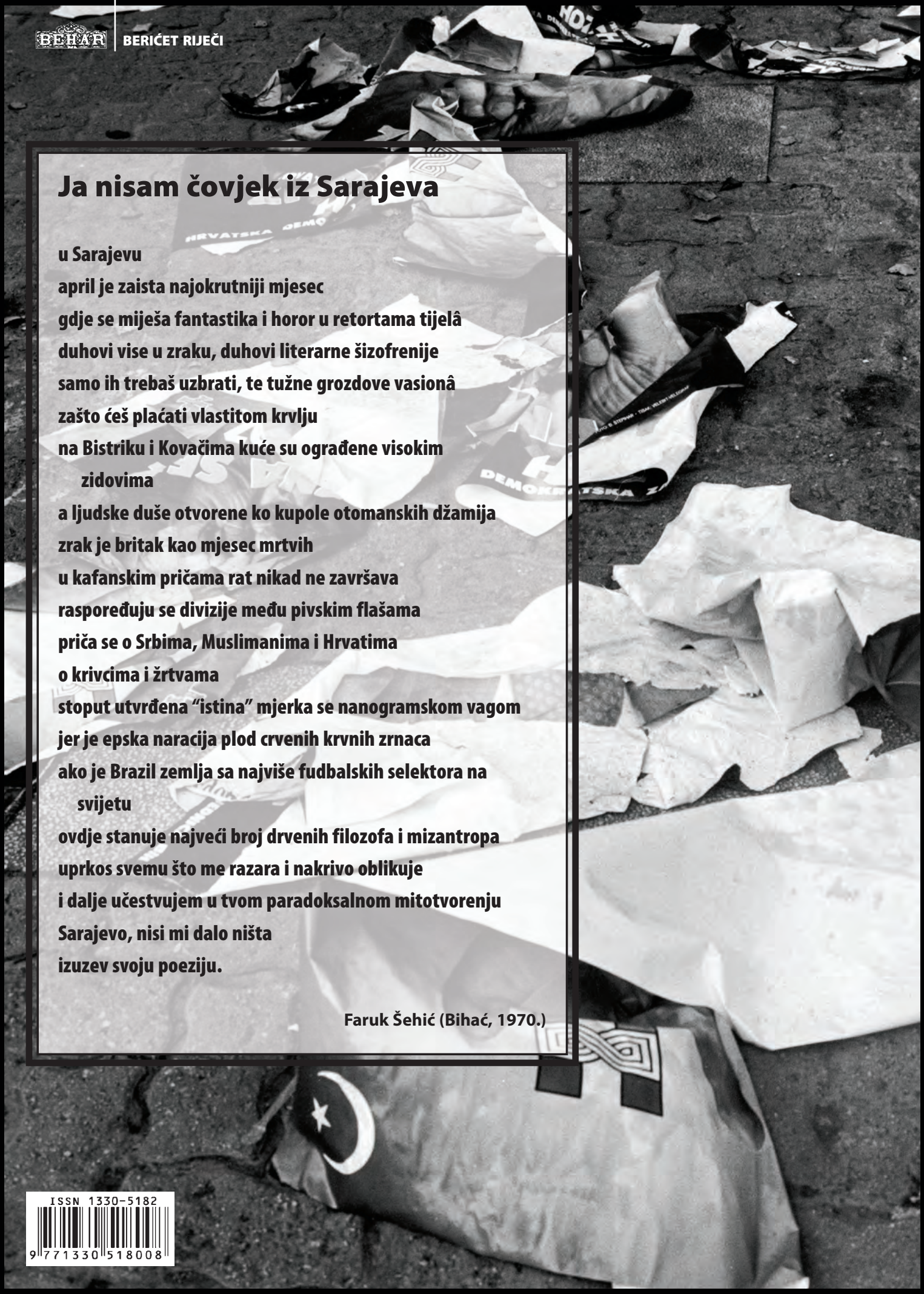

Ja nisam čovjek iz Sarajeva

u Sarajevu
april je zaista najokrutniji mjesec
gdje se miješa fantastika i horor u retortama tijelâ
duhovi vise u zraku, duhovi literarne šizofrenije
samo ih trebaš uzbrati, te tužne grozdove vasionâ
zašto ćeš plaćati vlastitom krvlju
na Bistriku i Kovačima kuće su ograđene visokim zidovima
a ljudske duše otvorene ko kupole otomanskih džamija
zrak je britak kao mjesec mrtvih
u kafanskim pričama rat nikad ne završava
raspoređuju se divizije među pivskim flašama
priča se o Srbima, Muslimanima i Hrvatima
o krivcima i žrtvama
stoput utvrđena "istina" mjerka se nanogramskom vagom
jer je epska naracija plod crvenih krvnih zrnaca
ako je Brazil zemlja sa najviše fudbalskih selektora na svijetu
ovdje stanuje najveći broj drvenih filozofa i mizantropa
uprkos svemu što me razara i nakrivo oblikuje
i dalje učestvujem u tvom paradoksalnom mitotvorenju
Sarajevo, nisi mi dalo ništa
izuzev svoju poeziju.

Faruk Šehić (Bihać, 1970.)

ISSN 1330-5182